ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى

بۇ كىتاب خەلق نەشرىياتىنىڭ 1986- يىلى 8- ئاي 1- نەشرى، 1- باسمىسىغا
ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشىر قىلىندى

ئاپتورى: لىن گەن

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنجان ھېزىم ياۋۇز

تەرجىماندىن: ھۇنلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر تارىخىدا تۇنجى بولۇپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققان. ھۇنلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە قۇرۇلغان خانلىقلار بىلەن خىلمۇ- خىل مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ، ئېلىمىز تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل تەسىرى مەيلى ئۇلار كۈچەيگەندە بولسۇن ياكى ئاجىزلىغاندا بولسۇن زادىلا سۇسلاپ قالمىغان، ھەتتا ھۇن ھاكىمىيىتى پارچىلىنىپ، ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى غەربكە كۆچۈپ كېتىپ، ئاز بىر قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ، خەنزۇلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىنمۇ ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسى، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. شۇڭا، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئومۇمىي تارىخى بولغان «يىگىرمە تۆت تارىخ» تا ھۇنلار توغرىسىدا مەخسۇس تەزكىرە ۋە شەخسلەر ھەققىدە مەخسۇس تەرجىمىھالالار يېزىغان. ھۇنلار ئېلىمىزنىڭ تارىخىغىلا تەسىرى كۆرسىتىپ

قالماستىن، دۇنيا تارىخىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن،مىلادىيە 4- ئەسىردىن باشلاپ ياۋروپاغىمۇ زور تەسىر كۆرسىتىپ، ياۋروپا تارىخىنىڭ مىللەتلەرنىڭ بىر قېتىملىق چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا، ياۋروپا تارىخچىلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەسىرلىرىدە هۇنلارغا مۇناسىپ ئورۇن بەرگەن. ياۋروپا هۇنشۇناسلىرىنىڭ مەخسۇس بىر ئىلىم بولۇپ شەكىللىنىپ گېرمانىيە، ۋېگىترىيە، روسىيە قاتارلىق ئەللەردە بۇ هەقتىكى تەتقىقاتلار چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلغان. قولىمىزدىكى «هۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دىگەن بۇ ئەسەر، ئېلىمىزدىكى مەشهۇر شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتچىسى، تۈركشۇناس ئالىم لى گەننىڭ «تۈرك تارىخى» ، «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» (بۇ ئىككى ئەسەنىڭ ئۇيغۇچە تەرجىمىسى شىنجاڭ خەلق نەشرياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان) قاتارلىق ئەسەرلىرى قاتارىدىكى يىرىك ئەسەرلىرىنىڭ بىرى. ئاپتور يەنە هۇن، تۈرك، ئۇيغۇر تارىخى هەققىدە «هۇن تارىخي يىلنامىسى» ، «هۇن تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللا» ، « تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالار» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان ۋە تۈزگەن بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتىغا كۆرىنەرلىك تۆهپە قوشقان. چەت ئەللەردە هۇن تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەر خېلى كۆپ يېزىلغان، هۇنلارنىڭ تارىخى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئېلىمىزدە بۇ هەقتىكى تەتقىقات بىر قەدەر كېيىن باشلانغان هەم كەڭ دائىرىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغان. شۇڭا، بۇ هەقتە يېزىلغان مەخسۇس ئەسەر يوق دېيەرلىك. بۇ هەقتىكى ئۇيغۇرچە تەتقىقات ماقالىلىرى ۋە مەخسۇس ئەسەرلەر تېخىمۇ بەك يوقنىڭ ئورنىدا. شۇڭا، مەزكۇر ئەسەر هۇن تارىخىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق، چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ. هۇن تارىخىغا قىزىققۇچىلارنى ۋە هۇن تارىخىنى ئۆگەنگۈچىلەرنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ. ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ئېهتىياجىنى قاندۇرالايدۇ، دەپ قاراپ تەرجىمە قىلىندى. ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ئەسلى ئەسەرگە سادىق بولۇش ۋە توغرا تەرجىمە قىلىش كۆزدە تۇتۇلۇپ، تۆۋەندىكى

نوقتىلارغا دىققەت قىلىنىدى. 1. ئەسەردىكى بەزى تەرجىمە قىلىش بىھاجەت دەپ قارالغان جايلار قىسقارتىۋېتىلدى. 2. ئەسلى ئەسەرگە سادىق بولۇش ۋە ئاتالغۇلارنىڭ تەرجىمىسىنى توغرا ئېلىش ئۈچۈن، يولداش داۋۇت سايىم قاتارلىقلار تۈزگەن «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تارىخي ئاتالغۇلار لۇغىتى» دىكى ئىسىم- ئاتالغۇلار ئاساس قىلىنىدى. 3. يۇقىرقى لۇغەتتە ئۇچرىمايدىغان ئاتالغۇلار، جۈملىدىن ئادەم ئىسىملىرى، يەر- جاي، ئەمەل- مەنسەپ ناملىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى نەشرگە تەييارلىغان «يىگىرمە تۆت تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ، « تارىخي خاتىرلەر» ، «خەننامە» ، «كېيىنكى خەننامە»، «جىننامە» قاتارلىق توپلاملاردىكى ئاتالغۇلار بويىچە ئېلىنىدى. 4. يۇقىرقى ئەسەرلەردىمۇ ئۇچرىمايدىغان قىسمەن ئاتالغۇلار ئەسلى قەدىمكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزى بويىچە قويۇپ قويۇلدى. ئەسەردىكى بەزى مەزمۇنلارنى ۋە ئىسىم- ئاتالغۇلارنى سېلىشتۇرۇپ بېكىتىشكە ۋە توغرلاشقا مەزكۇر ئەسەرنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ئەخمەت مۆمىن تارىمى زۆرۈر ھەم قىممەتلىك ياردەملەرنى بەردى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەخەت مۆمىن تارىمغا ئالاھىدە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. قەلىمىم ئاجىز، سەۋىيەم چەكلىك بولغانلىقتىن، ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىدە بەزىبىر نوقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. شۇڭا خاتالىقلارغا يول قويغان بولسام، تارىخ تەتقىقاتى ۋە ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملارنىڭ سەممىي تەنقىد- تەكلىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. 2003- يىل ئاپرېل كىرىش سۆز ھۇنلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت. ئۇلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىر (يېغىلىق دەۋرى) دە باش كۆتۈرگەندىن تارتىپ، مىلادىيە 1- ئەسىردە زاۋاللىققا يۈزلەنگىنىچە بولغان ئارىلىقتا چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالىدا تەخمىنەن 300 يىلدىن ئارتۇق دەۋر سۈرگەن. مىلادىيە 3- ئەسىردىن مىلادىيە 5- ئەرشىرگىچە يەنەئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تەخمىنەن 200 يىل پائالىيەت قىلىپ جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. ھۇنلار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن بۇرۇن ھون چۆللۈكنىڭ

جەنۇپ، شىمالىدا ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ گۇيفاڭ، شىيەنشۇن ۋە رۇڭ، دى دەپ ئاتالدىغان مىللەتلەر باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىدى. ھۇنلار يۇقىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك بۆلۈنۈشى، بىرلىشىشى، تارقىلىشى، كۈرەش قىلىشى ۋە سىڭىشىشى ئارقىلىق مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىردە ئۆزىنىڭ «ئىقتىدارى» نى پەيدىنپەي ئەشكارىلاپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىپ، تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويىدى. ھۇنلار پەيدا بولغان «بۆشۈك» بوگۇنكى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ ۋە داچىڭشەن (چۇغاي تېغى) تېغى ئەتىراپىدا ئىدى. ھۇنلار ناھايىتى بۇرۇنلا ئۇرۇقداش قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەندى. تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدە، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامەئەسىدە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك بارلىققا كەلدى. ھۇن جەمئىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈم خاراكتېرىدە ئىدى. تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسەردە ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى پەيدىنپەي مەيدانغا كېلىپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209- يىلى باتۇر تۇمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى تەڭرىقۇت بولغان ۋاقىتتا ئۇ بىر خىل تۈزۈم بولۇپ، شەكىللەندى. باتۇر تەڭرىقۇت دەرۋىدە ھۇنلار ئەتىراپىدىكى نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتە ھازىرقى لياۋ دەرياسىغىچە، غەربتە پامىرغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە، جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلىغىچە بولغان رايونلارنى بويسۇندۇردى. خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە بايلىقلارنى قوغداش، قۇللارنى ۋە بويسۇندۇرۇلغان رايونلار، مىللەتلەر، قەبىلىلەرنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئالدى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبى، كېيىن شىمالنى مەركەز قىلىپ غايەت زور قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەت قۇردى. ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەڭ بۇرۇنقى بولغاندا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ، 4- ئەسىرگە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ۋاقىتقا سۈرۈشكە بولىدۇ. چىن شىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221- يىلى) كېيىن، ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئالاقىسى بۇرۇنقىغا

قارىغاندا قۇيۇقلاشتى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ كۈچى مىسلىسىز زورىيىپ، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 203 ~ 174- يىللار) رەھبەرلىكىدە ھازىرقى خېبېي، سەنشى، شەنشى ۋە خېتاۋ ئەتراپلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئەمدىلا قۇرۇلغان غەربىي خەن سۇلالىسىگە بىر تەھدىت سېلىپلا قالماستىن، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ فېئوداللىق ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، ھاكىمىيەت ئەمدىلا قۇرۇلغانلىقى، كۈچى ئاجىز بولغانلىقى، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، پاسسىپ بولغان قۇدىلىشىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، مەلىكىلىرىنى ھۇن تەڭرىقۇتلىرىغا ياتلىق قىلىشقا ھەم ھەر يىلى كىمخاپ- دۇردۇن، مەشۇت- سەرناق، ھاراق، گۈرۈچ، يېمەكلىكلەرنى بېرىشكە مەجبۇر بولدى. تاكى خەن ۋۇدى تەختكە چىققاندىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 140- يىلى) كېيىن، ئاندىن ئۇرۇش قىلغۇچىلارنىڭ تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلىپ، ھەققانىي خاراكتېردىكى مۇداپىئەلىنىش ئۇرۇشىنى قوزغاپ، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە زەربە بېرىپ چېكىندۈردى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 51- يىلدىكى، ھۇن ھۆكۈمرانلار گورۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش ۋە نىزا يۈز بېرىپ، «بەش تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت تالىشىپ»، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمى قالايمىقانلىشىپ، مىللەت ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالدى. كېيىن مەشھۇر يولاشچى قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۇشان (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 58 ~ 31- يىللار تەختتە ئولتۇرغان) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىكى ئاستىدا ھالاكەت گىردابىدىن قۇتۇلۇپ چىقتى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۇن قولدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سىيانپى مىللىتى بىلەن بىرلىشىپ ئەسكەر چىقىرىپ تاجاۋۇزچىلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۆلگۈنچى

كۆچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ۋە ئۇلارنى قوللاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە بىۋاستە ئارىلىشىپ، جۇڭگونىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە بىۋاستە ئارىلىشىپ، جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىپ، فېدئوللۇق تۈزۈمگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، بۆلگۈنچىلەرنى كۈچەيتىشكە ئورۇندى. مىلادىيە 48- يىلى ھۇنلارنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز قەبىلىگە باشچىلىق قىلىدىغان ئەك ئۇكەن باتىسخان بى (قۇغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ نەرۋرىسى) خەن خۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، ئۆزىنى قوغۇشار تەڭرىقۇت (بەش شىلوشىيوتى تەڭرىقۇت) دەپ ئاتاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار پەيدىنپەي جەنۇب- شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە داۋاملىق پاراكەندە قىلىشى خەنزۇلار ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا باشتىن- ئاخىر زور تەھدىت بولدى. مىلادىيە 73- يىلدىن باشلاپ شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زور قوشۇن چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. مىلادىيە 89- يىلى شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىپ، ئىجتىمائىي كرىزىس ئىنتايىن چوڭقۇرلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، خەن سۇلالىسى سەركەردىلىرى ۋە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا شىمالىي ھۇنلار چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالى ۋە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئارقىمۇ- ئارقا ئاقتتىق مەغلۇپ بولۇپ، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى مىلادىيە 91- يىلى بىر قىسىم ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە كېچىپ كەتتى. ھۇن قۇلدارلىق ھاكىمىيىتى شىمالنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قېلىپ قالغان ھۇنلاردىن 100 نەچچە مىڭ تۈتۈن ئاھالە سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. مىلادىيە 188- يىلى جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، چانچۇ تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلدى. چانچۇنىڭ ئوغلى يۈفۇلۇ ئۇنىڭ

ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. چانچۇنى ئۆلتۈرگۈچلەر مۇشۇبۇ تۇقمقۇت تەڭرىقۇت قىلدى. يۇفۇلۇ بۇنىڭغا قايىل بولماي، شەخسەن ئۆزى خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭغا بېرىپ مەركىزىي هۆكۈمەتنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى، بۇ دەل خەن لىڭدى ئۆلگەن (مىلادىيە 1-يىلى) هەم سېرىق ياغلىقلار قوزغىلىڭى پارتلاپ هەر قايسى جايلاردىكى فېئودال بۆلۈنمىچى كۈچلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋەزىيىتى قالايمىقانلىشىپ خەن سۇلالىسى مەركىزى هۆكۈمىتىنىڭ پارچىلىنىشى تىزلەشكەن ۋاقىت ئىدى. بۇ ئىلگىرلەش ۋە چېكىنىشتىن ئىبارەت ئىككى يول ئالدىدا يۇفۇلۇ قوۋمىنى باشلاپ ۋاقىتلىق هالدا خېدوڭ ئايمىقىنىڭ پىڭياڭ ناهىيىسىدە (هازىرقى شەنشىنىڭ لىنفېن شەهىرى) بوز يەر ئېچىشقا مەجبۇر بولدى. يۇفۇلۇ مىلادىيە 195-يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى خۇچۇچان ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ تەڭرىقۇت بولۇپ، ئاۋالقىدەكلا پىڭياڭ ناهىيىسىدە ئولتۇراقلىشىپ، مىلادىيە 202-يىلى ساۋساۋغا ئەل بولدى. هۇن مىللىتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردە (يېغىلىق دەۋرى) چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا باش كۆتۈرگەن ۋاقىتتا، ماددى مەدەنىيەت جەهەتتە تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويۇشقا باشلىغان. ئىقتىسادىي تۇرمۇشى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئوۋچىلىق بىلەن دېهقانچىلىقمۇ بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن. تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتى تەمىنلىگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قول سانائەتنىمۇ راۋاجلاندۇرغان، قول سانائەتنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇهىمى تۆمۈرچىلىك، ئاندىن قالسا مىسكەرلىك، يەنە زەرگەرلىك، ساپالچىلىق قاتارلىقلار بولغان. هۇنلار خەنزۇلار بىلەن بولغان چېگرا سودىسىغا ئىنتايىن ئەهمىيەت بەرگەن، خەنزۇلاردىن باشقا يەنە چياڭلار، ئوغانلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا مىللەتلەر بىلەنمۇ سودا قىلغان. هۇنلارنىڭ ئىرقى توغرىسىدا دۆلەت ئىچى سىرتىدا تالاش-تارتىش بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرك ئىرقى ياكى مۇڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپلۇقى تېخىچە بېكىتىلمىدى. نۆۋەتتە بۇ ئىككى خىل كۆز قاراش تېخىچە تىركىشىپ تۇرىۋاتىدۇ، لېكىن نەچچە ئون يىلدىن

بۇيانقى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇش ئېهتىماللىقى بىر قەدەر چوڭ. هۇنلارنىڭ تىلى ئومۇمەن ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ. لېكىن مۇڭغۇل تىلى ئائىلىسى ياكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە ئىكەنلىكى تېخىچە بېكىتىلمىدى. لېكىن تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ دېگۈچىلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. هۇنلارنىڭ يېزىقى بولمىغان. ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە ئاتىسى ئۆلسە ئۆگەي ئانىسى ئوغلىنى، ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى خوتۇن قىلغان، شۇڭا هۇنلاردا بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش هادىسىسى بىر قەدەر ئومۇملاشقان. خەن دەۋرىدە ئىچكىرىگە كۆچكەن هۇنلاردا ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ناهايىتى زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا ئۇلاردىن«توغا» ۋە لوشۇي غوزلىرى، توبا هۇنلىرى دەپ ئاتالغان تارماقلار بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايرىم-ئايرىم هالدا هازىرقى سەنشى، شەنشى، ئىچكى مۇڭغۇل، گەنسۇ ۋە چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت قىلدى. لېكىن ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە هۇنلار يېغىلىق دەۋرى، چىن، خەن دەۋرلىرىدىكىگە ئوخشاش بىر پۈتۈن هالەتنى بارلىققا كەلتۈرەلمىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان هەر قايسى تارماقلار (جەنۇبىي هۇنلار، توغا، لوشۇي غوزلىرى، توبالار) بىر- بىرىگە تەۋە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇقداشلىق جامائەسىمى ئاساسەن پارچىلاندى، ياكى يوقالدى. هۇنلارنىڭ نامى جەنۇبىي- شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن كېيىن تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىدى. هۇنلارنىڭ نامىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدىن يوقىلىشى دەل هۇن مىللىتىنىڭ تارىخ سەهنىسىدىن يوقالغانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر. هۇن تارىخى بىر «دۇنياۋى خاراكتېرلىك» ئىلىم بولۇپ، دۇنيادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرنىڭ هەممىسىدە ئۇنى تەتقىق قىلىدىغانلار بار. هۇن تارىخى تەتقىقاتى چەت ئەلدە ئىككى يۈز نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە. بىر قە دەر بالدۇر يېزىلغان مەخسۇس ئەسەر 18- ئەسىردە فرانسىيىلىك دېگۈيگېنىس (ج . دەگىوگمەس) يازغان «هۇنلار، تۈركلەر، مۇڭغۇللار

ۋە غەربتىكى تاتارلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» (ياكى «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دۇر. ؟ 1917- يىلىدىكى روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى بېرنىشتام يازغان ھۇنلار تارىخىدىن ئومۇمىي مەلۇمات» ؟ ناملىق ئەسەر ماركسىزىم – لېنىنىزىملىق كۆز قاراش بويىچە بىر قەدەر بالدۇر يېزىلغان ئەسەر ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ كىتاپقا سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېرىلگەن باھا ئانچە يۇقىرى ئەمەس. ھەتتا بەزىلەر «بۇ ئەسەر ئېغىر خاتالىق ۋە ئىلمگە قارشى نوقتىئىنەزەرلەر بىلەن تولغان» ؟ دەيدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلىقى ئاپتورنىڭ ھۇنلارنىڭ ئىككى خەن سۇلالىسىنى پاراكەندە قىلىشى ۋە ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى ئىلغار رول ئوينىغان دېگەنلىكى سەۋەپ بولغان. 60 –ۋە 70- يىللاردا، سوۋېت ئىتتىپاقىلىق يەنە بىر ئالىم گۇمىلېيۋ ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ ئىككى ئەسىرىنى نەشىر قىلدۇردى. بۇنىڭ بىرى «ھۇنلار – قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا» ، يەنە بىرى «ھۇنلار – جۇڭگودا – 3- ئەسىردىن 6- ئەسىرگىچە بولغان جۇڭگو ۋە يايلاق مىللەتلىرى ئۇرۇشىنىڭ ئۈچ ئەسىرى» ؟ دۇر. ئالدىنقىسىغا يېغىلىق دەرۋرى، چىن، خەن دەۋرلىرىدىكى ھۇنلار سۆزلەنگەن بولسا، كېيىنكىسىدە ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ھۇنلار بايان قىلىنغان. بۇ ئىككى ئەسەردە بىرىنچى قول ماتېرىياللار سۈپىتىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلانغانلىقتىن، مەزمۇنىنى مەيلى كەڭلىك جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى چوڭقۇرلۇق جەھەتتىن بولسۇن يېتەرلىك دېيىشكە بولىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئاخېئولوگى كوزلوۋ باشچىلىق قىلغان تەتقىقات گۇرۇپپىسى موڭغۇلىيەنىڭ بويان تېغىدىكى (ئولانباتۇرنىڭ 70 مىڭ شىمالىدا) ھۇن قەبرىلىرىنى ئاخېئولوگىيىلىك قېزىشقا زور تۆھپە قوشتى. كوزلوۋ يازغان «تاشقى موڭغۇلىيەنى تەكشۈرۈش دوكلاتى» (نويان تېغىدىكى ھۇن قەبرىلىرىنى قېزىش دوكلاتىنى كۆرسىتىدۇ)؟ ئىلىم ساھەسىدە بىر مەھەل زىلزىلە قوزغىدى. لېكىن كوزلوۋ دوكلاتىدا قېزىش جەريانىنىڭ پۈتۈن نەتىجىسىنى، بولۇپمۇ قەبرىدىن چىققان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە

ئاشكارلىمىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن (1932- يىلى) ئۇنىڭ بىلەن بىللە نويان تېغىدىكى هۇن قەبرىلىرىنى قېزىشقا قاتناشقان تىرېۋېر لېنىنگرادتا ئىنگلىزچە «1924-1925- يىلىدىكى تاشقى موغۇلىيەدىكى قېزىش» دىگەن كىتابىنى نەشىر قىلدۇرۇپ، پەقەت بىر قىسىم قىممەتلىك هەمدەپنە بۇيۇملارنىڭ قويۇلغان ئورنىنى ئېلان قىلدى. هەم قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇردى. بۇنىڭدىن باشقا هېچقانداق مەزمۇننى ئاشكالىمىدى. ياپونىيە ئالىمى مېيىۋەن موجى گەرچە نويان تېغىدىكى قېزىشقا قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن نويان تېغىدىكى هۇن قەبىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى توپلاپ سۈرەتكە تارتىپ، «موڭغۇلىيەنىڭ بويان تېغىدىن بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دىگەن كىتابىنى تۈزۈپ، 1960- يىلى توكيودا ياپۇنچە نەشىر قىلدۇردى. موڭغۇلىيە خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ ئارخېئولوگلىرىمۇ هۇن ئارخېئولوگىيىسى جەهەتتە كۆرنەرلىك نەتىجە ياراتتى. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن دۆلىتىمىز ئىچى-سىرتىدىكى ئالىملار هۇنلارنى تەنقىت قىلىشقا پەقەت يازما ماتېرىياللارغىلا تايىناتتى. لېكىن 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە رايۇندىكى هۇن قەبىلىرى بەزى ئالىملارنىڭ دىققىتىنى تارتتى. 1924- يىلى كوزلوۋ قاتارلىق كىشلەر نويان تېغىدىكى هۇن قەبرىلىرىنى قازغاندىن كېيىن، موڭغۇلىيە ئالىملىرىدىن س . دورجى سورۇڭ ۋە خ . پەرلە قاتارلىق نويان تېغى ۋە موڭغۇلىيەنىڭ هەر قايسى جايلىرىدىكى هۇن قەبرىلىرى، هۇن خارابىلىرىنى كۆپ قېتىم قازدى ۋە قېزىشنى داۋاملاشتۇردى. س. دورجى سورۇڭ 1961- يىلى ئۇلانباتۇردا نەزىر قىلدرۇغان «شىمالىي هۇنلار» (يېڭى مۇڭغۇل يېزىقىدا) دېگەن كىتابتا سوۋېت ئىتتىپاقى، موڭغۇلىيە ئىككى دۆلەتنىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىنىڭ باشلىرىدا 50- يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيە تېرروتورىيىسىدىكى يۈزدىن ئارتۇق هۇن قەبرىسىنى قېزىش ئەهۋالىنى ۋە چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەپسىلىي تونۇشتۇردى. خ . پەرلە 1957- يىلى ئۇلانباتۇردا نەشىر

قىلدۇرغان «ھۇنلارنىڭ ئۈچ شەھىرىنىڭ خارابىسىنىڭ» ۋە «ھۇنلارنىڭ ئىبادەتخانىسى» دېگەن ئىككى كىتابىدا بولسا ھۇنلارنىڭ شەھەر- قەلئەلىرى ۋە ئىبادەتخانىلىرىنىڭ خارابىلىرىنى تونۇشتۇردى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئالىملىرىدىن ئەنگلىيىلىك پاركېر (ئە. ھ. پاركەر) 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئېلان قىلغان «ھۇن تارىخى» ؟ دېگەن ئەسەر ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدىكى ما دۈەنلىن يازغان «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل. تۆت ئەۋلات ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسەن تۈزۈلگەن بولۇپ، چالا يەرلىرى ئىنتايىن كۆپ. شۇڭا، بۇ ئەسەرنىڭ مەيلى تارىخشۇناسلىق جەھەتتە بولسۇن ياكى تارىخىي ماتېرىيال جەھەتتىن بولسۇن ئانچە قىممىتى يوق ئامېرىكا ئالىمى مېككوۋرىن (ۋ.م. م. چگوۋەرن) 1939- يىلى ئېلان قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمقى دۆلەتلەر تارىخى» ؟ دېگەن ئەسەر دۆلىتىمىز ئوقۇرمەنلىرىگە نىسبەتەن زور ئەھمىيەتكە ئىگە . چۈنكى، كىتابنىڭ كۆپ قىسىم مەزمۇنىدا ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈش جەريانى ۋە ياۋروپادىكى كېيىنكى پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇلار جۇڭگو تارىخ كىتاپلىرىدا خاتىرلەنمىگەن. ھۇنلارنىڭ مىلادىيە 91- يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىپ چىققاندىن تارتىپ تاكى مىلادىيە 371- يىلى دون دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئالان دۆلىتىنى يوقىتىپ، تۇنجى قېتىم دون دەرياسى قىرغاقلىرىدا پەيدا بولۇشىغا بولغان تەخمىنەن ئىككى يۈز يىللىق ئىش- ئىزلىرى دۇنيادىكى تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا خاتىرلەنمىگەن. شۇڭا، مېككوۋرىننىڭمۇ ھۇنلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى تارىخنى ئېنىق بايان قىلىپ بېرەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەمما مىلادىيە 374- يىلىدىن باشلاپ ھۇنلارنىڭ داۋاملىق غەربكە ئىلگىرلەپ، گوتلارنى تېخىمۇ غەربكە قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ياۋروپادىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى، 5- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى قۇرۇلۇشى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» دا ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى

ئىلىمىزنىڭ چوڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇپ- شىمالىدىكى پائالىيەتلىرىگە كەلگەندە، كىتابتا كۆپىنچە ئىلىمىزنىڭ «رەسمىي تارىخ» لىرىدىن پايدىلىنىلىدىغان، بۇ بۆلەك چەت ئەل ئوقۇرمەنلىرىگە نىسبەتەن بەلگىلىك ئىگە. لېكىن ئىلىمىز ئوقۇرمەنلىرىگە نىسبەتەن ئانچە ئەھمىيىتى يوق. شۇڭا، جاڭ جۇن ئەپەندىنىڭ كىتابىنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا مۇشۇ قىسىمنى قىسقارتىۋېتىشنى مەقسەت قىلغان. ياپونىيە ئالىمى نىيتىيەن جىنفېڭ 1975-يىلى توكيودا نەشر قىلدۇرغان «شىمالىي ئاسىيا تەتقىقاتى. ھۇنلار» بىر ماقالىلەر توپلىمى بولۇپ، كىتابتا ھۇنلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، تۈزۈمى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، غەربكە كۆچۈشى ۋە ئىرقىي تىپى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بايان قىلىنغان. جەنۇبىي ھۇنلارغىمۇ مەخسۇس باپ ئاجرىتىلغان. ئاۋستىرىيىلىك ئالىم مائېنچېن خېلفېن (قىتتوج. ماەنچەن ھەلجەن) يازغان «ھۇنلار دۇنياسى»؟ ۋە گېرمانىيىلىك ئالىم فىرانىز ئالچېئىم (فرانز ئالتهەيم)نىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە ئون نەچچە ئالىم بىرلىكتە تۈزگەن بەش توملۇق «ھۇن تارىخى»؟ 70-يىللاردىكى (ھەم يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى) ھۇن تارىخىغا ئائىت زور ھەجىمدىكى بۈيۈك ئەسەرلەردۇر. ئالدىنقىسى 600 نەچچە بەت، كېيىنكىسى 2000 بەتكە يېقىن، ئىككىلا كىتابنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك. ئالدىنقىسىدا ھۇنلارنىڭ ئىرقى، ئىگىلىكى، جەمئىيىتى، تارىخى، تىلى، مەدەنىيىتى، دىنى ئېتىقادى، ئۇرۇشلىرى، سودىسى ۋە بايلىقلىرى سۆزلەنگەن بولسا، كېيىنكىسىنىڭ 1-تومىدا ھۇنلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى، 2-تومىدا ئىراندىكى ئېفتالىتلار(ئاق ھۇنلار)، 3-تومىدا ھۇنلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۇرۇشلىرى، 4-تومىدا ياۋروپادىكى ھۇنلار، 5-تومىدا ھۇنلارنىڭ يىمىرىلىشى ۋە قوغلاپ چىقىرىلىشى بايان قىلىنغان. بۇ ئىككى كىتابتا ئاساسلىقى غەربكە كۆچكەن ھۇنلار سۆزلەنگەن بولۇپ، غەربكە كۆچكەن ھۇنلار تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ئىلىمىزدە ھۇن تارىخى تەتقىقاتى بىر قەدەر كېيىن باشلانغان مىنگونىڭ تۇنجى يىلىدىن 1983-يىلى كۈزگىچە

خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ھۇن تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەر تەخمىنەن 160 پارچە، بۇنىڭ ئىچىدە 1949-يىلى پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغانلىرى يۈز پارچىگە يېقىن. تەتقىق قىلىنغان مەسىلىلەر ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ئاساسەن: (1)ھۇنلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە مىللەت تەركىبى؛ (2)خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى؛ (3)ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى ۋە ئۇلانىڭ ۋېنگىرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئازاتلىقتىن كېيىن ئاساسلىقى؛ (4)ھۇنلار جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى؛ (5)خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر يېڭى مۇھاكىمىلەر؛ (6)ھۇنلار جۇغراپىيىسى ۋە ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى؛ (7)چەتئەل ئالىملىرىنىڭ ھۇن تەتقىقاتىدىكى نەتىجىلىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تونۇشتۇرۇش؛ (8)ھۇنلارنىڭ ئارخېئولوگىيىسى قاتارلىقلار بولغان. ھۇن تارىخى توغرىسىدىكى مەخسۇس ئەسەرلەر ئازادلىقتىن ئىلگىرى كۆرۈلمىگەن ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ئانچە كۆپ بولمىدى. ماچاڭشۇ ئەپەندى يازغان «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار» ؟ دېگەن كىتابنىڭ چېتىلىش دائىرىسى گەرچە كەڭ بولمىسىمۇ، لېكىن ھەجمى ئىنتايىن تار. مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش دەرىجىسىمۇ ئانچە چوڭقۇر بولمىغان. پۈتۈن كىتابنىڭ ھۇنلارغا ئائىت قىسمىنى تەخمىنەن يۈز مىڭ خەت ئەتراپىدا بولسىمۇ، ھۇنلارنىڭ ئىرقى، تىلى، مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائىي ئىلگىركى توغرىسىدىكى بايانلار 30 مىڭ خەتكىمۇ يەتمىگەن. ھۇنلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ 15 مىڭ خەت ئۆپچۆرىسىدە بولغان. ئەكسىچە ھۇنلار بىلەن ئىرقى مۇناسىۋىتى بولمىغان جى غۇزلىرىغا 30 مىڭ خەتلىك سەھىپە ئاجرىتىلغان. نەقىل كەلتۈرۈلگەن ھۇن ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللارمۇ كونا ماتېرىياللار بولغانلىقتىن، كىتابتىكى نۇرغۇن نوقسانلارغا نىسبەتەن پايدىسىز تەسىر پەيدا قىلغان. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ كىتابنىڭ ئەھمىيىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. چۈنكى ئاپتور ئازادلىقتىن كېيىن تۇنجى بولۇپ ماركسىزملىق، لېنىنزىملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە ھۇن تارىخىنى تەتقىق قىلغان ئالىم (ماچاڭشۇ ئەپەندى

1954- يىلدىن باشلاپلا ماركسىزملىق ئىدىيە بويىچە ھۇن تارىخىنى تەتقىق قىلىپ ماقالىلەرنى ئېلان قىلىشقا باشلىغان). شۇنداقلا «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار» دېگەن ئەسەر ئازادلىقتىن كېيىن كونكرېت ۋە مەخسۇس يېزىلغان ئەسەر. شۇڭا، بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئېلىمىز تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى خادىملارنىڭ ماركسىزمدىن پايدىلىنىپ ھۇن تارىخىنى تەتقىق قىلىشى ۋە ئەسەر يېزىشىنى ئۈلگە بىلەن تەمىنلىگەن.

ھۇن تارىخى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش مەيلى ئىلمىي جەھەتتىن بولسۇن، ۋە ياكى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرىنچىدىن، ھۇنلار ئېلىمىز ئىگىلىكىنىڭ قەدىمكى كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىنىڭ بىر ئەزاسى. ئۇلارنىڭ تارىخى ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ بىر قىسمى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بىلەن كۆپ ئالاقە قىلغان ھەم خەنزۇلارنىڭ ئىلغار فېئوداللىق ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىمۇ خەنزۇلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىي پائالىيىتى ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان. بولۇپمۇ چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالىنى ئېچىش، چوڭ چۆللۈكتىكى تارقاق، قالاق ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئۈچۈن ئاساس سېلىش جەھەتتە تۆھپىسى زور بولغان مىلادىيە 1- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قوغۇشار تەگرىقۇت جىنخۇشانىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويۇپ، خەنزۇلار بىلەن دوستلىشىش، ھەمكارلىشىش سىياسىتىنى قوللىنىشى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، بۇ كېيىنكى تۈرك مىللىتىنىڭ چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالىنى

بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەم شىمالى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىشىگە، كېيىن موڭغۇل مىللىتىنىڭ پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا يول ئاچقان ۋە ئۈلگە بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، ھۇن تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش جۇڭگو مىللەتلىرى ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق روھىنى ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق. مىلادىيە 1- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىكى ۋاڭ جاۋجۈننىڭ ھۇنلارغا ياتلىق قىلىنىشى خەنزۇلار ۋە ھۇنلار ئىككى مىللەتنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە دوستلۇقىنىڭ ئۈلگىلىك مىسالى. ئىككىنچىدىن، ھۇنلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ داڭق چىقىرىپ تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالغان مىللەت. ئۇلار ئۆزۈن ۋاقىتقىچە پائالىيەت ئېلىپ بارالىشى ھەم جۇڭگو تارىخىدا، مۇھىم رول ئوينىيالىشى، ھەتتا دۇنيا تارىخىنىڭ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتەلىشى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلانغانلىقى، باش كۆتۈرگەن ھالدا ئاللىقاچان تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىرىپ بولغانلىقى، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلىي بىلەن ھەربىي تەشكىل بىرلەشتۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىنى ئىنتايىن زىچ بىرلەشتۈرگەن. باشقا ئامىللار قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىق كۈچى ئىنتايىن كۈچەيگەن ۋە «ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ دۆلەت قۇرالىغان». گەرچە ئۇلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى ئانچە تەرەققىي قىلمىغان بولسىمۇ (قەدىمكى يۇنان، رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدەك ئۇنداق بەك تەرەققىي قىلمىغان بولسىمۇ) ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تارقاقلىقى ۋە ئاجىزلىقى سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ تۇيۇقسىز گۈللىنىپ، تۇيۇقسىز گۇمران بولۇشىغا سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ نەچچە يۈز يىل ساقلىنىپ قېلىشى، يەنە كېلىپ شەرق، غەرپ، جەنۇپ، شىمالدا نەچچە مىڭ چاقىرىمدىن، نەچچە مىڭ چاقىرىمغىچە يەرلەرنى كونترول قىلالىشى،

ئۇلارنىڭ مۇستەقىل قۇدرەت تېپىش يولىدا ماڭغانلىقىدىن بولۇپ، ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. ھۇن مىللىتىنىڭ بۇ خىل ئىچكى تۈزۈلۈشى ـ مىللەتنىڭ ئىچكى تۈزۈلىشى ئىگە بولغان ئالاھىدىلىك ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى تۈزۈلىشى ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتنىڭ بۇ خىل ئىچكى تۈزۈملىدىكى رولىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش پەقەت ھۇن مىللىتىنىڭ مىللىي قىياپىتى ۋە جەمئىيەت ھالىتى ھەم سىياسىي جەھەتتىكى گۈللىنىش، گۇمران بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى ئېچىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان شىمالدىكى مىللەتلەر، مەسىلەن، ئوغان، سىيانپى، جورجان، تۈرك، ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل قاتارلىق چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقىمۇ پايدىلىق. شىمالدا باغ كۆتۈرۈپ چىققان بۇ مىللەتلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىك ، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى ھەربىي تەشكىلىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى ۋە بىش كۆتۈرگەن ۋاقىتتا ئاساسەن ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈش ئارلىقىدا تۇرۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلار بىلەن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھۇنلارنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرى شىمالدا كېيىن باش كۆتەرگەن. ھەر قايسى تەركىبىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە كېيىنكى مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كەسكىن پارچىلىنىش دېگەندەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ ئىلغار فېئوداللىق ئىگىلىك مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچراش ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، مەدەنىيەت ساپاسى، راۋاجلىنىشى ۋە بۆلۈنۈشى، خەنزۇلار ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئازدۇر-كۆپتۇر ئۆزگىرىش ياسىغان. گەرچە شىمالدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر تۇرىۋاتقان تارىخىي مۇھىتى ۋە شەرت- شارائىتى ئوخشاشمايدىغان بولسىمۇ، رۋاجالىنىش جەريانىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرۈپ، كۆپ خىل تارىخىي ھالەتنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا ھۇنلارنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ھەر خىل تارىخىي ھادىسىلەر نۇرغۇن تەرەپلەردىن كېيىن، شىمالدا باش كۆتەرگەن ھەر قايسى

مىللەتلەرنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا غايەت زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. شۇڭا، ھۇن تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ شىمالدىكى بارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخىدىكى زور مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى ئەينەك ياكى ئاچقۇچ بولالىشى شۈبھىسىزدۇر. ئۈچىنچىدىن، ئىچكى موڭغۇل رايونىدا ھۇن تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش تېخىمۇ زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، ھۇنلار ئىلگىرى پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلاردىن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىغا، جۈملىدىن ئېلىمىزگە تەۋە بولۇپلا قالماي، چوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىمۇ 1921- يىلى 7- ئايدا موڭغۇلىيە مۇستەقىللىق جاكارلاشتىن ئىلگىرى ئېلىمىزگە تەۋە ئىدى. ئىلگىرى تاشقى موڭغۇلىيەدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىمۇ ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ؟. شۇڭا،ئىچكى موڭغۇل رايونىنىڭ تارىخىنى ۋە مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، بەلكى يەنە ئىچكى موڭغۇل ۋە 1921- يىلى 7- ئايدىن ئىلگىرىكى تاشقى موڭغۇلنىڭ چېگرا رايون تارىخ- جۇغراپىيىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىمۇ ھۇنلارنىڭ ئىزىنى ئىزدىمەي بولمايدۇ. مەسىلەن، يېغىلىق دەۋرى ۋە چىن- خەن سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەر ئەڭ شىمالدا قايسى يەرگىچە پائالىيەت ئېلىپ بارغان؟ بۇنى بىلىش ئۈچۈن ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيە ئارخېئولوگلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بۇرىيات ئىتتىپاقداش ئاپتونون رايون جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى ئۇلانئودونىڭ ئىۋولگا بازىرىدىكى خارابىنى ھۇنلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ شىمالدىكى قەلئەسى دەپ بېكىتىلگەنلىكىگە ئاساسەن، بىز ئەينى ۋاقىتتىكى ھۇنلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ ئەڭ شىمالدا مۇشۇ يەرگىچە يەتكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز (بۇ يەر ھازىر بايقال كۆلىنىڭ شەرق تەرىپىنىڭ سەل جەنۇبىدا). ئەگەر ھۇنلارنىڭ شىمالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان دىڭلىڭلارنىڭ ئىزىنى سۈرۈشتۈرسەك، ئۇ ھالدا ئەينى ۋاقىتتىكى

ئىلىمىزنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ئەڭ شىمالدا ھازىرقى بايقال مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ئەڭ شىمالدا ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭمۇ شىمالىدا بولىدۇ ؟. يەنە موڭغۇل تارىخىدىكى بىر قىسىم تېخى ھەل قىلىنمىغان مۇھىم مەسىلىلەرمۇ ھۇن تارىخىدىكى مەسىلىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، موڭغۇللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى مەسىلىسىدە نۆۋەتتە دۆلىتىمىز ئىچى- سىرتىدىكى ئالىملار ئىچىدە ئومۇمەن ھۇن، تۈرك ۋە توڭگۇس دەيدىغان ئۈچ خىل قاراش مەۋجۇت. شۇڭا، ھۇنلار موڭغۇللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بولۇش- بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ھۇن تارىخنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا پايدىسى بار. يەنە مەسلەن، موڭغۇل تىلىدىكى ھۇن تىلىنىڭ تەركىبلىرى ۋە تۈرك تىلىنىڭ تەركىبلىرى مەسىلىسىمۇ ھۇن تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ تەقەزا قىلىدۇ. شۇڭا، ھۇن تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش مۇڭغۇل تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن ئۆز- ئارا مۇناسىۋەتلىك. تۆتىنچىدىن، ھۇن تارىخى (تۈرك تارىخى، موڭغۇل تارىخى قاتارلىق شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى) بىر «دۇنياۋى خاراكتېرلىك) ئىلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ دۆلىتىمىزدە فېئوداللىق نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندىن سىرت، يەنە چەت ئەل بۇرژۇئازىيە، جاھانگىرلىك ۋە زومىگەرلىكنىڭ خىلمۇ- خىل ئەكسىيەتچى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ تۆھمەت قىلىشىغا ئاغدۇرمىچىلىق قىلىشىغا ۋە بۇرمىلىشىغا ئۇچرىغان. بولۇپمۇ ھۇنلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئېغىر دەرىجىدە بۇرمىلاندى. شۇڭا، ھازىر ماركسىزىم- لېنىنىزىم ۋە ماۋزېدوڭ ئىدىيىسىنى قورال قىلىپ، تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى بۇ نوقسانلارنى تۈزەش، ھۇنلارنىڭ تارىخنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە يۇرۇتۇپ بېرىش دۆلىتىمىز تارىخچىلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى. ھۇن تارىخىدىن ئىبارەت بۇ ئىلمىي ساھە ماركسىزىم بىلەن باشقا ئىدىيىلەرنىڭ كۈرەشىدىكى بىر جەڭ مەيدانىدۇر. ھۇن تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ! مەن «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي

تارىخ» دېگەن بۇ ئەسەرىمدە ماركسىزىم- لېنىنىزىم ۋە ماۋزېدوڭ ئىدىيىسىنىڭ ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرلىرى ۋە ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو تارىخ سەھنىسىدە تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھۇن مىللىتىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، سىياسىي تەشكىلى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ- ئادىتى، گۈللىنىشى ۋە خارابىلىشىشى، سىياسىي ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەر، بولۇپمۇ خەنزۇ مىللىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ھەم سىستېمىلىق بايان قىلىپ، ھۇن مىللىتىنىڭ تارىخىي قىياپىتىنىڭ بىر ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى سۈرەتلەپ باقتىم. بۇ ئومۇمىي تارىخ «ھۇنلار تارىخى» دېگەن قاملاشمىغان ئەسىرىم ؟ ئاساسەن تۈزىتىش كىرگۈزۈش ۋە تولۇقلاش ئارقىلىق پۈتۈن چىقتى. مەسىلىلەرنى تېخىمۇ كەڭ ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىش ئۈچۈن بۇ قېتىم ئەسەرنىڭ ھەجىمىنى تەخمىنەن بىر ھەسسە كۆپەيتتىم. ھۇن تارىخى مەخسۇس تارىخ بولغانلىقتىن، كەسىپ ئەھلى بولمىغان كىتابخانلارنىڭ ئوقۇشىغا قۇلايلىق بولۇشى ئۈچۈن، مەزمۇن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ، ئاممىباپلاشتۇرۇلۇپ، ھۇن تارىخىغا ئائىت بىلىملەر ئۇدۇل تونۇشتۇرۇلۇپ، چۇۋالچاق دەلىللەشتىن ساقلىنىلدى. دۆلەت ئىچى- سىرتىدىكى تېخى تالاش- تارتىشتا تۇرغان مەسىلىلەردە مۇھاكىمە قىلىپ ئېنىقلاشقا تېگىشلىك كىلىرىندىن باشقىلىرى ئارىلاشتۇرۇلمىدى. نەقىل كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ھۆججەتلەر ئورتاق تىل بويىچە تەرجىمە قىلىنىدى ۋە چۈشەندۈرۈلدى. نەزەرىيىۋى ئاساسلارغىمۇ بىر- بىرلەپ ئىزاھ بېرىلدى. قەدىمكى يەر نامىلىرىغا ھازىرقى يەر نامى چۈشۈپ ئىزاھلاندى. ھۇنلارنىڭ مەخسۇس ئاتالغۇلىرىنىڭ قەدىمكى ئاھاڭى ۋە مەنىسىمۇ بىرمۇ بىر ئىزاھلىنىپ، كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسانلىق يارىتىلدى. ھۇن تارىخىنىڭ مەزمۇنى مۇرەككەپ، شۇنداقلا، نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى- سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدە ماركسىزىم- لېنىنىزىمدىن پايدىلىنىپ يېزىلغان ۋە نەشر قىلىنغان مەخسۇس ئەسەرلەرمۇ كۆپ ئەمەس. ھۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بىر تەرەپ قىلىنمايلا قالماستىن، ھەتتا تەتقىق

قىلىنمىدى ياكى ئىزدىنىدىش ئۈستىدە تۇرىۋاتىدۇ. شۇڭا، بۇنداق مەخسۇس تارىخ يېزىش بىر قەدەر قىيىن. يەنە كېلىپ سىياسىي سەۋىيەم ۋە كەسپى سەۋىيەمنىڭ چەكلىكى تۈپەيلىدىن خاتالىقتىن ساقلىنىشىم تەس. شۇڭا كېيىنكى تۈزىتىشىم ئۈچۈن كىتابخانلارنىڭ تەنقىد پىكىرلىرىنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. بۇ كىتابتا يولداش لىۇ چاۋۋېي بېغىشلىما يېزىپ بەردى. بۇ يەردە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن. لىن گەن 1983- يىلى ئىچكى موڭغۇل داشوسىدە يېزىلدى ئىزاھلار: ؟ 1756 ~ 1758- يىللاردا پارىژدا نەشىر قىلىنغان. جەمئىي بەش قىسىم بولۇپ، ئەسلى ئەسەر فرانسۇزچە. ؟1961- يىلى لېنىنگرادتا نەشىر قىلىنغان. ئەسلى ئەسەر رۇسچە. ؟ئا. خ . رافىكوۋ: «ھۇن تارىخىدىن ئومۇمىي مەلۇماتقا باھا»، 1952- يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «تارىخ مەسىلىلىرى» ژورنىلىنىڭ 5- سانىغا بېسىلغان. ؟بىرىنچىسى 1960- يىلى موسكۋادا، ئىككىنچىسى 1974- يىلى موسكۋادا نەشىر قىلىنغان. ئىككىلىسى رۇسچە. ؟1925- يىلى لېنىنگرادتا نەشىر قىلىنغان، رۇسچە. ؟ئىنگلىزچە. بۇ كىتابنىڭ شىياڭدا تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسى 1934- يىلى شاڭخەي شىڭۇ كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان. ؟ئىنگلىزچە. بۇ كىتابنىڭ جاڭ جۈەن تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسى 1958- يىلى جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان. ؟ئىنگلىزچە. 1973- يىلى لوندوندا نەشىر قىلىنغان. ؟نېمىسچە. 1962- ~ 1975- يىللاردا بېلىندا نەشىر قىلىنغان. ؟1960- يىلى سەنلىيەن كىتابخانىسىدا نەشىر قىلىنغان. ؟دۇنيا بىلىملىرى نەشرىياتى 1979- يىلى نەشىر قىلغان «ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن كىتابنىڭ موڭغۇلىيە قىسمىدا «جۇڭگونىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان تاشقى موڭغۇلىيە 1911- يىلى چارروسىيەنىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا ‹مۇختارىيات› جاكارلاپ، 1921- يىلى 7- ئاينىڭ 11- كۈنى مۇستەقىل بولغانلىقىنى ۋە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق ھۆكۈمەت قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. 1924- يىلى 5- ئايدا جۇڭگو- سوۋېت ‹جۇڭگو- روسىيە قېلىپ قالغان چوڭ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش كېلىشىمى› دە ‹سوۋېت ئىتتىپاقى

ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ جۇڭخۇا مىنگونىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە بۇ زېمىنغا جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىنى ھۆرمەت قىلىدۇ› دەپ بەلگىلەندى. 1924- يىلى 11- ئاينىڭ 26- كۈنى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم بىكار قىلىنىپ، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1945- يىلى 2- ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى قاتناشقان يالتا يىغىنىدا موڭغۇلىيىنىڭ ‹ھازىرقى ئەھۋالى ساقلاپ قېلىنىدۇ› دەپ بەلگىلەندى. 1946- يىلى 1- ئاينىڭ 5- كۈنى جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى» دېيىلگەن. ؟ جۇڭگو تارىخ ئاتلىسىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، 1974- يىلى جۇگو خەرىتە نەشرىياتى نەشر قىلغان «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 2- قىسىم 39- خەرىتە «ھۇن قاتارلىق قەبىلىلەر» گە قاراڭ. ؟ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى 1977- يىلى نەشر قىلغان، 1979- يىلى قايتا نەشر قىلغان. 1- باپ ھۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شەكىللىنىشى ئېلىمىز تېررىتورىيىسىدىكى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يايلاق رايونلىرى ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپلا ئېلىمىز تارىخىدىكى شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سەھنىسى، شۇنداقلا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز- ئارا ئالاقە قىلىشىدىغان، جەڭ قىلىشىدىغان، قوشۇلىدىغان سورۇنى ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خۇاڭدىنىڭ شۇنيۇلەرنى (ھۇنلارنى) شىمالغا قوغلىغانلىقى خاتىرلەنگەن؟. خۇاڭدى جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرىدىكى ئەپسانىۋى شەخس بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئالتە، يەتتە مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ياشىغان. بۇ مەلۇمات شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ناھايىتى يىراق قەدىمكى زامانلاردىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مىللىتى بىلەن ئالاقە قىلغانلىقىدەك پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شيا سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 22 ~ 18- ئەسىرلەر) شۈنيۈلەر (ھۇنلار) شيا مىللىتى بىلەن قوشنا ئولتۇراقلاشقان ۋە زىچ

ئالاقىدە بولغان. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 22 ~ 18 ـ ئەسىرلەر) گۇيفاڭلار (ھۇنلار) ئۇلارنىڭ كۈچلۈك دۈشمىنى بولۇپ قالغان. شاڭ پادىشاھى ۋۇدىڭ ئۈچ يىلغىچە سوزۇلغان ئۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 12 ـ ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 771 ـ يىلغىچە) شىيەنيۈنلەر (ھۇنلار) جانلىنىشقا باشلىغان. تارىخىي ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، شىيەنيۈنلەر (ھۇنلار) داۋاملىق غەربىي جۇ سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، ئىچكى رايوندىكى خەلقلەرگە نۇرغۇن بالايىئاپەت ۋە ئازاپ ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرگەن. شۇڭا ئەينى ۋاقىتتىكى شائىرلار مۇشۇ ئىشلارنى تەسۋىرلەپ: ئۆي ـ ماكاندى، ئائىلىدىن قالدۇق ئايرىلىپ، دەھشەت سېلىپ كەلگىلى ۋەھشىي ھۇنلار دەستىدىن. يۇردۇق تىنىماي كۆچكۈپ دائىم تېنەپ ـ تەمتىرەپ، دەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشىي ھۇنلار دەستىدىن ؟. دەپ يازغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8 ـ ئەسىردە جۇسۇەنۋاڭ كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ شىيەنيۈنلەر (ھۇنلار) نىڭ تاجاۋۇزچىلىرىغا تاقابىل تۇرغان ۋە «سۇفاڭ» دا قەلئە ياساتقان. شائىرلار ئەينى چاغدا شىيەنيۈنلەرگە (ھۇنلار) تاقابىل تۇرۇغان ئەھۋالنى تەسۋىرلەپ: چۈشۈرۈپ بۇيرۇقنى ماڭا ئۇلۇغ خان، شىمالىي چېگرىغا سالدۇردى قورغان. ئاتاقلىق نەنجۇڭغا بولدىغۇ نېسىپ، ھۇنلارنى قوغلانى بەرمەستىن ئامان؟ دەپ يېزىشقان. ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرى ئارلىقىدا، بۇرۇنقى يۈنيۈ، گۇيفاڭ، شۈنيۈن قاتارلىق خەلقلەرنىڭ نامى تارىخ سەھىپىسىدىن يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «رۇڭ» ۋە «دى» دېگەن ناملار ئالماشتى. بۇ «رۇڭ» ، «دى» لارنىڭ قەبىلىلىرى چوڭ ـ كىچىك بولۇپ يۈزدىن ئاشاتتى؟. بۇلار ئۆزىچىلا پەيدا بولۇپ قالغان بولماستىن، بەلكى شيەنيۈڭ قاتارلىق خەلقلەرنىڭ (ھەم تارىختا ئىسمى كۆرۈلمىگان باشقا مىللەتلەرنىڭ) ئۇزۇن مۇددەت ئارلىشىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەندى. مىلەت نامىنىڭ بۇ خىل ئۆزگىرىشى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ـ ئارا مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى، جۈملىدىن نۇرغۇن ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشى، بىرلىشىشى، توپلىشىشى ۋە

تارقىلىشىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىي مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بۇ «رۇڭ» ۋە «دى» لارنىڭ بەزىلىرى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىغا، يەنە بەزىلىرى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا جايلاشقان. خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقانلارنىڭ بەزىلىرى خۇشيا مىللىتىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان، بەزىلىرى خۇاشيا مىللىتىنىڭ ئارىسىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا، ئۇلار خۇاشيا مىللىتى بىلەن كۆپلەپ ئارىلىشىپ، بەزىدە تىنىچ ئالاقە قىلسا، بەزىدە ئۇرۇش قىلىپ تۇرغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەر قايسى خەلقلەرمۇ بەزىدە ئۇرۇش قىلسا بەزىدە تىنىچ ئۆتكەن. بۇ خىل ئۆز- ئارا ئۇرۇش ئالاقە ۋە ئۇرۇش ئۇلارنى ئۆز- ئارا قوشۇلۇشقا يۈزلەندۈرگەن. ئۇزاق مۇددەتلىك ئارىلىشىش جەريانىدا بەزى «رۇڭ» ۋە «دى» لارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىر قەدەر تېزلىشىپ، كۆچى زورىيىپ، ئاساسلىق رول ئوينىدى. (باشقا مىللەتلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى)، يەنە بەزى «رۇڭ» ۋە «دى» لار قوشۇمچە رول ئوينىدى. (باشقىلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى) يېغىلىق دەۋرگە كەلگەندە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 476 ~ 221- يىللار) خۇئاڭخې دەرياسى ۋادىسىغا تارقالغان «رۇڭ» ، «دى»لاردىن ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ئىچىدە «جوڭشەن بەگلىكى» نى قۇرغان شيەنيۈلەردىن باشقىلىرى خۇاشىيا مىللىتى ۋە ئۇلار قۇرغان كىچىك بەگلىكلەر تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى. يەنە بەزىلىرى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كۆچۈپ كېتىپ، بۇرۇندىن شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان «رۇڭ» ، «دى» لار بىلەن بىرلىشىپ كەتتى. يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا جەمئىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئېلىمىزنىڭ شىمالدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۆز- ئارا بىر- بىرىگە تەۋە بولمىغان نۇرغۇنلىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر پەيدىنپەي توپلىنىشقا باشلىدى ھەم بەلگىلىك تېررىتورىيىدە قەبىلە ئورتاق گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىدى. بۇلاردىن بىر ئەدەر ئىلغارراقلىرى مەدەنىيەت بوسۇغىسىغا قەدەم قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى (مەسىلەن، ھۇنلار)، ئارقىدىراق قېلىپ قالغانلىرى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلدى

(مەسىلەن، ھۇنلار بىلەن تەڭ باش كۆتۈرگەن تۇڭگۇسلار) ياكى ئۇرۇق، قەبىلە تارىخىي باسقۇچىدا توختاپ قالدى. ھۇنلار مانا مۇشۇنداق قوشۇلۇش جەريانى ئارقىلىق مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 4- ئەسىردە پەيدىنپەي ئۆزىنىڭ «قابىلىيىتى» نى ئاشكارىلاپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3- ئەسىردە تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويدى. ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى يۈنيۈلەر، گۇيفاڭلار، شيەنشۈنلەر، «رۇڭ» ، «دى» «غۇر» لار قاتارلىق بۇرۇندىن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ياشىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى يەككە ھالدىكى بىرەر ئۇرۇق ياكى قەبىلىدىن كېلىپ چىققان دەپ ئېيتىش ناھايىتى تەس. لېكىن، ھۇن مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا «ھۇن» دەپ ئاتالغان ئۇلۇس ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بىر قەدەر ئىلغار، كۈچى بىر قەدەر زور بولغانلىقتىن باشلامچى ئورۇندا تۇرغان. مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ «ھۇن» دىگەن ئۇلۇسنىڭ نامى پۈتۈن مىللەتكە ۋەكىللىك قىلغان. ئەمەلىيەتتە، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مىللىي تەركىبمۇ بىر خىل ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: توغا، يۈۋېن، دوغۇ، قۇچاي، قانقۇي قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ ھۇنلارنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىچىدە ئىدى. شۇنداقلا ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تۆۋىنىدە نۇرغۇن ئۇرۇقلار بار ئىدى. مەسىلەن: لاندى، قۇيان، لان، سۇبۇ، چيۇلىن، جىئو، داگيۇ، خەن، لاڭ، سۇجى، جورجى دېگەندەك. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاتالمىش «باشقا ئۇرۇق» ياكى «باشقا قەبىلە» دىكىلەرنىڭمۇ ھېسابى يوق ئىدى؟. بۇنداق مۇرەككەپ مىللىي تەركىب ھۇنلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئارىلىشىشى ۋە بىرلىشىشىدىن شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ھۇنلار بىلەن بىللە باش كۆتۈرگەن تۇڭگۇس ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالىدا باش كۆتەرگەن ئوغان، سىيانپى، جۇرجان، تۇرا، تۈرك، ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي تەركىبىدىكىلەرنىڭمۇ مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى بۇنىڭغا قوشۇمچە ئىسپات قىلىشقا بولىدۇ. 14- ئەسىردىكى ئىلخانىلار خانلىقىدىكى تارىخچى راشىددىن ئۆزىنىڭ

«جامىئۇل تاۋارىخ» (1- جىلد) ناملىق ئەسەردە مۇنداق يازغان : «تاتارلار ناھايىتى <?????> ۋە باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، تاتار بولمىغان باشقا ئۇرۇق، قەبىلىلەرمۇ تاتار نامى بىلەن دۇنياغا تونۇلۇۋاتىدۇ. گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇلۇس نامى تاتار بولسىمۇ، يەنىلا تاتار ردەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. تاتار بولمىغان بۇ ئۇلۇسلار ئۆزىمىزنى تاتار نامى بىلەن ئاتاپ، تاتارلارنىڭ ئارىسىغا قوشۇلساق <?????> ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئورۇنغا ئىگە بولالايمىز، دەپ قارىشىدۇ. ھازىرقى تاتار، جالايىر، ئويرات، كېرەي، ئونغۇت، تاڭغۇت قاتارلىق موڭغۇل بولمىغان قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇقىنىڭ گە تايىنىپلا موغۇل بولۇپ قالغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەسلىدە ئۆز ئىسمى ۋە نامى بار ئىدى. ئۇلار ھازىر ئۆزلىرىنى موڭغۇل دەپ ئاتىشىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلگىرى دىگەن بۇ نامنى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. ھالا بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۆزلىرىنى بۇرۇندىن لارغا تەۋە دەپ قارىماقتا، ھەم موڭغۇل نامىنى قوللانماقتا. ئەمىلىيەتتە ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى، قەدىمكى موڭغۇللار نۇرغۇنلىغان يايلاق مىللەتلىرى ئارىسىدىكى بىر قەبىلە خالاس» (يۇقىرقىلار مەنە تەرجىمىسى بولۇپ، قىسمەن سۆز - ئىبارىلەر قوشۇلغى ياكى چىقىرۋېتىلدى - ئاپتوردىن). راشىددىنىنىڭ بۇ بىر ئابزاس سۆزى ھۇنلارنىڭ ۋە ئۇلاردىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان ھەر قايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئېتنىك مەنبەسىنىڭ ھەرگىزمۇ بىرلا خىل ئەمەسلىكىنى ھەم مىللىي تەركىبىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى چۈشىنىشىمىزدە بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

«شۇنيۇ»(؟؟)، «شيەنيۈن»(؟ ؟)، «ھون»(؟؟) دېگەن ئىسىملارنى تەتقىق قىلغاندا، بۇ ئۈچ خىل نام بىر خىل تاۋۇشنىڭ كۆپ خىل ئۆزگىرىشى بولۇشى مۇمكىن، بۇلۇپمۇ «شۈن»(؟)، «شيۈڭ»، (؟) دىن ئىبارەت ئۈچ خەت بىر خىل تاۋۇشنىڭ ئوخشىمىغان ئۈچ خىل ئوقۇلۇشى بولۇشى مۇمكىن (پەقەت ئىشلىتىلگەن خەتلا ئوخشاش بولمىغان ئاپتوردىن) ھۇندىكى «شيۈڭ» خېتى بىلەن يېغىلىق ۋە چىن، خەن دەۋرلىرىدە مەخسۇس ھۇنلارنىڭ نامى

بولغان غوزىدىكى «خۇ» خېتىنى تېزراق ئوقۇغاندىمۇ ئوقۇلۇشى ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. بۇلار بىلەن ئىنگلىزچە ھۆججەتلەردىكى ھۇنس دىكى « ھۇننىڭ خووس (ياكى خووۋ) ھەم كېيىنكى ھۇنس دىكى « ھۇن» نىڭ ھەممىسى ئوخشاش ئاھاڭ. شۇڭلاشقا مەن ھۇن مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسلىق قىسىم «ھۇن» ئۇلۇسى ئەڭ دەسلەپتىكى سۇنيۇ، گۇيفاڭ، شيەنيۈن قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىن كەلگەن، دەپ قارايمەن. ھۇن مىللىتى بارلىققا كەلگەن «بۆشۈك» ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ رايونى ۋە چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدۇر. «خەننامە» 28- جىلد «جۇغراپىيە تەركىرىسى» دە خاتىرلەنگەن ۋۇيۈەن ئايمىقى گۇياڭ ناھىيىسىنىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ باۋتو شەھىرىنىڭ شەرقى) غەربىي شىمالدىكى «تۈمەن بالىق» ھۇنلارنىڭ تۇنجى تەڭرىقۇتى تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ۋە ئۇ باشچىلىقىدىكى ھۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىدى. غەربىي خەن پادىشاھى يۈەندى دەۋرىدە چېگرىغا مەسئۇل كاتاۋۇل خۇيىڭ: «چوغاي تېغىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە مىڭ چاقىرىم ئارىلىقتا ئوت- چۆپلەر، مول، ياۋايى ھايۋانلار كۆپ. بۇ يەر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوقيا ياساپ قوشۇن توپلايدىغان، بۇلاڭ- تالاڭغا چىقاس، مال- چارۋىلىرىنى ياپلىتىدىغان يېرى»؟دېگەن. دېمەك، ھازىرقى ئىچى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغى ئەتراپى ھۇنلارنىڭ ياشاپ كۆپىيىدىغان ماكانى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەربىي قول ھۇنەرۋەنچىلىك بازىسى ھەم سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشتىكى تايانچ بازىسى بولغان. «تارىخىي خاتىرىلەر، ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ھۇنلار بىلەن چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى بەگلىكلەرنىڭ چېگرا ئايرىمىسىنى بايان قىلغاندا «شۇ چاغدا يەتتە بەگلىك (يەن، جاۋ، چىن) ھۇنلار بىلەن چېگرىداش ئىدى» دېيىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا ھۇنلارنىڭ «بۆشۈك» ئى ھازىرقى خېتاۋ رايونى ۋە چوغاي تېغى ئەتراپىدا بولغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يەن بەگلىكى، جاۋ بەگلىكى، چىن بەگلىكى بىلەن چېگرالانغان. ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ ۋە چوغاي تېغى ئەتراپىنىڭ ھۇنلار كېلىپ چىققان يەر ئىكەنلىكىنى

يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان ئىچكى موڭغۇل رايونىدىن بايقالغان نۇرغۇنلىغان ھۇن قەبرىلىرىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: 1972- يىلى ئىكىجاۋ ئايىمىقى كاڭمىيەن خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاۋخىبالا كەنتىدىن يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە مەنسۇپ ئالتە ھۇن قەبرىسى بايقالغان؟. يەنە شۇ يىلى كاڭمىيەن خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئالۇچەيدېڭ رايونىدىن (تاۋخوڭبالانىڭ تۆت كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا) يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە تەۋە ئىككى ھۇن قەبرىسى بايقالغان؟. 1975- يىلى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يۈلوڭتەي كەنتىدىن يېغىلىق دەۋرى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىلىقىغا مەنسۇپ بولغان بىر ھۇن قەبرىسى بايقالغان؟. 1979- يىلى باينىغول ئايىمىقى ئۇيرات ئوتتۇرا ئارقا بىرلەشمە خوشۇنىنىڭ غەربىي قىر ئۇستاي دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىن يېغىلىق دەۋرگە مەنسۇپ ئۈچ ھۇن قەبرىسى بايقالغان؟. يەنە شۇ يىلى ئىكىجاۋ ئايىمىقى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى شىگۇپەندىن يېغىلىقى دەۋرىدىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە مەنسۇپ ئۈچ ھۇن قەبرىسى بايقالغان؟. چىن شىخۇاڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221- يىلى) كېيىن قوشۇن ئەۋەتىپ «دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەر» نى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى ئىكىجاۋ ئايىمىقى ئەتراپى) تارتىۋالغان ھەم يەنە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ چوغاي تېغى (ھازىرقى داچىڭشەن تېغى)، بېيجىيا (ھازىرقى خېتاۋنىڭ شىمالى، داچىڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جىلغىلىق قاتارلىق رايون) قاتارلىق جايلارنى ساقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «سەددىچىن سېپىلى» نى ياساپ، ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشىنى توستى. تۈمەن تەڭرىقۇت چىن سۇلالىسىگە تەڭ كېلەلمەي شىمالغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە باتۇر تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغان چاغدا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 ~ 174- يىللار) ھۇنلارنى كۆچەيتىپ، خېتاۋنىڭ جەنۇب-شىمالىدىكى رايونلارنى قايتىدىن تارتىۋېلىپ، ئوڭ قول بىلىكخانىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە

قىلدى. «دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەر» دە هۇنلارغا قارام بولغان ئالوبان خانىنىڭ قەبىلىسى بىلەن بايان خانىنىڭ قەبىلىسى چارۋىچىلىق قىلدى. خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنسۇ 2- يىلى (مىلادىيە 127- يىلى) خەن سۇلالىسى سەركەردىسى ۋېي چىڭ ئالوبان خان بىلەن بايان خاننى مەغلۇپ قىلىپ قوغلاپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن هۇنلار دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەردىن يەنە بىر قېتىم ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. خەن سۇلالىسى دەريانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا سۇفاڭ ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ، شەهەر- قەلئەلەرنى سېلىپ مۇداپىئە قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ هۇنلار بۇ يەرلەرنى تارتىۋېلىشتىن ئامالسىز قالدى. يۈەنسۇ 5- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 124- يىلى) ۋېي چىڭ سۇفاڭنىڭ گاۋچۇ دېگەن يېرىدىن يەنە زور قوشۇن باشلاپ شىمالغا 600 ~ 700 چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، كېچىدە ئوڭ قول بىلىك خانىنىڭ ئوردىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئوڭ قول بىلىك خان ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ناهايىتى زور چىقىم تارتتى. كېيىنكى يىلى (يۈەنسۇ 6- يىلى) سېپي چىڭ يەنە هۇجۇمغا ئۆتۈپ نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى. بۇ چاغدا هۇن هۆكۈمرانلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ناهايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى، بۇ يەردە خەن سۇلالىسىنىڭ هەربىي بېسىمىنىڭ ناهايىتى زور ئىكەنلىكىنى بىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇشنىڭ تەسكە توختايدىغانلىقىنى هېس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۆگكۈ تۆرە جاۋشىنىنىڭ (هۇنلارنىڭ كىچىك خانى) «چوڭ چۆللۈكتىن ئۆتۈپ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە شىمالغا يۆتكىلىپ، خەن قوشۇنلىرىنى ئازدۇرۇپ، ئۇلار چارچىغاندا پەم بىلەن يوقىتىش، جەنۇپقا چۈشۈپ چېگرىغا يېقىنلىشىشتىن ساقلىنىش» پەنتى قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ هۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچى شىمالغا چېكىندى. لېكىن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغىچە قوغلاپ باردى. يۈەنشو 4- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 119- يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇشتا تەڭرىقۇت «خىللانغان قوشۇنلىرى بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ساقلاپ تۇرغان» بولسىمۇ، يەنىلا ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. ۋېي چىڭ تاكى بۈيان تېغىدىكى

جاۋشىن قەلئەسىگىچە (بۇيان تېغى هازىرقى موڭغۇلىيىدىكى خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر بۆلىگى، جاۋشىن قەلئەسى بولسا بۇيان تېغى ئەتىراپىدا) قوغلاپ باردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، خۇچۇبىڭمۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا سول قول خانىنىڭ مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى تاكى لاۋجۈيۈشەن تېغى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ جاۋۋۇدا ئايمىقى كېشىكىنىڭ خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ۋە قۇيان تېغىغىچە (لاڭجۈيۈشەن تېغىنىڭ ئەتراپى) قوغلاپ باردى. «شۇنىڭدىن كېيىن هۇنلار يىراققا قېچىپ كېتىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئوردىسى قالمىدى» ؟. شۇنىڭدىن باشلاپ هۇنلارنىڭ سىياسىي مەركىزى ئۇلارنىڭ بۆشۈك ماكانىدىن مەڭگۈگە چېكىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا يۆتكەلدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىمۇ ئەسلىدىلا هۇنلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى. هۇنلارنىڭ سىياسىي مەركىزى شىمالغا يۆتكىلىشتىن ئىلگىرى هۇنلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سىياسىي مەركەز شىمالغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىي قىسمى هۇنلارنىڭ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى. مىلادىيىدىن ئىلگىركى 1- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۇشان غەربىي خەن سۇلالىسىغا ئەل بولغاندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان هۇنلار هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توقتۇ ناهىيىسى ئەتراپى سول قول لەۋ خان شانىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونىغا ئايلاندى؟؛ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە هازىرقى شىلىنغول ئايمىقى سول قول ئىجىز خانىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونىغا ئايلاندى؟؛ هۇنلارنىڭ ئىككىسىگە بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇلۇك ئۇكەن باتىس خانىنىڭ ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق رايونىمۇ هازىر ئىچكى موڭغۇلدىكى كونا سەددىچىنىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، غەرپتە خېتاۋغىچە، شەرقتە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالدىكى نەنياڭ دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايۇنلارغىچە ئىدى؟. ئىزاهلار: ؟ «تارىخىي خاتىرىلەر» 1- جىلد «بەش چوڭ ئاقساقال هەققىدە خاتىرە» ؟«نەزمىنامە. شەيۋېي نەزمىلىرى» ، «سەپەر نەزمىلىرى». ؟«سەپەر نەزمىلىرى». ؟«تارىخىي خاتىرىلەر» 110- جىلد

«هۇنلار هەققىدە قىسسە» دە« «........ قىلغىلارغا تارقالغان. هەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقىلى بار. كۆپىنچە توپ- توپ بولۇپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ،لېكىن بىرلىشىپ كېتەلمەيتى» دېيىلگەن. ؟ «خەننامە» 94- جىلد «هۇنلار هەققىدە قىسسە» ؛ «كېيىنكى خەننامە» 89- جىلد «جەنۇبىي هۇنلار هەققىدە قىسسە»؛ «جىننامە» 97- جىلد «شىمالىي دىلار هۇنلار هەققىدە قىسسە» ، 129- جىلد «جۇرچى مۇنسۇن هەققىدە خاتىرە»؛ «ۋېينامە» 23- جىلد «ليۇكۇرپىننىڭ تەرجىمهالى»؛ «سوڭنامە» 98- جىلد «رى غۇزلىرى هەققىدە قىسسە». ؟ «خەننامە. هۇنلار هەققىدە قىسسە». ؟ تيەن گۇاڭجىن: «تاۋخوڭبالادىكى هۇن قەبرىلىرى»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژورنىلىرى» 1976- يىلى 1- سان. ؟تيەن گۇاڭجىن، گوسۇشىن: «ئىچكى موڭغۇلدىكى ئالوچەيېڭدىن بايقالغان هۇن قەبرىلىرى» ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژورنىلى» 1980- يىللىق 4-سان. ؟ ئىچكى موڭغۇل مۇزېيى ئېلان قىلغان: «ئىچكى موغۇل جۇڭغار خوشۇنىدىكى يۈلوڭتەيدىن بايقالغان هۇن قەبرىلىرى»، ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژورنىلى» 1977- يىللىق 2- سان. ؟ تالا، لياڭ جىڭمىڭ: «قىرئۇستايدىكى هۇن قەبرىلىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژورنىلى 1980- يىللىق 7- سان. ؟ ئىكىجاۋ ئايماقلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىزمەت پونكىتى ئېلان قىلغان: «شىگۈپەندىكى هۇن قەبرىلىرى» ،«مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژورنىلى 1980- يىللىق 8- سان. ؟ «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار هەققىدە قىسسە»، 111- جىلد «ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سانغۇنىنىڭ تەرخىمهالى». ؟ «خەننامە. هۇنلار هەققىدە قىسسە». ؟ «كېيىنكى خەننامە» 20- جىلد «جەي رۇڭنىڭ تەرجىمهالى». ؟ «كېيىنكى خەننامە. هۇنلار هەققىدە قىسسە». 2- باپ هۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ۋە ئۇنىڭ قۇللۇق جەمئىيىتىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشى ؟ هۇنلار ناهايىتى بۇرۇنلار ئۇرۇقداش قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان. لېكىن شۇ چاغدا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقان هەر قايسى قەبىلىلەر يەنىلا ناهايىتى تارقاق بولۇپ، ئىنتايىن تۇراقسىز ئىدى.

«تارىخىي خاتىرلەر» 110- جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ھۇنلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخىنى بايان قىلىپ، «چۇنۋېيدىن (رىۋايەتلەردىكى ھۇنلارنىڭ ئەجدادى) تارتىپ تاكى تۈمەنگىچە بولغان مىڭ نەچچە يىل جەريانىدا، ئۇلار بەزىدە كۆپىيىپ، بەزىدە ئازىيىپ ناھايىتى تارقاق جايلاشقان» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ دەل ئۇرۇقداش قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىنتايىن تۇراقسىز ئىكەنلىكىنىڭ ئالامىتى بولسىمۇ، ئەمما ھۇنلارنىڭ تۈنجىسى تەڭرىقۇت تۈمەن تەڭرىقۇت قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئورتاق تىكلىگەن رەھبەر ئىدى. ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى پارچىلىنىشتىن ئىلگىرى ھۇنلار ئورتاق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، مەھسۇلاتلارنى تەڭ تەقسىم قىلىدىغان، سىنىپ ۋە زۇلۇم ئېكىسپىلاتاتسىيە مەۋجۇت بولمىغان ئىپتىدائىي جامائە ھالىتىدە ياشايتى. بۇ خىل تۇرمۇش شەكلىدە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرگە كەلگەندە ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى. ھۇنلار مىلادىيىدىن ئىلگىركى 3- ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدە تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويدى. تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتىگە قەدەم قويۇش ھۇن جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى. بۇنىڭ بىلەن، ئېشىنچە مەھسۇلات كېلىپ چىقىپ، ھۇنلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كوللىكتىپ ئىگىلىكتىن يەككە ئىگىلىككە ئۆزگىرىشىنى تېزلەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىككە ئۆزگىرىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلدى. ئالدى بىلەن، چارۋىچىلىقتا، بولۇپمۇ يەم- خەشەك قىس بولغان قىش پەسلىدە چارۋىچىلىق قىلغاندا كىچىكرەك كۆلەمدىكى چارۋىنى بېقىش چوڭ كۆلەمدىكى چارۋىنى باققانغا قارىغاندا ئاسان توختايتى. چارۋىلارنى كۆپەيتىش ۋە قوغداش ئۈچۈن ئۇلارنى ئايرىپ بېقىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ جامائەتنىڭ كوللىكتىپ چارۋىچىلىق قىلىشىنى پەيدىنپەي يەككە ئائىلىلەرنىڭ تارقاق چارۋىچىلىق قىلىشىغا ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، چارۋىچىلارنى ئەسلىدىنلا ئاسان ئىگىلىۋالغىلى، ئايرىغىلى ۋە ئالماشتۇرۇۋالغىلى بولاتتى. ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ

يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە چارۋىچىلار بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، بىر تەرەپتىن باشقا قەبىلىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ چارۋىلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلاتتى. بۇمۇ چارۋىلارغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا پايدىلىق ئىدى. خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكتە چارۋىسى بار . چارۋىدار ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا بەكرەك كۆڭۈل بۆلەتتى. بۇ چارۋا توپىنى كۆپەيتىش ۋە باشقا بايلىقلارنى توپلاش ئىمكانىيىتىنى كېڭەيتەتتى. ئۇچىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنىمۇ يۈكسىلىشى جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ئىگىلىك تارماقلىرىنىمۇ يۈكسەلدۈردى. بولۇپمۇ ئاساسلىق ئىگىلىك بولغان چارۋىچىق ئەسلىدەدىكى ئاساستا مىسلىسىز راۋاجلاندى. بۇ ۋاقىتتا ھۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئېشىنچا مەھسۇلاتلارنىمۇ بارلىققا كەلتۈردى. بۇ ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئالدىنقى شەرتىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ ئىپتىدائىي جامائەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ سىنىپقا بۆلۈنۈشىمۇ باشلاندى. تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدە، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە شەخسىي چارۋىسى بار يەككە ئائىلىلەرنى ئاساس قىلغان مۇستەقىل كىچىك ئىگىلىك مەيدانغا كەلدى. بۇ خىل كىچىك ئىگىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنى پارچىلاش رولىنى ئويناشقا باشلىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن قېزىلغان، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2-، 3-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان ھۇن قەبرىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ھەمدە چىنە بۇيۇملار كۆپ. چوڭ قەبرىلەر ھەم ئۇلارنىڭ يېنىدىكى ھەمدەنپە بۇيۇملار ناھايىتى ئاز قەبرىلەردىن بۇ چاغدا ئۇرۇقداشلىق تەشكىلىنىڭ پارچىنىپ، باي، كەمبەغەللىكنىڭ پەرقىنىڭ تولۇق ئاشكارلانغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ؟. بۇ چاغدا چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەر ئۇرۇقداشلىق چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق

قىلىدىغان يەرلەر ئۈرۈقداشلىق جامائەسىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان. چارۋىلار بولسا يەككە ئائىلىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. شۇڭا، چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك بىلەن چارۋىلارغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىنى بۇ دەۋرىدىكى ھۇن ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3- ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدە يەككە ئائىلىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ پارچىلىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر قايسى ئائىلىلەر ۋە ئۇرۇق ئەزالىرى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولغان چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى يەنىلا ئورتاق ئىگىلەش سەۋەبىدىن ئۆز- ئارا زىچ باغلىنىپ تۇراتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ھۇنلار «ئوت- سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرسىمۇ، ھەر قايسىسىنىڭ يەرلىرى ئايرىم ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدا دەل چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرگە بولغان ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكى بايان قىلىنغان. بۇ خىل باغلىنىش ئۇرۇقنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش، چارۋىچىلىق ھۇجۇمىدىن قوغداش سەۋەبلىك ساقلىنىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جامائەسى تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا، بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قىلىشى خۇددى «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇرۇش قىلىش ھۇنلار ئۈچۈن ئادەتتىكى ئىش ئىدى» دەپ ئېيتىلغىنىدەك، ھۇنلارنىڭ دائىملىق كەسپىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭا ئۇلار زىچ بىرلىشىپ قالماي، بەلكى يەنە قوشۇن بولۇپ تەشكىللەنگەن ئىدى، بۇ ئۇلارنىڭ خالىغان چاغدا ئۇرۇشقا مېڭىشى ۋە قاتنىششىغا قولايلىق ئىدى. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ئۇ ھەم ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى، ھەم ھەربىي تەشكىلات ئىدى. «تارىخى خاتىرىلەر، ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە: «ھۇنلار قۇرامىغا يېتىپ

ئوقيا تارتقىدەك بولغاندىلا ئاتلىق ئەسكەر بولاتتى، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە چىقىپ بۇلاڭ-تالاڭغا قاتنىشاتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئادىتى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى چاغلاردا چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسە، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلىنىڭ بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ ھەقتە ماركس «بۇنداق تەشكىل جامائەنىڭ ئىگىدارلىق قىلغۇچى سالاھىيىتى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى بىر شەرت»؟ دېگەن. ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتى ئەسلىدىنلا بىر خىل قانداشلىق ئاساسىدا قۇرۇلغان تەشكىلات بولۇپ، ئۇرۇقداشلىق جامائەنىڭ پارچىلىنىشى، سىنىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇرۇشنىڭ كۆپىيىشىدىن كېلىپ چىققان ئۇرۇق تەركىبىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشى ۋە تۇراقسىزلىقىدىن ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئالدى بىلەن ئۇرۇق تەشكىلىنىڭ ئىچىگە باشقا ئۇرۇقنىڭ ئادەملىرىمۇ زور تۈركۈمدە قوشۇلاتتى. مەسىلەن: تۇڭگۇسلار، ياۋچىلار، ئالۇبانلار، ھۇنگىرلار، چۇشۇرلەر، دىڭلىڭلار، قىرغىزلار، شىنلىلار، ئۇيسۇنلار، غەربىي يۇرتلۇقلار، چىياڭلار ۋە خەنزۇلار دېگەندەك. بۇلار ئاساسەن ھەر قايسى ئۇرۇق ۋە ئائىلىلەرگە تارقالغان بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇللۇقتا تۇرغان بولسا، ئاز ساندىكىلىرى ئۇرۇق ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىناتتى ئۇنىڭدىن قالسا ھەر قېتىملىق ئۇرۇش، بولۇپمۇ مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇشلار ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىنى، يارلىنىشىنى ۋە تارقىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا، ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايتتى. مەسىلەن: مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 124-يىلى ئوڭ قول بىلىكخانىنىڭ قوۋمى خەن سۇلالىسى سەركەردىسى ۋېي چىڭنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، ئوڭ قول بىلىكخان ئۆزى يالغۇز قېچىپ كېتىپ، ئاتلىق قوشۇنى تارقىلىپ كېتىپ، كىچىك خان ۋەزىپىسىدىكى ئون نەچچە ئۇرۇق ئاقساقىلى ۋە 15 مىڭدىن كۆپ ئەر-ئايال ئۇرۇق ئەزالىرى ئەسىرگە چۈشۈپ ئۇرۇق پۈتۈنلەي تارقىلىپ كەتكەن. يەنە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى

119-يىلى ئىچىغسە تەڭرىقۇت ۋېي چىڭ باشلىغان خەن قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن نەچچە يۈز ئەسكەر بىلەن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ قېچىپ كەتكەن، قاچالماي قالغانلىرى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇۋەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سول قول بىلىك خانىنىڭ قوۋمىدىنمۇ يەتتە تومەندىن ئارتۇق ئادەم خۇ چوبىك تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىرگە ئېلىنغان، قالغانلىرى قېچىپ كېتىپ ئۇرۇق پۈتۈنلەي قالايمىقانلىشىپ كەتكەن. تېخىمۇ ئېغىرى شۇكى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 71-يىلى خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ 200 مىڭ كىشىلىك بىرلەشمە قوشۇنى هۇنلارغا هۇجۇم قىلغاندا، هۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ قېرى-چۈرىلىرىنى يېتىلەپ، مال-چارۋىلىرىنى هەيدىگىنىچە يىراققا قېچىپ كەتكەن. بۇ خىل ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا ئۇرۇق تەشكىلىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كېتىشى مۇقەررەر ئىدى. ئوڭ قول خانىنىڭ قوۋمىدىكىلەر چېرىكچى بەگ چاڭ خۇي ۋە ئۇيسۇنلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا تەڭرىقۇتنىڭ يەڭگىسى، مەلىكىسى، ئاتاقلىق خانلىرى، كاهبەگ، مىڭ بېشى، سەركەردىلىرى قاتارلىق 39 مىڭ ئادەم ئەسىرگە چۈشۈپ، 700 مىڭدىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي، قېچىر ۋە تۆگە ئولجا ئېلىنغان، ئۆلگەن-يارلانغانلار ۋە تارقىلىپ كەتكەن چارۋا-ماللار هېسابسىز بولغان، ئۇرۇقداشلىق جامائەسى چاك-چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتكەن؟. يۇقىرىدىكىلەر بىر نەچچە مىساللار خالاس، ئۇرۇش ۋاقتىدا بۇنداق ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. لېكىن، ئۇرۇقنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى مۇستەھكەم بولغانلىقتىن، قالايمىقانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقتىن كېيىن يەنە ناهايىتى تېزلا تولۇقلىنىشالايتتى ۋە ئەسلىگە كېلەلەيتتى (مەسىلەن، ئىچىغسە تەڭرىقۇت قېچىپ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا «ئادەملىرىنى قايتا توپلىغان»)، ئەمما ئەسلىدىكى ئۇرۇق ئەزالىرى تارقىلىپ، قالايمىقانلىشىپ كەتكەچكە، ئۇرۇقنىڭ تەركىبى كۆپ هاللاردا قالايمىقانلىشىپ كېتەتتى. كېيىن ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى شەكىل جەھەتتىن ساقلىنىپ قېلىپ، ئۇرۇق قەبرىستانلىقى ۋە ئۇرۇق نامى بۇرۇنقىدەكلا مەۋجۇت بولۇپ، ئۇرۇقنىڭ

سىرتتىن نىكاھلىنىش تۈزۈمىگە يەنىلا رىئايە قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ھەقىقىي ساپ قان سىستېمىسىدىكى ئۇرۇق مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتتى. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى شەكىل جەھەتتىن تاكى مىلادىيە 3-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، يەنى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەت ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىگىلىك خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ پەيدىنپەي ئۆزگەردى، بۇ خىل ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ئەمەلىيەتتە قانداشلىق ئاساسىغا قۇرۇلغان ئۇرۇقداشلىق بىرلىكى بولماي، بەلكى تېرىتورىيە ئاساسىغا قۇرۇلغان ھەربىي مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ قالدى. بۇ ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ يەنە بىر خىل ئالاھىدىلىكىدۇر. ھۇنلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ شەكىل جەھەتتىن تاكى مىلادىيە 3-ئەسىرگىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى يازما ھۆججەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۇرۇق قەبرىستانلىقى، ئۇرۇق نامى، ئۇرۇقنىڭ سىرتتىن نىكاھلىنىش تۈزۈمى ھەققىدىكى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تارىخى ئەسەرلەردە ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق قەبرىستانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «كېيىنكى خەننامە» 90-جىلد «ئوغانلار ھەققىدە قىسسە» دە جاۋدى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 78-يىلى) ئوغانلارنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ قەبرىسىنى قازغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل قەبرە ئۇرۇق قەبرىستانلىقىغا تەۋە ئىدى. ئۇرۇق قەبرىستانلىقىنىڭ بولۇشى ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. ئۇرۇق قەبرىستانلىقىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ شەكىل جەھەتتىن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «تارىخى خاتىرىلەر، ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «كېيىنكى خەننامە» 89-جىلد «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇت ئۇرۇقى بىلەن ئوخشىمايدىغان قۇيان، لان، شۇبۇ ۋە چىيۇلىنىدىن ئىبارەت تۆت ئىسىلزادە ئۇرۇقنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شىخي ئايمىقىغا كېلىپ (مىلادىيە 50-يىلى) ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىنكى خانلار

ئىچىدە يەنىلا خەن، داۋيۇ، قۇيان، لان، سۇجى ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان خانلارنىڭ بارلىقى خاتىرلەنگەن. «جىننامە» 97-جىلىد «شىمالىي دىلار-ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دىمۇ ھۇنلارنىڭ قۇيان، شۇ، بو، لان، جىئو قاتارلىق ئۇرۇقلىرىدىن كېلىپ چىققانلارنىڭ يۇقىرى ئەمەل تۇتىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن، يەنە «جاسارەتلىك، لېكىن ئاسى» چىمو ۋە لى ئۇرۇقىمۇ بولغان. ئۇرۇقنىڭ نامى ئۇرۇقداشلىق تەشكىلىنىڭ بىر بەلگىسى، ئۇرۇق نامىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ئۇرۇقداشلىق تەشكىلىنىڭ شەكىل جەھەتتىن يەنىلا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يۇقىردا تىلغا ئېلىنغان قۇيان، لان شۇبۇ ۋە چيۇلىن ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ دائىم ھۇن تەڭرىقۇت ئۇرۇقىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىدىغانلىقى جاتىرلەنگەن. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرلەنگە ئاساسلانغاندا، تەڭرىقۇت لاندى ئۇرۇقىدىن بولۇپ، قۇيان قاتارلىق ئۇرۇقلار بىلەن بىر ئۇرۇقدىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇقىرىقى ئۇرۇقلارنىڭ ھەممىسى سىرتتىن نىقاھلانغان تۇزۇمنى يولغا قويغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1- ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ھۇنلارغا ياتلىق قىلىنغان خەن مەلىكىسى ۋاڭ جاۋجۈننىڭ فۇجۇرۇت تەڭرىقۇتتىن تۇغقان ئىككى قىزى ئەسلىدە قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۋاشاننىڭ ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىدى. كېيىن چوڭ قىزى يەن شۇبۇ ئۇرۇقىغا ياتلىق قىلىنىپ، شۇبۇ قۇنچۈيى (شۇبۇ مەلىكىسى) دەپ ئاتالغان بولسا، كىچىك قىزى داۋيۇ ئۇرۇقىغا ياتلىق قىلىنىپ داۋيۇيى (داۋيۇ مەلىكىسى) دەپ ئاتالغان؟. بۇنىڭدىن قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ شۇيۇ ، داۋيۇ ئۇرۇقى بىلەن سىرتتا نىكاھلىنىش تۇزۇمىنى يولغا قويغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مىلادىيە 3- ، 4- ئەسىرگە كەلگەندىمۇ ھۇنلار يەنىلا سىرتتىن نىكاھلىنىش تۇزۇمىنى يولغا قويغان. مەسىلەن: «بەش ئۇيز، ئون ئەلتە پادىشاھلىق» دەۋرىدىكى «خەن ھاكىمىيىتىنى قۇرغۇچى ھۇن ئاقسۆڭەك ليۇيۇەن ۋە ئوغلى ليۇزۇڭ ئەسلىدە توغا ھۇنلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى قۇيان ئۇرۇقىدىن ئىدى؟.

ئۇرۇقنىڭ سىرتتىن نىكاھلىنىش تۈزۈمى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئالاھىدە نىكاھ تۈزۈمى. ئۇرۇقنىڭ سىرتتىن نىكاھلىنىش تۈزۈمىگە رىئايە قىلىش ئۇرۇقداشلىق تەشكىلىنىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرىدە ئاللىقاچان ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەكىل جەھەتتىن يەنىلا مەۋجۇتلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چارۋىچىلىقنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى بىلەن چارۋىلارنى بېقىش تېخىمۇ كۆپ كىشىگە ئېھتىياجلىق بولدى. شۇڭا، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىكىگە كۆچۈپ بولىدىغان چارۋىدارلارنى ئۇرۇشتا تۇتۇۋالغان ئەسىرلەردىن تېخىمۇ كۆپ پايدىلاندى. بۇنىڭ بىلەن قۇللار سىنىپى بارلىققا كەلدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ھۇنلار جەڭ قىلغاندا دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرسە بىر جام شاراپ مۇكاپات بېرىلەتتى. لېكىن ئەسىر تۇتۇپ كەلسە مۇكاپات تەرىقىسىدە ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ بېرىلەتتى. تۇتۇپ كېلىنگەن بۇ كىشىلەر قۇل قىلىناتتى. جەڭدە ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتىنى قايتۇرۇپ كەلگۈچى ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە مۈلكىگە ئىگە بولاتتى. نەرسە ئوغرىلىغۇچىلارنىڭ پۈتۈن مال- مۈلكى مۇسادىرە قىلىناتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ دەل ھۇنلاردا خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە ئەسىرلەرنى قۇل قىلىش ئەھۋالىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھۇنلار ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قۇل قىلغانلىقتىن، ھەر بىر ھۇن جەڭچىسى كۆپرەك ئەسىر ئېلىپ بۇ ئەسىرلەرنى ئۆزلىرىنىڭ قۇلى قىلىۋالاتتى. شۇڭا ھۇنلارنىڭ ئادەتتىكى پۇقرالىرىنىڭمۇ قۇلغا ئىگە بولۇشى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال ئىدى. ئەلۋەتتە ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى ئىگىلىگەن قۇللار ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە. ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى ئۆلسە ئۇنىڭ « ياخشى كۆرىدىغان قۇل دىدەكلىرى» دىن قۇربالىق قىلىنىدىغانلىرى نەچچە يۈزدىن ئاشقان. بويان تاغلىرىدىن تېپىلغان بىر ھۇن ئاقسۆڭەكنىڭ قەبرىسىدىن 17 تال ئۆرۈمە چاچ چىققان؟. بۇ دەل ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قۇلغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە نۇرغۇن قۇللارنى قۇربانلىق قىلىدىغانلىقىنىڭ ماددىي ئىسپاتىدۇر. زور تۈركۈمدىكى ئەسىرلەرنىڭ

قول قىلىنىشى قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ھۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى تۆت خىل بولۇپ، ئەسىرلەر ئاساسلىق قول مەنبەسى ئىدى. ئەسىرلەر ئىچىدە خەنزۇلارمۇ، باشقا مىللەت كىشىلىرىمۇ بار ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ھۇنلار خەن سۇلالىسى چېگرىسىدىن ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن خەنزۇلارنى بۇلاپ كەتكەن. مەسىلەن: مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 177- يىلى (ۋېندىنىڭ 3- يىلى) ئوڭ قول بىلىك خان شاڭجۈن ئايمىقىغا بېسىپ كىرىپ خەلقلەرنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 166- يىلى (ۋېندىنىڭ 14- يىلى) 14 تۈمەن كىشىلىك ھۇن ئاتلىق قوشۇنى چاۋنا، سۈگۈەن، بېيدى قاتارلىق جايلارغا بېسىپ كىرىپ ناھايىتى كۆپ كىشىلەرنى ئەسىرگە ئېلىپ بۇلاپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى ئۆلتۈرۈلگەن ۋە بۇلانغان خەلق ناھايىتى كۆپ بولغان. بولۇپمۇ يۈنجوڭ، لياۋدۇڭ قاتارلىق جايلاردا ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، ھەر بىر ئايماقتىن بۇلانغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن كىشىلەرنىڭ سانى ئون مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 158- يىلى شاڭجۈن، يۈنجوڭ قاتارلىق ئىككى ئايماققا ئۈچ تۈمەندىن ئارتۇق ھۇن ئاتلىق ئەسكىرى بېسىپ كىرىپ، ناھايىتى نۇرغۇن كىشىنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 129- يىلى (ۋۇدىنىڭ يۈەنگۇاڭ 6- يىلى) ھۇنلار شاڭگۇغا بېسىپ كىرىپ ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى بۇلاپ كەتكەن ۋە ئۆلتۈرگەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 128- يىلى (يۈەنسۇ 1- يىلى) ھۇنلار لياۋشىغا بېسىپ كىرىپ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى بۇلاپ كەتكەن. يەنە يۈياڭ ۋە يەنمېندا ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 127- يىلى (يۈەنسۇ 2- يىلى) شڭگۇ ۋە يۈياڭغا بېسىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئەمەلدار ۋە پۇقرانى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلايىدىن بۇرۇنقى 126- يىلى (يۈەنسۇ 3- يىلى) دەيجۈن ئايمىقىغا بېرىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى بۇلاپ كەتكەن. يەنە شۇ يىلى كۈزدە يەنمېنغا بېسىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى

125- يىلى (يۈەنسۇ 4- يىلى) دەيجۈن، دىڭراڭ، شاڭجۈن ئايمىقىغا بېسىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 124- يىلى (يۈەنسۇ 5- يىلى) دەيجۈن ئايمىقىغا بېسىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121- يىلى (يۈەنسۇ 2- يىلى) دەيجۈن، يەنمېن ئايمىقىغا بېسىپ كىرىپ نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 120- يىلى (يۈەنسۇ 3- يىلى) يۇبېيپىڭ، دىڭراڭغا بېسىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 102- يىلى (يۈەنسۇ 3- يىلى) كۆزدە ھۇنلار دىڭراڭ، يۈنجۇغا بېسىپ كىرىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئوڭ قول بىلىك خان يەنە جيۇچۈەن، جاڭيېغا بېسىپ كىرىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن (لېكىن نەچچە مىڭ ئادەمنى خەن سۇلالىسىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سەركەردىسى رېن ۋېننىڭ قوشۇندىكىلەر قۇتقۇزۇۋالغان). مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 91- يىلى (جيڭخې 2- يىلى) شاڭگۇ ۋە ۋۇيۈەنگە بېسىپ كىرىپ ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 87- يىلى (خوۋيۈەن 2- يىلى) ھۇنلار سۇفاڭغا بېسىپ كىرىپ ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 78- يىلى (جاۋدىنىڭ 3- يىلى)ھۇنلار ۋۇيۈەنگە بېسىپ كىرىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن. ئارقىدىنلا يەنە چېگرىدىكى قەلئەلەرگە ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇلاپ كەتكەن.؟ پۇقرىلار جاۋدى دەۋرىگىچە بۇلاپ كېتىلگەنلەر بولۇپ، سانى يۈزمىڭدىن ئاشىدۇ. ھۇنلار خەنزۇلاردىن سىرت يەنە باشقا ئۇلۇس ۋە قەبىلىلەردىنمۇ ناھايىتى نۇرغۇن كىشىنى تۇتۇپ كەتكەن. مەسىلەن: باتۇر تەڭرىقۇت توڭگۇسلارنى تارمار قىلغاندا خەلقنى ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلگەن؟. شىراۋلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن نەچچە مىڭ ئادىمىنى زورلۇق بىلەن ھۇنلارنىڭ سول تەرىپىگە كۆچۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلدۇرغان؟. ئۇنىڭ غەربتە ياۋچىلارغا زەربە بەرگەندە، جەنۇبتا ئالوبان خانى، بايان خانى قوشۇۋالغاندا، شىمالدا ھۇنگىرلار، دىڭلىڭلار،

قىرغىزلار ۋە شىنلىلارنى بويسۇندۇرغاندا، غەربىي شىمالدا كىرورەن، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى ۋە ئەتىراپتىكى ھەر قايسى خەلقلەرنى تىنچىتقاندا قانچىلىك ئادەمنى ئەسىرگە ئالغانلىقىنى بىلمىسەكمۇ، تۆۋەندىكى ماتېرىياللاردىن ئۇلارنىڭ سانىنىڭمۇ ئاز ئەمەسلىكىنى بىلىۋالالايمىز. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىق تەزكىرىسى» 30- جىلد «ئوغۇنلار. سىيانچىلار ۋە شەرقتىكى يات قوشىلار ھەققىدە قىسسە» دە «ۋېي پادىشاھلىق ھەققىدە» دېگەن ئەسەردىن نەقىل ئېلىنىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۋۇ يىللىرىدا (تەخمىنەن مىلادىيە 48-يىلى) نەچچە تۈمەن تۈتۈنلۈك ئەسىر قۇللار ھۇنلارنىڭ جەنۇبىي، شىمال ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، ئاجىزلاشقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ھازىرقى خېشى كارىدورى ئەتراپىغا قېچىپ كېلىپ، ئاۋالقىدەك «ئوت- سۇ قوغلىشىپ» كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. قېچىپ كەلگەن قۇللارنىڭ ئىرقى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرتلۇقلار، دىڭلىڭلار ۋە يەنە چياڭلارمۇ بار ئىدى ، دەپ خاتىرلەنگەن. يۇقىرىقى خاتىرىدىن ھۇنلار ئەسىرگە ئالغان يات مىللەت قۇللىرى ئىچىدە خەنزۇلار، توڭگۇسلار ۋە شىرۋىلاردىن سىرت، يەنە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەر، دىڭلىڭلار ۋە چياڭلارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ قېچىپ كەلگەن قۇللارنىڭ ئومۇمىي سانى نەچچە ئون مىڭ تۈتۈندىن (لو) ئارتۇق بولۇپ، ھەر بىر تۈتۈننى بەش جان ھېسابلىغاندىمۇ، ئۇلارنىڭ سانى نەچچە يۈز مىڭغا يېتىدۇ؟. ھۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ ئىككىنچى كېلىش مەنبەسى قوشنا مىللەتلەردىن سېتىۋېلىنغانلار ئىدى. مەسلەن، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربتىكى چياڭلار بۇلاپ كەلگەن زور تۈركۈمدىكى خەنزۇ قۇللارنى جەنۇبىي ھۇنلارغا سېتىپ بەرگەن. كېيىن جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسىغا ئاسىيلىق قىلىپ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ بىر تۈركۈم قۇللارنى ۋە بۇرۇن بۇلاپ كېلىپ قۇل قىلىۋالغان ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى بىراقلا خەن سۇلالىسىگە قاتۇرۇپ بەرگەن؟. ھۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ ئۈچىنچى كېلىش مەنبەسى بېقىندى ئۇلۇس ۋە قەبىلىلەردىكى ئولپاننى تۆلىيەلمەي قالغان قەرزدارلار ئىدى.

مەسىلەن، « كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد «ئوغانلار ھەققىدە قىسسە» دە، ئوغانلار باتۇر تەڭرىقات تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، ھۇنلارغا قارام بولۇپ قالغاچقا، ھەر يىلى ھۇنلارغا كالا، ئات، قوي تېرىسى تاپشۇرغان. ئەگەر ۋاقتىدا تاپشۇرالمىسا خوتۇنلىرى قەرزىگە ھېسابلىنىپ قۇل قىلىنغان، دەپ خاتىرلەنگەن. ھۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ تۆتىنچى كېلىش مەنبەسى ھۇنلاردىكى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويغانلار ئىدى. مەسىلەن، ھۇنلارنىڭ قانۇندا، مال- مۈلۈك ئوغرىلىغۇچىلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلىرى ۋە مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن باشقا مىللەت ئەسىرلىرىنىڭ قۇل قىلىنىشىغا ئەگىشىپ ھۇنلارنىڭمۇ قۇل بولۇش ھادىسىسى پەيدا بولغان. ھۇنلاردىكى بارلىق قۇللارنىڭ سانىنى توغرا كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانىنى نەچچە يۈزمىڭدىن كەم ئەمەس، دەپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. ئۇنداقتا بۇ سان ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ قانچىلىك نىسبىتىنى ئىگەللەيدۇ؟ ھۇنلارنىڭ ئاھالىسى توغرىسىدا تارىخىي ئەسەرلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن پارچە- پۇرات ماتېرىياللاردىن يەنىلا تەخمىنەن مۆلچەرلەپ چىققىلى بولىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ سانى 300 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200- يىلىدىكى پىڭچېڭ قورشاۋىدا خەن گاۋدى لىيۇباڭنى 400- مىڭ كىشلىق ئاتلىق قوشۇن بىلەن مۇھاسىرىگە ئالغان. ھۇنلارنىڭ «بالىلىرى ئوقيا ئاتقۇدەك بولغان چاغدىلا ئاتلىق ئەسكەر بولاتتى» دەپ خاتىرلەنگەن. ۋېندى دەۋرىدە ئۆتكەن جيايىنىڭ ھۇنلاردىن «ھەر بەش ئادەمنىڭ بىرى ئەسكەر بولاتتى»؟ دېگەنگە ئاساسلانغاندا، ھۇنلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى نوپۇسى تەخمىنەن ئىككى مىليون بولغان بولسا كېرەك. كېيىن ۋۇدى دەۋرىدە ئۇدا نەچچە ئون يىل خەن سۇلالىسىنىڭ ئېغىر زەربىسىگە ئۇچراپ ئەسكەر ۋە خەلقلەر كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى (تەبىي كۆپەيگەن نوپۇس ئۆلگەنلەر سانىنى تولۇقلىيالمىغان بولۇشى مۇمكىن) ، يەنە نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ جەنۇپقا كېلىپ ئەل بولغانلىقى؟ تۈپەيلىدىن، بۇ مەزگىلدىكى

نوپۇس باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدىكىگە قارىغاندا خېلىلا ئازلىغان بولۇشى مۇمكىن. «كېيىنكى خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71- يىلى (شۈەندىنىڭ بېنشى 3- يىلى) ھۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ 39 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى ئەسىرگە چۈشكەن؛ شۇ يىلى قىشتا تەڭرىقۇت ئۇيسۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ قايتىپ كېلىش سەپىرىدە قار ئاپىتىگە ئۇچراپ نەچچە تۈمەن ئادىمى توڭلاپ ئۆلگەن. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي دىڭلىڭ، ئوغان ۋە ئۇيسۇنلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇجۇم قىلىپ نەچچە تۈمەن ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن؛ يەنە تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ ئوندىن ئۈچ قىسمى ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن؛ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 68- يىلى قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، خەلقنىڭ ئوندىن ئاتە- يەتتە قىسمى ئۆلۈپ كەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 58- ، 57- يىلى بەش تەڭرىقۇتنىڭ ھوقۇق تالىشىش كۆرىشى يۈز بەرگەنگە قەدەر ھۇنلارنىڭ نوپۇسى بۇرۇنقىدىن زور دەرىجىدە ئازلاپ، تەخمىنەن 1 مىليون 750 مىڭ ئەتىراپىغا چۈشۈپ قالغان. بۇ بەش تەڭرىقۇت ئۇرۇشتا غەلبە قىلىپ ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئاران نەچچە تۈمەن ئاھالە قالغان؛ قۇتىئۇش تەڭرىقۇت قوۋمىنى باشلاپ كانگىيەگە يېتىپ كەلگەندە قول ئاستىدا ئارانلا ئۈچ مىڭ ئادىمى قالغان؟. شۇڭا، بۇ بىر قاتار قالايمىقان ئۇرۇشلاردىن كېيىن ھۇنلارنىڭ نوپۇسى 1 مىليون 500 مىڭ ئەتىراپىغا چۈشۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيە48- يىلى ھۇنلار جەنۇپ، شىمال ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتتى. «كېيىنكى خەننامە» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئاھالىسى ئەڭ كۆپەيگەن چاغدا (مىلادىيە 90- يىلى) 34 مىڭ تۈتۈن، 237 مىڭ 300 نوپۇس بولۇپ، 50 مىڭ 170 چەۋەنداز بولغان («جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»). شىمالىي ھۇنلاردىن مىلادىيە 83- يىلى سەنمۇلو قەبىلىسىدىكى جىلۇس قاتارلىقلار 38 مىڭ ئادەمنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان. مىلادىيە 87- يىلى قۇلان، شۇبى، قۇتقۇ قاتارلىقلار 200 مىڭ ئادەم، سەككىز مىڭ چەۋەدازنى باشلاپ خەن

سۇلالىسىگە ئەل بولغان («جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»). مىلادىيە 89- يىلى ئۇنغۇش، باتىس، ئۇنۇۇ، خوجۇررۇت قاتارلىقلار 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان («دۇشىيەنىنىڭ تەرجىمھالىدىن»). بۇلار تەخمىنەن 400 مىڭ. مىلادىيە 91- يىلى شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ غەربكە كۆچكەن چاغدا نۇرغۇن خەلق ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەتكەن (جۇاجانلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان شىمالىي ھۇنلارنىڭ سانىمۇ ئېنىق ئەمەس، يەنە مىلادىيە 91- يىلى يۇرتجان باشلاپ ماڭغان 20 مىڭ ئادەمنىڭ ھەممىسى يوقىتىلغان). چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئېشىپ قالغان بەش- ئالتە تۈمەن ئائىلە سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭغا يۇقىرىدىكى 400 مىڭنى قوشقاندا شۇ چاغدىكى شىمالىي ھۇنلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىليون ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ. بۇنىڭغا جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ 237 مىڭ نوپۇسىنى قوشقاندا مىلادىيە 90- ، 91- يىللارنىڭ ئالدى- كەينىدە، ھۇنلارنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 1 مىليون 300 مىڭدىن ئاشمىغان. ئومۇمەن، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە ھۇنلار قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە نوپۇسى تەخمىنەن ئىككى مىليون ئەتراپىدا ئىدى. شۈەندى دەۋرىدە ئازلاپ بىر مىليون 750 مىڭغا چۈشۈپ قالدى. بەش تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت تالاشقان چاغدا تېخىمۇ ئازلاپ بىر مىليون 500 مىڭغا چۈشۈپ قالدى. ھۇنلار تېخىمۇ ئاجىزىشىپ ئىككىگە پارچىلانغان چاغدا ئاران بىر مىليون 300 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ قالدى. ھۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ سانىنى تەخمىنەن 300 مىڭ ئەتراپىدا دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ سانى ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ يەتتىدىن بىر ياكى بەشتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق زور قۇللار شۈبھىسىزكى مەجبۇرىي ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سېلىنغان. چارۋىچى قەبىلىلەردىن كەلگەنلەر چارۋىچى قۇل، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىن كەلگەنلەر تېرىقچى قۇل، ھۈنەرۋەنچىلىكنى بىلىدىغانلار ھۈنەرۋەن قۇل بولغان. بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن تېخىمۇ بەك دەلىللىگىلى بولىدۇ. بىرىنچى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھېلىقى قېچىپ كەلگەن ئەسىر قۇللار قېچىپ

كەلگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا «ئوت- سۇ قوغلىشىپ» كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن: بۇنىڭدىن بىز ئۇلارنىڭ ھۇنلارنىڭ چارۋىچى قۇلى بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئىككىنچى، ھۇنلار قۇدۇق قېزىپ يەر سۇغىرىش، شەھەر قۇرۇپ ئۆي- ئىمارەت سېلىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە خەنزۇلاردىن پايدىلانغان. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھۇن قەبىلىلىرىدىن خەنزۇلار ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن تۆمۈر ئورغاق، سوقا (ساپان) قاتارلىقلار بايقالغان. بۇلار خەنزۇلارنىڭ ھۇنلارنىڭ تېرىقچى قۇللىرى بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۈچىنچى، بويان تاغلىرىدىن بايقالغان ھۇنلارنىڭ مىس، تۆمۈر قوراللىرى ئىچىدە خەنزۇلارنىڭكىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغانلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇلارنىڭ خەنزۇ ئۇستىلارنىڭ قولىدىن چىققانلىقى ئېنىق. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى سودا- سېتىققا ئۇستا غەربىي يۇرتلۇقلار تاۋار يۆتكەپ ساتىدىغان تىجارەتچى قۇل بولغان قۇللارنىڭ ئىچىدە يەنە ئائىلە ئەمگىكى بىلە شۇغۇللىنىدىغانلىرىمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ياش ھەم چىرايلىق دېدەكلەر خوجايىنى تەرىپىدىن توقال قىلىۋېلىنغان. مەسلەن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى «غۇز چەۋەندازلىرى» تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلىپ كېيىن سول قول بىلىك خانىنىڭ قولىغا چۈشكەن سەي ۋېنجى؟ بۇنىڭ بىر مىسالى. يۇقىرقى بايانلاردىن، ئەسىرگە چۈشۈپ قۇل بولغانلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەمگەكلىرىگە قاتناشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەمما ھۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى بىلەن قەدىمكى رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى ئارىسىدا ئازراق ئوخشاشماسلىق ۋە پەرق بار. بىرىنچىدىن، ئومۇمەن قۇلى بار ھۇنلار قۇللىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سالغاندىن سىرت، ئۆزىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن ئايرىلمىغان. چۈنكى، ھۇنلار كىچىكىدىن باشلاپلا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە قاتنىشاتتى. چوڭ بولۇپ قورامىغا يەتكەندە، ھەممىسى بىردەك «ئاتلىق ئەسكەر» بولىسىمۇ، لېكىن ئۇرۇش بولمىغان ۋاقىتلاردا يەنىلا ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار ھەم ئاتلىق ئەسكەر، ھەم چارۋىچى ئىدى. «تارىخىي

خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، «ئادەتتىكى چاغلاردا ئوۋچىلىق چارۋىچىلىق قىلسا، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا جەڭگە قاتنىشىپ، باشقىلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۇلارنىڭ ئادىتى» دېيىلگەن. بۇ ھۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلىنىڭ بىرلەشتۈرۈلگەنلىكى، «ئاتلىق ئەسكەر» لەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇرۇشقا تەڭ قاتنىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا چارۋىلارغا ئەگىشىپ ئوت، سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلسا، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ئاتقا مىنىپ ئوقيا ئېسىپ جەڭگە كىرەتتى. چارۋىچىلىق قىلىش ياكى ئوۋ ئوۋلاش جەريانىدا ھەر ۋاقىت ئۇرۇش يۈز بېرىپ قېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى (بۇلاڭچىلىق قىلىش ياكى بۇلاڭچىلىققا ئۇچراش سەۋەبىدىن). كېيىنكى قىتانلارنىڭ «ئۇرۇش بولغاندا ئۇرۇشقا قاتنىشىش، بىكار چاغلاردا بېلىق تۇتۇپ تۇرمۇشنى قامدىشى؟ ۋە موڭغۇللارنىڭ «ئاتقا مىنگەندە جەڭ قىلىش، ئاتتىن چۈشكەندە تېرىقچىلىق ياكى چارۋىچىلىق قىلىشى»؟ مۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋال. ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىرقىشىغىمۇ قاتنىشاتتى. «خەننامە» 96- جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، «جاۋدى دەۋرىدە ‹ئۇيسۇن› مەلىكىسى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ قوشقا كېلىپ بوز يەر ئاچقانلىقىنى مەلۇم قىلدى» ، «جاۋى خانلىق دەۋرىدە ھۇنلار قوشنا تۈت مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ يەنە بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. شۈەندى بەش سەركەردىنى قوشۇن باشلاپ ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەندە، قوشتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر قورقۇپ قېچىپ كەتتى» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇنىڭدىن «ھۇنلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قوشنا بىر تەرەپتىن مۇداپىئە تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ھۇنلارنىڭ بەزى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى، بولۇپمۇ مېتالچىلىقنى كۆپ ھاللاردا خەنزۇلار ئۈستىگە ئالغان. لېكىن بۇ بارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى خەنزۇلار ئۈستىگە ئالغان، دېگەنلىك ئەمەس. ساپلا بويۇملارنى ياساش ۋە

ئوقيا، چېدىر، كىگىز- پالاز ياساس، قېتىق- قايماق ئۇيۇتۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ھۇنلار ئۆزى قىلغان ۋە ياكى باشقا مىللەت قۇللىرىنى ياردەمچى قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئومۇمەن، ھۇن جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە قۇللىرى بار ھۇنلاردىن يۇقىرى تەبىقىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن سىرت، كۆپىنچە ئاھالىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشاتتى. بۇ قەدىمكى يۇنان، رىمدىكى قۇلدارلارنىڭ (ئەركىن پۇقرالار) ئەمگەككە پۈتۈنلەي قاتناشماسلىقى، ھەتتا ئەمگەكنى كەمسىتىشى بىلەن ئوخشايدۇ. ھۇنلاردىكى قۇللارنىڭ نوپۇسى قەدىمكى يۇنان، رىمدىكىدەك مەملىكەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ سانىدا ئانچە كۆپ سالمانى ئىگىلىمىسىمۇ (قەدىمكى يۇنان، رىمدا ھەر بىر ئەركىن پۇقراغا بىرنەچچىدىن قۇل توغرا كېلەتتى). ھۇن جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلىنىڭ بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىدەك بۇ ئالاھىدىلىكى ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە ئومۇميۈزلۈك قاتنىششىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. قۇللارنىڭ نوپۇسىنىڭ ئاز، پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتىنىڭ كىچىك بولۇشى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشىگە توسالغۇلۇق قىلالمىغان. ھالبۇكى، جەمئىيەتنىڭ تەمىنلىشىدە پۈتۈنلەي قۇللارغا يۆلىنىۋالماسلىقتەك بۇ خىل ھادىسە ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ بىر قەدەر تۆۋەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ خىل بىر قەدەر تۆۋەن ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان قۇللۇق تۈزۈمىنى تەبىئىيكى قەدىمكى يۇنان، رىمدىكى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى، سودا- سانائىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان قۇللۇق تۈزۈم بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭكىدەك پىششىپ يېتىلمىگەن. تەرەققىي قىلمىغان قۇللۇق تۈزۈمىدە قۇللار ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى ئۈستىگە ئېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەركىن چارۋىچىلارمۇ قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشقان. بۇمۇ ھۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قەدىمكى يۇنان،

رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. ئىككىنچىدىن، هۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە ئوخشاشمايدىغان يەنە بىر يېرى شۇكى، هۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىكى هەرىكەتچانلىق ۋە تارقاقلىق. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ زىيادە مەركەزلەشمەسلىكىنى ۋە كۆلىمىنىڭ چوڭ بولماسلىقىنى بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە «تۇتىۋېلىنغانلار قۇل قىلىنغاچقا»، هەر بىر جەڭچى تۇتىۋالغان ئەسىرنى ئۆزىگە مەنسۇپ قىلىپ، قۇللار ئىنتايىن ئاز ئەھۋالدا توپلىشىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان (مەسىلەن، چوغاي تېغى ۋە جاڭتېيدىكى قول هۈنەرۋەنچىلىك ئۇرۇقلىرى)، كۆپىنچە ئەھۋاللاردا هەر قايسى ئائىلىلەرگە تارقىلىپ، ئائىلە باشلىقىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئاساسلىق ئەمگەك كۈچى بولغان. ئاز ساندىكى قۇللار «ئاسرانى» ياكى «توقال» لىق سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، خوجايىنى بىلەن تۇرغان (مەسىلەن، سەي ۋېنجى). بۇنداق ئەھۋال كىشىلەرنى ئاسانلا «توپلىشىپ قىلىنمايدىغان ۋە كەڭ كۆلەملىك بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش زور مىقداردىكى قۇللارغا مۇهتاج ئەمەس» دېگەن خاتا قاراشقا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. هۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئائىلىلەرگە تارقالغانلىقتىن، نۇرغۇنلىغان قۇللار يۈزەكى قارىغاندا پەقەت ئائىلە ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغاندەك قىلىدۇ. لېكىن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئائىلە ئەمگىكى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى ئايرىش ناهايىتى تەس. چۈنكى، چارۋا هەم تۇرمۇش ۋاستىسى، هەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى، شۇڭا چارۋا بېقىش، قوتان ياساش، تۆل ئېلىش، يۇڭ قىرقىش، سۈت سېغىش ۋە ئائىلە قول هۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىقلار ۋە ئائىلە ئەمگىكى هەم ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى. بۇ خىل ئەمگەك قىلىش بىلەن ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ، چارۋىچىلىق قىلىش پەقەت چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىر ئىش تەرتىپلا خالاس. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان قۇللارمۇ يەنىلا ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزى ئالىملار بۇ خىل ئەھۋالنىلا

ئاساس قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى خاتا ھالدا قۇللۇق تۈزۈمى دەپ ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇمۇ بىر خىل قۇللۇق تۈزۈمىدۇر. ئەمما بۇ خىل كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا شەكىللەنگەن قۇللۇق تۈزۈم قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۈچىنچىدىن، ھۇنلارنىڭ قۇللىرىنىڭ ئەھۋالى قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ قۇللىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن سەل ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا بىر خىل (سۆزلىيەلەيدىغان قورال) لىق ئورنىدا تۇرغان. چۈنكى، ئۇلار خوجايىنىنىڭ ئائىلىسىدە باشقا ئائىلە ئەزالىرى بىلەن بىرگە ئەمگەك قىلىسىمۇ، لېكىن ئىشنىڭ ئەڭ ئېغىرىنى قىلاتتى ھەم قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايتى. ئادەم قۇربانلىق قىلىپ نەزىر- چىراق ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەندىمۇ داۋاملىق قۇربانلىق مال قىلىناتتى (مەسىلەن، زور تۈركۈمدىكى قۇللارنىڭ ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن قۇربانلىق قىلىنىشى) بۇنىڭدىن باشقا ھۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىمۇ قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە ئوخشاش قۇل سودىسى ئېلىپ بېرىلاتتى. تۆتىنچىدىن، بەزى ئالىملار قۇللارنىڭ پەيدا بولۇشى چۇقۇم ئىچكى ئامىلدىن بولىدۇ. چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ يېرى (چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەر) كوللىكتىپ ئىگىدارچىلىقىدا بولغاچقا ھەم ئۇرۇقنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئورتاق پايدىلانغاچقا، ئاسانلىقچە خۇسۇسىي يەرگە ئىگە بولۇش ھادىسىسى ۋە ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇل بولۇپ قېلىش ھادىسىسى يۈز بەرمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پاترىئارخاللىق مۇناسىۋەت (ئورتاق ئۇرۇقنىڭ ئوخشاش قانداشلىق مۇناسىۋىتى) مۇ ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، ئاسانلىقچە قۇل بولۇش ھادىسىسى يۈز بەرمەيدۇ. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ باشقا مىللەتلەرنى تۇتۇپ كېلىپ قۇل قىلىشنى (تاشقى ئامىل) قۇللۇق تۈزۈم دېيىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ؟. ئەمەلىيەتتە، ئاتالمىش ئىچكى ئامىل بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىپ، بەلگىلىك سەۋىيىگە يېتىپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ

تىكلىنىپ راۋاجلانغانلىقىغا، جۈملىدىن چارۋىچىلىقنىڭمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئادەم كۈچى يېتىشمەي، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇللارنى ئەمگەك سۈپىتىدە قوبۇل قىلىش ۋە سىغدۇرۇش ھەم ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشتۇرۇش ئېھتىماللىقى ۋە شارائىتىنىڭ ھازىرلانغان بولۇشىغا قارىتىلىشى كېرەك. بۇ خىل ئېھتىماللىق ۋە شارائىت ھازىرلانسا مۇلۇكدار باشقا مىللەت ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئۆلتۈرمەي ساقلاپ قالىدۇ ياكى مەقسەتلىك ھالدا باشقا مىللەت ئادەملىرىنى بۇلاپ ئەسىر قىلىۋېلىپ، ئەمگەك كۈچى قىلىپ پايدىلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، تاشقى ئامىلمۇ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ؟. بۇنىڭدىن باشقا چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى يەر ئەمەس، بەلكى چارۋا؟. شۇڭا، يەرنىڭ خۇسۇسلار ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش- بولماسلىقىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئانچە چوڭ مۇناسىۋىتى يوق. ئەگەر بۇ نوقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۋالمىساق چارۋىچى مىللەتلەر بىلەن دېھقانچىلىق مىللەتلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىۋالالايمىز. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بەزى ئالىملار «دېھقانچىلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى يەر» دېگەننى چارۋىچى مىللەتلەرگە تەدبىقلاپ خاتا ھالدا يەكۈننى چىقارغان. پاكىتلاردىن مەلۇمكى، قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ قۇللىرىمۇ ئاساسەن ئالدى بىلەن يۇنانلىقلار ياكى رىملىقلاردىن كېلىپ چىققانلار بولماستىن، بەلكى دېڭىز قاراقچىلىقىدا ۋە ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن ياكى قۇل بازىرىدىن سېتىۋېلىنغان باشقا مىللەتتىكىلەر بولغان (بۇ ئادەتتىكى ساۋات بولۇپ، دۇنيا ئومۇمىي تارىخىي دەرسلىكىنىڭ ھەممىسىدە بايان قىلىنغان). باشقا مىللەت ئەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىۋېلىشنى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي قىلىشىمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن بىرى، بۇ پەقەت ھۇنلاردىن بولۇپ قالماستىن، كېيىن ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن سىيانپى، جۇرجان، تۈرك، ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل قاتارلىقلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنى تەتقىق قىلغاندا، بۇ ئالاھىدىلىككە سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئىزاھلار: ؟

موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى س. دورجى سورۇك «شىمالىي ھۇنلارنىڭ قەبرىسى» دېگەن ماقالىسىدا ھۇنلارنىڭ دەپنە ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغان. بۇ ماقالە 1956- يىلى ئۇلانباتور پەنلەر كومىتېتى نەشىر قىلغان «ئاكادېمىيە ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى» نىڭ 1- سانىغا بېسىلغان. ؟ ماركس: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىلگىرىكى فورماتسىيىلەر» ، خەلق نەشرىياتى 1956- يىلى خەنزۇچە نەشرى، 8- بەت. ؟ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ، «خەننامە» 95- جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ؟ «جىننامە» 101- جىلد «لىيۇيۈەنخەي ھەققىدە خاتىرە» 102- جىلد «لىيۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە». ؟ سوۋېت ئارخېئولوگى كوزلوۋ : «تاشقى موڭغۇلنى تەكشۈرۈش دوكلاتى» (1925- يىلى لېنىنگراد نەشرى)؛ ياپونيە ئالىمى مېيىۋەن موجى: «موڭغۇلىيە ئويان تاغلىرىدىن بايقالغان يادىكارلىقلار» (1960- يىلى توكيو نەشرى) 83- سۈرەت. ؟ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ، «خەننامە» ۋە «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ، 6- جىلد (ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە) ۋە 7- جىلد (جاۋدى ھەققىدە خاتىرە). ؟«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟«ھۇنلارنىڭ بىر تۈتۈن» (لىو) زادى قانچىلىك ئادەم بار؟ ماچاڭشۇ «ھۇن قەبىلىلەر دۆلىتىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى» («تارىخ تەتقىقاتى» 1954- يىلى 5- سان) دېگەن ماقالىدە «ھەر تۈتۈن بەش ئائىلە، ھەر ئائىلىدە بەش جان، نەچچە تۈمەن تۈتۈندىكى ئاھالىنىڭ يىغىندىسى ئۈچ- تۆت يۈزمىڭ بولىدۇ» دەپ قىياس قىلغان. مېنىڭ قارىشىمچە بۇ قىياس بەكلا ئاشۇرۋېتىلگەن بولۇپ، «تۈتۈن» گە بولغان چۈشەنچە ئانچە مۇۋاپىق بولمىغان. بۇنى بىر مىسال ئارقىلىق ئىسپاتلاي: «كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد « سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە، ھۇنلار يېمىرىلگەندە «ئېشىپ قالغان ئون تۈمەن تۈتۈندىن كۆپرەك كىشى ئۆزىنى سىيانپى دەپ ئاتىغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەگەر «ھەر تۈتۈندە بەش ئائىلە، ھەر ئائىلىدە بەش جان بار» دېگەندە ئاساسەن ھېسابلىساق، بۇ سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن ھۇنلارنىڭ سانى ئەڭ ئاز دېگەندە ئىككى مىليون 300

مىڭدىن ئىككى مىليون 500 مىڭغىچە بولغان بولىدۇ. ماچاڭشۇ ئەپەندى ھۇنلارنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلىدىكى نوپۇسىنى پەقەت بىر مىليون 500 مىڭ ئۆپچۆرىسىدە، دەپ مۆلچەرلىگەن. شۇنداق ئىكەن، زاۋاللىققا يۈزلەنگەن چاغدا ئېشىپ قالغان ئاھالىنىڭ ئەكسىچە ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلىدىكى ئاھالىدىن بىر يېرىم ھەسسە، ھەتتا بىر ھەسسە كۆپىيىپ كېتىشىنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، «تۇتۇن» دېگەن گەپ ئائىلە دېگەن مەنىدە. ھەر بىر تۇتۇن بەش جان ، دەپ قارايمەن. ھازىرقى موڭغۇل تىلىدا ئائىلىنىڭ يەنىلا «ئىلو» دەپ ئاتىلىشىدىن «لو» نىڭ مەنىسىنىڭ تۇتۇن ئىكەنلىكى شەك- شۈبھىسىز.

؟«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟ جىيايى «شىننامە» 4- جىلد «ھۇنلار». ؟ مەسىلەن، قۇنشارخان بىلەن شۇتۇقخاننىڭ قوۋمىدىن نەچچە تۈمەن ئادەم بىر قېتىملىق جەڭدە خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. كېيىن قۇنشارخان شۇتۇقخاننى ئۆلتۈرۈپ، تۆت تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان. «تارىخىي خاتىرىلەر» 110- جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 111- جىلد «قىران چەۋانداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى». ؟ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟ «كېيىنكى خەننامە» 84- جىلد «ئىپپەتلىك ئاياللارنىڭ تەرجىمھالى». ؟ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 31- جىلد «بارگاھ- ياساۋۇللانلار تەزكىرىسى». ؟ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 98- جىلد «لەشكەرلەر تەزكىرىسى». ؟ «شەرقىي جۇڭگو پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى» 1985- يىللىق 4- ساندىكى ئۇۋياڭشىنىڭ «ھۇن جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. ؟ لىيۇچاڭلىن: «تاشقى ئامىلنىڭ ماددا تەرەققىياتىدىكى مۇھىم رولى توغرىسىدا» ، «ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش» ژورنىلى 1980- يىلىق 5- سان. ؟ ماركس «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىلگىرىكى فورماتسىيىلەر» ناملىق كىتابىدا: «كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ جامائەسى ئەمەلىيەتتە داۋاملىق توپلىشىپ يۈرىدىغان سەپەرچىلەر (رەيسەگەسەيسچافت)، كارۋانلار ۋە چارۋا توپىدۇر... بۇ يەردە ئىگەللىۋېلىنغىنى ۋە قايتا

ئىشلەپچىقىرىلغىنى ئەمەلىيەتتە چارۋا تويى بولۇپ، يەر ئەمەس. . . . » (خەنزۇچە نەشرى 27- بەت) دېگەن: «كونا تاڭنامە» 62- جىلد «جېڭ يۈەنشۈنىڭ تەرجىمھالى» دا تۈركلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى ئات، قويلارغا مۇناسىۋەتلىك» دېگەن. «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» 59- جىلد «ئوزۇق- تۈلۈك تەزكىرىسى» دىمۇ «قىتانلارنىڭ ئادىتىدە بايلىق ئات بىلەن، كۆچلۈكلۈك قوشۇن بىلەن ئۆلچىنەتتى. ئۇلار ئوت، سۇ مول يەرلەردە ئات باقاتتى. ئادەملىرى قېتىق- قايماقنى ئوزۇق قىلاتتى. ئوۋ ئوۋلاشقا ماھىر بولۇپ، كۈندىلىك ھاجىتىدىن چىقاتتى. ئاشلىق يېتىشمىگەن چاغلاردا مۈشۈنىڭ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى» دەپ خاتىرلەنگەن. ھۇنلارغا ئائىت تارىخي ماتېرىياللاردا «تاڭنامە» ۋە «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكىگە ئوخشاش ئېنىق مەلۇماتلار يوق. شۇڭا، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغان تۈركلەر ۋە قىتانلارغا ئائىت ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. 3. باپ ھۇن قۇلدارلىق ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ پارچىلىنىپ، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە قۇللارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ھۇنلاردا ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى سىنىپقا بۆلۈنۈشمۇ كۈنسېرى كەسكىنلەشتى ۋە چوڭقۇرلاشتى. كۆپلىگەن بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە، ئۇرۇق ئاقساقىلى ۋە ھەربىي باشلىقلار زور مىقداردىكى بايلىق ۋە قۇل توپلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھوقۇقى زورىيىپ، ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. دەسلەپتە ئۇلار سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلەتتى. ھوقۇقى ئۇرۇق ياكى قەبىلە كېڭەشمىسى تەرىپىدىن بېرىلىدىغان بولۇپ، ئورنى ئۇرۇق ئەزالىرى بىلەن باراۋەر ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇلار پەيدىنپەي ھوقۇقنى ئىگەللىۋېلىپ، ئورنىنى مىراس قالدۇردىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق بىلەن قارىشلىشىدىغان ۋە ئۇرۇق ئەزالىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان سىياسىي كۈچ ئۇرۇقداشلىق قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەۋجۇت بولدى. ئېنگىلس : «بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئەڭ ئالىي ھەربىي باشلىق ۋە تۆۋەن ھەربىي باشلىقلارنىڭ ھوقۇقىنى

كۆچەيتتى. ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىن ۋارىسىنى تاللاشتەك ئۇسۇل، ئاتىلىق ھوقۇقچىلىق تۈزۈم تىكلىگەندىن كېيىن، پەيدىنپەي ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىگە ئۆزگەردى. كىشىلەر دەسلەپتە تاقەت قىلىپ تۇردى. كېيىن تەلەپ قىلىشتى. ئەڭ ئاخىرىدا بۇ خىل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى قوبۇل قىلىنىپ، خانلىق ھوقۇقىغا ۋە ئاقسۆڭەكلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئاساسى تىكلەندى»؟ دەپ كۆرسەتكە. تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىردە، ھۇنلارنىڭ بۇ خىل ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى پەيدىنپەي شەكىللىنىشكە باشلىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209- يىلى باتۇر ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەڭرىقۇت بولغاندىن باشلاپ بۇ خىل تۈزۈم ئاخىر تىكلەندى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، باتۇر ئەسلى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، تۇمەن كېيىن ئالغان ئالچىسىدىن (خانىشىدىن) تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ياخشى كۆرگەچكە، باتۇرنى غەربتىكى ياۋچىلارغا (ھازىرقى خېشى كارىدورى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلغان بىر مىللەت) بارىمتايلىققا ئەۋەتكەن ھەم ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ياۋچىلارنىڭ قولى ئارقىلىق باتۇرنى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولغان. لېكىن، باتۇر ياۋچىلارنىڭ بىر تۇلپارىنى ئوغرىلاپ قېچىپ كەلگەن. تۇمەن ئۇنىڭ باتۇرلىقىنى ماختاپ ئۇنى بىر تۇمەن ئاتلىق ئەسكەرگە باشلىق قىلغان. باتۇر بىر خىل «ئاۋازلىق ئوقيا» ياساپ ئەسكەرلىرىنى مەشىق قىلدۇرغان. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە ئاۋازلىق ئوقيا ئېتىلغان نىشانغا قارىتىپ ئاتمىغۇچىلارنىڭ بىردەك كاللىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇ ئاتلىق ئەسكەرلىنى باشلاپ ئوۋغا چىققاندا، بۇيرۇق بويىچە ئوق ئاتمىغانلارنىڭ كاللىسىنى ئالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي«ئاۋازلىق ئوقيا» نى ئۆزىنىڭ تۇلپارىغا ئاتقاندا، بەزى جەڭچىلەر ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. ئۇ دەرھال ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغانلارنىڭ كاللىسىنى ئالغان. يەنە ئۇزۇن ئۆتمەي «ئاۋازلىق ئوقيا» نى ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئايالىغا قارىتىپ ئاتقاندا، بەزى جەڭچىلەر قورقۇپ ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇلارمۇ كاللىسىدىن ئايرىلغان. كېيىن ئۇ ئوۋغا چىققاندا

«ئاۋازلىق ئوقيا» نى تومەن تەكرىقۇتنىڭ تولپارىغا قارىتىپ ئاتقان. بۇ قېتىم جەڭچىلەرنىڭ ھەممىسى قىلچە ئىككىلەنمەستىن «ئاۋازلىق ئوقيا» ئېتىلغان نىشانغا قارىتىپ ئاتقان. باتۇر شۇندىلا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ مەشىقىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى، ئۇلارنى ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلگەن. بىر كۈنى باتۇر ئاتىسىغا ئەگىشىپ ئوۋغا چىققاندا تۇيۇقسىز «ئاۋازلىق ئوقيا» سىنى تومەن تەكرىقۇتقا قارىتىپ ئاتقان. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى دەرھال ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېتىپ تومەن تەكرىقۇتنى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن باتۇر ئۆگەي ئانىسى ئۆگەي ئىنىسى ۋە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى (ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى) ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى تەكرىقۇت بولغان. بۇ باياندا يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن كۈچلەرنىڭ زورلۇق ۋاستىسى ئارقىلىق كونا مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنى يوقىتىشتىكى جىددىي كۆرىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ بىر مەيدان سىياسىي كۈرەش بولۇپ، بۇ خىل كۈرەش ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ۋە جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىن قۇلدارلىق جەمئىيەتكە قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ھۇن تارىخىنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شۇڭا، ئەمدىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈۋاتقان ھۇنلاردىكى باتۇرنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەنلىك ۋەقەسىگە فېئوداللىق كونا قېلىپ ۋە ئەخلاق قارىشى بىلەن قارىساق بولمايدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، جەمئىيەتنىڭ تارىخىي مەنبەسى ۋە سىنىپىي مەنبەسى نوقتىسىدىن ھۇنلار جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن ھەر خىل «غەلىتە» ھادىسىلەرنى، مەسىلەن، كېيىن تىلغا ئېلىنىدىغان «ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئالىدىغان» غا ئوخشاش ئەھۋاللارنى توغرا بايان قىلغىلى بولمايدۇ. باتۇر تەختكە چىققاندىن كېيىن، تەكرىقۇتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇق لاندى ئۇرۇقىغا مەركەزلىشىپ مىراس قالىدىغان، يەنى ئاتىسى ئۆلسە ئوغلىغا، ئاكىسى ئۆلسە ئىنىسىغا مىراس قالىدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا خان، بەگ، بۈيۈك

سەركەردە، بۆيۈك كاھىبەگ، بۆيۈك ياساقبەگ قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرگە بىر قىسىم ئېسىلزادە ئۇرۇق ۋە جەمئىيەتتىكىلەر ۋارىسلىق قىلىدىغان بولدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، چوڭ مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسىگە ئەۋلادمۇ- ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىناتتى. قۇيان، لان، شۇبۇ، ئۈچ ئېسىلزادە ئۇرۇق ئىدى، دېيىلگەن. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئىچىدىكى ئالىي مەنسەپ بولغان ئوڭ ، سول قول بىلىك خان، ئوڭ ، سول قول خان، ئوڭ قول، سول قول باتىس خان، ئوڭ قول، سول قول ئونئۇت خان، ئوڭ قول، سول قول نازىر خان قاتارلىق مەنسەپلەرنىڭ ھەممىسىگە تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرى، ئاكا- ئۇكىلىرى ۋە تەخت ۋارىسلىرى تەيىنلىنەتتى. تەڭرىقۇت شۇلەندى («خەننامە» دىكى لاندىنىڭ تەرجىمىسى) ئۇرۇقىدىن بولۇپ، يات ئۇرۇقلاردىن قۇيان، شۇبۇ، چيۇلىن، لان قاتارلىق تۆت ئۇرۇق هۇنلارنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇر ئۇرۇقلاردىن ئىدى، دەپ خاتىرلەنگەن. ھوقۇقتا ۋارىسلىق قىلىش، بولۇپمۇ تەڭرىقۇتلۇقتا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئۇرۇقداش قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئورگىنىنىڭ رولىنى يوقاتتى. قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئورگىنى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ دېمۇكراتىك پرىنسىپلىرى پۈتۈنلەي تاشلىۋېتىلدى. مەسىلەن، باتۇر تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، ھەربىي، سىياسىي چوڭ ئىشلاردا گەرچە ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ پىكىرىنى ئالسىمۇ، لېكىن دائىم شۇ بويىچە ئىش قىلماستىن، بەلكى ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلاتتى. ھەتتا بەزى چاغلاردا ئۆزىنىڭ پىكىرىگە قارشى چىققان قەبىلە باشلىقلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەڭرىقۇت ھەر قايسى قەبىلە باشلىقلىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ يۇرۇشلىرىگە ئۆز ۋاقتىدا ئاتلىنىشىنى، «كېچىكىپ قالغۇچىلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ» غانلىقىنى ئۇقتۇراتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلىنىشىچە، شۇ چاغدا شەرقتىكى تۇڭگوسلار (لياۋخې دەرياسى بويىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان مىللەت) قۇدرەت تاپقان بولۇپ، ئۇلار

باتۇرنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىقۇت بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ باتۇردىن تۆمەن تەڭرىقۇتنىڭ تۇلپارىنى بېرىشنى سورىغان. ئارقىدىنلا يەنە باتۇرنىڭ ئالچىسىنى سورىغان. باتۇر ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن مەسلىھەت سورىغاندا بەزىلەر بېرىشكە بولمايدۇ، دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىككى قېتىمغا تۇڭگۇسلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگۇسلار مەغرۇرلىنىپ، پەيدىنپەي غەربكە تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىغان ۋە باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تۇڭگۇسلارنىڭ ھۇنلارنىڭ ئارلىقىدىكى «ئوتتۇرا» دىكى تاشلاندۇق قاقاس يەرنى بېرىشنى تەلەپ قىلغان (ئىككى مىللەت ئوتتۇرسىدىكى ئارلىق رايون). باتۇر بۇ قېتىممۇ ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن پىكىر ئالغان. بۇ قېتىم بەزىلەر «بۇ تاشلىۋېتىلگەن بىكار يەر، بېرىۋەتسەك بىزگە ھېچقانداق تەسىرى بولمايدۇ» دېيىشكەن. لېكىن باتۇر قاتتىق غەزەپلىنىپ «يەر دۆلەتنىڭ ئاساسى، بېرىشكە بولمايدۇ» دەپ، بۇ يەرنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلغانلارنى ئۆلتۈرۈپ، دەرھال تۇڭگۇسلارغا قوشۇن تارتقان ۋە «بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىشنى سۆزلىگۈچىلەر ئۆلتۈرۈلىدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭكىدەك بۇ خىل ھوقۇق شۇنھەسىزكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقلىرىدا يوق ئىدى. بۇ چاغدا ئۇ بىر سىنىپىي ھاكىمىيەتنىڭ ھەقىقىي ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھۇنلار ئەتىراپتىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى. ئۇلار ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ شەرقتە تۇڭگۇسلارنى تارمار قىلىپ غەربتە ياۋچىلارغا زەربە بېرىپ، جەنۇپتا ئالۇبان ۋە بايان خانلىقىنى يۇتىۋېلىپ، شىمالدا ھۇنگىر، چۈشۈر، دىڭلىڭ، قىرغىز، شىنلى قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى. بۇ بىر قاتار ھەربىي غەلبىلەر ئالدىدا ھۇنلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى قورقۇشۇپ «باتۇر تەڭرىقۇتنى غالىب» دېيىشىپ، قايتا قارشىلىق كۆرسىتىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. باتۇر شۇنىڭغا ئەگىشىپلا ياۋچىلارنى يوقىتىپ، كرورەن، ئۇيسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتىراپىدىكى باشقا مىللەتلەرنى

تىنجىتىپ، شەرقتە ھازىرقى لياۋخې دەرياسىغىچە، غەربتە پامىر تاغلىرىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە، جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلىغىچە بولغان رايونلارنى كونترول قىلدى. بويسۇندۇرۇلغان رايونلارنىڭ كۆپىيىشى، زور تۈركۈمدىكى قۇللار ۋە ئولپاننىڭ ئېقىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، شەخسلەرنىڭ مال- مۈلكى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. بۇ بايلىقلارنى قوغداش، قۇللار ۋە بويسۇندۇرۇلغان ئۇلۇس- قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا، ئالدى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىنى، كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىنى مەركەز قىلىپ، بىر ناھايىتى زور قۇلدارلىق دۆلەت ھاكىمىيىتى تىكلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇنلار ياۋايىلىقتىن مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويدى (دۆلەت ھاكىمىيىتى سىنىپىي ئېزىش قورالى بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىر بەلگىسىدۇر) ھۇن ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەنىدى. بىرىنچىسى، تەڭرىقۇت ئوردىسى (مەركىزىي قىسىم) . ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلار ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بولۇپ، جەنۇبىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەيجۈن (ھازىرقى خېبېينىڭ ۋېيشيەن ناھىيىسى ئەتراپى) ۋە يۈنجۇڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توقتو ناھىيىسى ئەتراپىدا) ئايماقلىرىغا ئۇدۇل كېلەتتى. ئىككىنچىسى، سول قول بىلىك خان ئوردىسى (شەرقىي قىسىم). ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلار ھۇنلارنىڭ شەرقىي قىسمى بولۇپ، جەنۇبىي شاڭگۇ (ھازىرقى خېبېينىڭ خۇەيلەي ناھىيىسى ئەتراپى) ئايمىقىغا، غەربىي خۇيمولارغا ئۇدۇل كېلەتتى. ئۈچىنچىسى، ئوڭ قول بىلىك خان ئوردىسى (غەربىي قىسىم) . ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلار ھۇنلارنىڭ غەربىي قىسمى بولۇپ، جەنۇبى شاڭجۈن (ھازىرقى شەنشىنىڭ يۈلىن ناھىيىسى ئەتراپى) ئايمىقىغا غەربىي ياۋچى، دى، چياڭلارغا ئۇدۇل كېلەتتى. تەڭرىقۇت ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ھەم ھاكىمىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى بولۇپ، ھۇنلار تەڭرىنى «تەڭرى»، ئوغۇلنى «قۇت» دەيتى. تەڭرىقۇت دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «تەڭرىنىڭ ئوغلىغا ئوخشاش بۈيۈك باشلىق» دېگەنلىك بولاتتى؟. بۇ خىل ئاتاش تەڭرىقۇتنىڭ ئادەتتىكى

رەھبەر مەنسىدىن تەڭداشسىز رەھبەر مەنسىگە ئۆزگەرگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇت ھەربىي، سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە قاتارلىق بارلىق چوڭ ھوقۇقلارنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان بولۇپ، سىياسىي ئىشلارغا ئوڭ، سول قول قۇتقۇ ياردەملىشەتتى. قۇتقۇلۇقنى قۇيان، لان ۋە شۇبۇ ئۇرۇقىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەر ئۈستىگە ئالاتتى. قۇيان ئۇرۇقى سول، لان ۋە شۇبۇ ئۇرۇقلىرى ئوڭ مەرتىۋىلەرنى ئىگەللەپ، ئاساسەن سوراقلارغا ھۆكۈم چىقىرىش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئەھۋاللارنى تەڭرىقۇتقا ئاغىزاكى مەلۇم قىلىدىغان بولۇپ، يازىدىغان ۋە خاتىرلەيدىغان ئىشلار يوق ئىدى؟. سول قول، ئوڭ قول بىلىك خانلار ئەڭ ئالىي يەرلىك ھۆكۈمران ئىدى. ھۇنلار سول قول تەرەپنى ئەزىزلىگەچكە، تەڭرىقۇتتىن قالسىلا سول قول بىلىك خان ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. شۇڭا، ھوقۇقى ۋە ئورنى ئوڭ بىلىك خانغا قارىغاندا بىر قەدەر چوڭ ئىدى. سول قول بىلىك خانلىقتا تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسى قويۇلىدىغان بولغاچقا، بۇ ۋەزىپىگە كۆپ ھاللاردا شاھزادىلەر قويۇلاتتى. ئوڭ قول بىلىك خان خاندىن قالسىلا سول قول، ئوڭ قول خانلار تۇراتتى. سول، ئوڭ قول خانلارمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئوردا قۇرۇپ ، ئۆز يەرلىرىنى باشقۇراتتى. ھۇنلار ھاكىمىيىتىدىكى ئەمەللەر ئىچىدە سول قول، ئوڭ قول بىلىك خانلىق ۋە سول قول، ئوڭ قول خانلىق ئەڭ چوڭ ئەمەل ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن قالسا سول قول، ئوڭ قول بۇيۇك سەركەردە، سول قول، ئوڭ قول بۇيۇك كاھبەگ، سول قول، ئوڭ قول بۇيۇك ياساقبەگ قاتارلىقلارمۇ چوڭ ئەمەل ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ يۇقىرى- تۆۋەنلىك پەرقى تۆۋەندىكىچە بولاتتى. بىرىنچىسى، سول قول بىلىك خان، ئىككىنچىسى ئوڭ قول بىلىك خان، ئۈچىنچىسى، سول قول خان؟. تۆتىنچىسى، ئوڭ قول خان، بەشىنچىسى سول قول ئۇلۇغ سەركەردە، ئالتىنچىسى، ئوڭ قول ئۇلۇغ سەركەردە، يەتتىنچىسى، سول قول بۇيۇك كاھبەگ، سەككىزىنچىسى، ئوڭ قول بۇيۇك كاھبەگ، توققۇزىنچىسى، سول قول ئۇلۇد ياساقبەگ، ئونىنچىسى، ئوڭ قول ئۇلۇغ ياساقبەگ. «ئۇرۇش ۋە ئۇرۇش قىلغۇچى تەشكىل بۇ ۋاقىتتا ئاللىقاچان مىللىي تۇرمۇشنىڭ نورمال

فۇنكسىيىسى بولۇپ قالغان» لىقتىن ؟، ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇلدارلىق ھاكىمىيىتى، ئەمەلىيەتتە بىر كۆچمەن ھەربىي ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ ھاكىمىيەت ئەسلىدىنمۇ قوشنا مىللەتلەرنى بۇلاش ۋە ئېزىش جەريانىدا قۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇنىڭ مەقسىدىنىڭ بىرى يەنىلا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قوشنا مىللەتلەرنى بۇلاش ۋە ئېزىش ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن قورامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتلىق ئەسكەر بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بارلىق ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى چوڭ-كىچىك ھەربىي باشلىق ئىدى. تەڭرىقۇت ئۆزى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا قاتناشقاندىن سىرت يەنە سول قول، ئوڭ قول بىلىك خانلاردىن تاكى سول قول، ئوڭ قول ئۇلۇغ ياساقبەگكىچە ھەممىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلاتتى. چوڭراقلىرى بىرەر تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلسا، كىچىكرەكلىرى بىرەر نەچچە ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلاتتى. ھۇنلاردا بىر تۈمەن ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىدىغان ھەربىي باشلىقتىن 24 ئى بولۇپ ، ئۇلار «تۈمەن بېشى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ 24 تۈمەن بېشىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ قول ئاستىدا يەنە مىڭ بېشى، يۈز بېشى، ئون بېشى قاتارلىق ئەمەلدارلار بار ئىدى. بۇ كاھبەگ، ياساقبېگى، جورجى قاتارلىقلارمۇ ئوتتۇرا-تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ چوڭ-كىچىك ياكى ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن بولۇشىنىڭ ئۆلچىمى ئىدى؟. تەڭرىقۇت ئوردىسى بىلەن سول قول، ئوڭ قول بىلىك خانلار ھەر قايسىسىنىڭ «ھەر قايسىسىنىڭ ئايرىم يەرلىرى بار ئىدى» (يەنى ھەر قايسىسىنىڭ بۆلۈشىۋالغان يەرلىرى بار ئىدى) . ھەر قايسىسى ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايونلاردىن قوشۇن تەشكىللەپ، ئۇلارغا باشچىلىق قىلاتتى. بارلىق قورامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاتلىق ئەسكەر بولاتتى. ئۇرۇق باشلىقلىرى يۈز بېشى ياكى مىڭ بېشلىققا تەينلىنىدىغان، ئېسىلزادە ئۇرۇق ياكى جەمەتتىكىلەر تۈمەن بېشى، ياكى خان تۆرە قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپلەرنى مونوپول قىلىۋالغان ھەم ئۇنىڭغا ۋارىسلىق

قىلىدىغان بولۇپ، بۇ خىل تەشكىلىي مۇناسىۋەت (ھۆكۈمرانلىق مۇناسىۋىتى) ئارقىلىق «ساۋۇتلۇق چەۋەنداز» لارنى ئۆزلىرىگە ئەگىشىپ تۈگمەيدىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىشقا مەجۇرلايتى. ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىك پەقەت تەشكىلىي جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى ئىدىيە جەھەتتىنمۇ ئۇرۇق ئەزالىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ماركس: «ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىدىيىسى ھەر قانداق بىر دەۋردە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگەللەپ كەلگەن ئىدىيىدۇر. بۇ ئاشۇ سىنىپ ھەم جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگەللىگەن ماددىي كۈچ ھەم جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگەللىگەن مەنىۋى كۈچ دېگەنلىكتۇر. ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان سىنىپ ئوخشاشلا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىگە يېتەكچىلىك قىلالايدۇ. شۇڭا، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولمىغان كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىگە ئادەتتە ھۆكۈمران سىنىپ يېتەكچىلىك قىلىدۇ»؟ دېگەن. ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرىمۇ دەل ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇشخۇمارلىق ئىدىيىسى ۋە بۇلاڭچىلىق ئىدىيىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ئىدىيىسىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ھۇنلار جەمئىيىتىنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن، ئۇرۇشتا دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگەنلەرگە بىر جام شاراپ مۇكاپات بېرىلەتتى. ئەسىر تۇتۇپ كەلگەنلەرگە ئەسىرلەر ئىنئام قىلىپ بېرىلەتتى. بۇ ئەسىرلەر قۇل قىلىناتتى. شۇڭا، ھۇنلار ئۇرۇش قىلغاندا ھەممەيلەن ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلاتتى. ھۇن ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى بۇ خىل ئادەتتىن پايدىلىنىپ قول ئاستىدىكى ئۇرۇق ئەزالىرىنى ئۆزلىرىنىڭ تەشكىلىي ۋە ئىدىيە جەھەتتىكى يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىشقا قىزىقتۇراتتى. ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ھەربىي مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇراتتى. تەڭرىقۇت ۋە ھەر دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قوشۇن باشلاپ ئۇرۇش قىلىشى ھەم قورامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەسكەر بولۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى نوقتا، ھۇنلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن ئەمەلدىلا ئايرىلىپ

چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بولۇپمۇ تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي باشلىقلىقىدىن ئىبارەت بۇ بىر نوقتا ئۇنىڭ قەبىلە باشلىقلىقىدىن ئەمدىلا ھاكىمىيەت باشلىقلىقىغا ئۆزگەرگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ھۇن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇشتىكى مەقسىتىنىڭ بىرى قوشنا مىللەتلەرنى بۇلاش ۋە ئېزىش بولغاچقا، ئۇلار ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ فۇنكسىيىسى ئارقىلىق بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى خەلقلەرنى دەھشەتلىك تۇردە ئەزدى. ئالدى بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت شەرقتىكى قوشنىسى ئوغانلارنى ؟ بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ھەر يىلى ئات، كالا، قوي تېرىلىرى تاپشۇرۇش، ۋاقتىدا تاپشۇرالمىغانلارنىڭ خوتۇنىنى قۇل قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا، يەنى ھۇنلار خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئوغانلار ھۇنلارنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە ھۇنلار يەنىلا كونا قائىدە بويىچە ئوغانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپاننى سۈيلىدى، بۇ چاغدا ئوغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ كۆچىگە تايانغاچقا، ئولپان تۆلەشنى رەت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ھۇن ئەلچىسى غەزەپلىنىپ ئوغانلارنىڭ قەبىلە باشلىقىنى باغلاپ ئېسىپ قويدى. قەبىلە باشلىقىنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى بۇنىڭدىن ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ھۇن ئەلچىسى ۋە ئۇ باشلاپ كەلگەنلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ھۇن ئەلچىسىگە ئەگىشىپ سودىگەرچىلىك قىلغىلى ئەكەلگەن ئاياللار ۋە ئات، كالىلارنى تۇتۇپ قالدى. تەڭرىقۇت بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سول قول بىلىك خاننى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئوغانلاردىن ئەلچىنى ئۆلتۈرگەن جىنايەتچىنى سۈرۈشتۈرۈشكە ئەۋەتتى ھەم ئوغانلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ بىر قىسىم خەلقنى ئۆلتۈرۈپ ئاياللار ۋە ئاجىز، ئۇششاقلاردىن بولۇپ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى بۇلاپ كېتىپ، ئۇلارنى سول تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوغانلارنىڭ مال-چارۋا، تېرە تاپشۇرۇپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئۇقتۇردى. ئوغانلار مەجبۇرىي ھالدا مال-مۈلۈك ۋە چارۋىلىرىنى بەرگەن بولسىمۇ،ھۇنلار يەنىلا بۇلاپ كەتكەن كىشلەرنى قايتۇرۇپ بەرمىدى؟. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار بويسۇندۇرۇلغان ئۇلۇس ياكى قەبىلىلەرگە

قارىتا، ئەگەر ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى ئۆز زېمىنىغا كۆچۈرۈشكە بولسىلا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە ئىدارە قىلىشىغا ئورۇنلاشتۇردى. مەسىلەن ، ھۇنلار شىرقى قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن قوشۇپلا ئۆزلىرىنىڭ سول تەرىپىگە كۆچۈردى؟. يەنە تەڭرىتاغىنىڭ ئىشۇرغول جىلغىسىدىكى «باركۆل خانلىقى»نىڭ خانى تەڭرىقۇتنى خاپا قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تەڭرىقۇن ئۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭ ئالتە مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئوڭ تەرەپتىكى ئاۋۇ دېگەن يەرگە كۆچۈپ كەلدى، شۇڭا بۇ يەر «ئاۋۇ بەگلىكى»؟ دەپ ئاتىلىپ قالدى. لېكىن، بويسۇندۇرۇلغان ئۇلۇس ياكى قەبىلىلەر خەلقىنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆچۈرۈلۈپ كېتىلىشى ناتايىن ئىدى، ھۇن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىگىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز زېمىنىغا كۆچۈرۈپ كېلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. شۇڭا، ھۇنۇنلار بويسۇندۇرۇلغان بەزى ئۇلۇسلارغا نىسبەتەن، مەسىلەن ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرگە قارىتا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئەۋەتىپ تۇرغۇزۇپ، باج-سېلىق يىغىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا باشلىقى، قوشۇنى بولۇپ بىرلىككە كەلمىگەنىدى. ئۇلار ھۇنلارغا قارام بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ھۇن ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغ، مال-مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى مەجبۇرىي ھالدا كۆچۈرۈۋېتەلمىگەن. شۇڭا، غەربىي تەرەپنى باشقۇرۇدىغان باتىس خان چاكارلار كاھبېگى تەسىس قىلىپ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇپ، ئاگنى، ئۇشاق، لوپنۇر ئارلىقىدا (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قاراشەھەر، لوپنۇر ئەتراپى) تۇرغۇزۇپ، ھەرقايسى خەلقلەردىن باج ئالغان؟. بۇ چاكارلار كاھبېگى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60-يىل باتىس خاننىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى بىلەن ئەمەلدىن قالغان. لېكىن، ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە غەربىي يۇت ھۇنلارغا يەنە بىر قېتىم قارام بولۇپ قالدى. ھۇن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دەھشەتلىك بۇلاڭ-تالىڭغا غەربىي يۇت خەلقى بەرداشلىق بېرەلمىدى.مىلادىيە 61-يىلى

ئۇدۇن (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ خوتەن ناھىيىسى ئەتراپى)ھۇنلار تەرەپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ شاھزادىسىنى ھۇنلارغا بارىمتايلىققا ئەۋەتىشكە ھەم ھەر يىلى ھۇنلارغا يىپەك قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپشۇرۇشقا ماقۇل بولدى؟. مىلادىيە 73-يىلى ھۇن ھۆكۈمرانلىرى قايتىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى نازارەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پىشامىشانغا (كرورەن، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ مىرەن ئەتراپى) ھىراۋۇل (دەرىجىسى ۋە ھوقوقى بىرقەدەر چوڭ ئەلچى) ئۇلايداي ۋە ياندىش ھىراۋۇل بىلچىنى ئەۋەتىپ، يۈزدىن ئارتۇق ئەسكەر تۇرغۇزدى. كېيىن، بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ كۈچى پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىلدى. ئەمما، مىلادىيە 120-يىلىغا كەلگەندە چياڭلارنىڭ قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى، ھۇنلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يەنە تاجاۋۇز قىلدى. شىمالىي ھۇنلار ئەلچى ئەۋەتىپ ھەر قايسى مىللەتلەردىن بۇرۇن قېلىپ قالغان باجلارنى سۈرۈشتۈرۈپ ھەم مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، چەكلىك مۇددەت ئىچىدە تۆلەشكە قىستىدى.بۇنىڭ بىلەن، پىشامشان، قوش (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئەتراپى) نىڭ غەزىپى قوزغالدى؟. خەنزۇلارمۇ ئۈزۈلمەس بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچرىدى. باتۇر ھاكىمىيەت قۇرغاندىن باشلاپ، لىۋ باڭ بىلەن شياڭيۈ ئوتتۇرىسىدىكى چۇ-خەن ئۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قالايمىقانلىشىپ كەتكەن پۇرسەتتە جەنۇپقا تاجاۋۇز قىلىپ چىن سۇلالىسى دەۋرىدە مىڭ تىيەن تارتىۋالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى ۋە چېگرىسىنى دەريانىڭ جەنۇبىغىچە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ ئەتراپى) سوزۇپ، تەسىر دائىرىسىنى چاۋنا (گەنسۇنىڭ پىڭلىياڭ ناھىيىسى ئەتراپى)، فۇشى (شەنشىنىڭ تۇلىن ناھىيىس) غىچە يەتكۈزدى.كېيىن، خەن گاۋدى لىۋباڭ پىڭچېڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىشى سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، خەن مەلىكىنى تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇپلا قالماستىن، يەنە نۇرغۇن تاۋار-دۇردۇن، ھاراق-شارەب، يىمەك ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلەربى بېرىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن

كېيىنمۇ هۇنلار يەنىلا تاكى خەن ۋۇدى تەختكە چىقىپ قاتتىق قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانغا قەدەر خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا پاراكەندە قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، ئاهالە ۋە چارۋىلارنى بۇلىدى. هۇن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇلدارلىق هاكىمىيىتىنىڭ فۇنكسىيىسى يالغۇز سىرتقىلا قارىتىلغان بولماستىن، يەنە ئىچكى قىسىمغا قارىتىلغان ئىدى. ئىچكى قىسىمغا قارىتىلغان فۇنكسىيىسى ئالدى بىلەن قۇللارغا دىكتاتورا يۈرگۈزۈش-قۇللارنى باستۇرۇش ئىدى. هۇنلار رايونىدا تەخمىنەن نەچچە يۈز مىڭ هەر مىللەت قۇللىرى بولۇپ، بۇ نەچچە يۈز مىڭ قۇل چارۋىچى قۇل ياكى تېرىق قۇل ۋە ياكى هۈنەرۋەن قۇل قىلىنىپ هەر دەرىجىلىك قۇلدارلارغا بايلىق يارىتىپ بېرەتتى ياكى مەجبۇرىي هالدا ئائىلە ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى ۋە ياكى توقال بولاتتى، هەتتە ئاقسۆڭەكلەر ئۆلسە قۇربانلىق قىلىنىپ بىللە كۆمۈلەتتى. قۇللارنىڭ بۇ خىل شەپقەتسىزلەرچە ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ يىللىرىدا ئون نەچچە تۈمەن «ئەسىر قۇل» نىڭ قېچىپ كېتىش قارشىلىق كۆرسىتىشىنىڭ بىر شەكلى ئىدى. شۇڭا، قۇللارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش هۇن هاكىمىيىتىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا هۇنلار رايونىنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاپ، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خۇسۇسىي مال- مۈلۈكلىرىنى قوغداش ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار هەققىدە قىسسە»دە، هۇنلارنىڭ قانۇنى بويىچە پىچاق بىلەن ئادەمنىڭ بىر چىدىن ئارتۇق يېرىنى زەخىملەندۈرگۈچىلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقى، مال-مۈلۈك ئوغرىلىغۇچىلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلىرى ۋە مال- مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدىغانلىقى، باشقا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ يېنىكرەك بولغاندا پۇتى هارۋا چاقىغا باستۇرۇلۇپ سۇندۇرۇلىدىغانلىقى، ئېغىرراق بولغاندا ئۆلتۈرۈلۈدىغانلىقى، زىندان تەسىس قىلىنغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئەڭ ئاخىرىدا بولسا خەلقتىن باج يىغىش ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار

ھەققىدە قىسسە» دەپ، ھۇنلار ھەرىيلى ئۈچ قېتىم يىغىلىش ئۆتكۈزىدۇ. 1-ئايدا ھەر قايسى قەبىلىلەر باشلىقلىرى ھەر قايسى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا يىغىلىپ ئەتىيازلىق نەزىر چىراغ ئۆتكۈزىدۇ؛ 5-ئايدا ھەممىسى ئەجدەربالىق شەھىرىگە يىغىلىپ ئەجدادلىرى، ئاسمان-زېمىن، جىن ـ ئەرۋاھلىرىغا ئاتاپ نەزىر چىراغ ئۆتكۈزىدۇ؛ كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە ھەممىسى دەيلىنگە يىغىلىپ «ئادەم ۋە چارۋا ماللارنىڭ سانىنى ئالىدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ ھەر يىلدىكى ئۈچ قېتىملىق يىغىلىشنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى كۈزدىكى بىر قېتىملىق بولۇپ، بۇ ۋاقىت دەل ئاتلار سەمرىپ، چارۋىلار كۆچكە تولغان ۋاقىت بولغاچقا، تەڭرىقۇت ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىنى دەيلىنگە يىغىپ يىغىن ئېچىپ«ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سانىنى ئالغان» يەنى ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ بىر يىل ئىچىدىكى نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى -ئازىيىش ۋە ۋچارۋا ـ ماللارنىڭ ئاۋۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، قوشۇننىڭ سانىنى ئېلىپ بەلگىلىك مىقداردىكى مال-مۈلۈكنى خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇدىغان بېجى ھېسابىدا يىغىۋالغان. بۇ خىل باج-سېلىق بەلكىم بۇرۇنقى ئىپتىدارئىي جەمئىيەت باسقۇچىدىكى ئۇرۇقداش قەبىلىدىكى ئومۇم ئىشى ئۈچۈن ئۇرۇق ئەزالىرىغا بىر قىسىم خىراجەت تەڭ چېچىلدىغان ئەدەتتىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. كېيىن، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى بارلىققا كېلىپ ھاكىمىيەت ئورگىنى قۇرۇلغاندا خىراجەت قەرەرلىك چېچىشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان شۇ سەۋەپتىن ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇرۇق ئەزالىرىنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتى شەكىللەنگەن. باج-سېلىق يىغىشنىڭ تۈزۈملىشىشىگە ئەگىشىپ يىغىۋېلىش ئۇسۇلى تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن. باتۇرنىڭ ئوغلى كىئوك تەڭرىقۇت دەۋرىدە، ھۇنلارغا ئەل بولغان جوڭ خاڭيۆ تەڭرىقۇتنىڭ سول قول، ئوڭ قول مەنسەپدارلىرىغا تىزىملاپ، پۇقرالارنىڭ چارۋىلىرىنى ۋە مال-مۈلۈكلىرىنى تەكشۈرۈپ باج ئېلىشىنى ئۆگىتىپ؟، ئىلگىرىكى «ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سانىنى ئېلىش» تەك ئاددىي ئۇسۇلنى بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزگەرتىپ، باج مەنبەسىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك

قىلغان ۋە ئۇنى كېڭەيتكەن. بۇنىڭدىن باشقا ئاقسۆڭەكلىرى سىياسىي ھوقوقىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق باشلىقلىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ مەنپەئەتىنى بانا قىلىپ بۇرۇندىن ئۇرۇقنىڭ ئورتاق ئىگدارچىلىقىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئېلىۋالغان ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇ چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ۋە چارۋا باقىدىغان يەرلەرنى كونترول ۋە مونوپول قىلىۋېلىپ، ئاددىي خەلقلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە چىداشقا مەجبۇر قىلغان. بۇ خىل ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتى ئاتالمىش «ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ مەنپەئەتى» ۋە «ئادەت»بىلەن يوشۇرۇلۇپ سىنىپىي مۇناسىۋەت غۇۋۋالاشتۇرۇلغان. يۇقۇرىدىكى بايانلارنى يىغىنچاقلىغاندا، ھۇن ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ بىرقەدەر ئاددىي ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدىكى تەرەققىي قىلمىغان ھاكىمىيەت ئىكەنلىكىنى كۆرۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ھۇنلارنىڭ تەرەققىي قىلمىغان قۇللۇق تۈزۈمى بىلەن ماسلاشقان. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ شەكلى تاكى مىلادىيە 1-ئەسىردە ھۇنلار گۇمران بولغىچە ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمىگەن. ئىزھالار: ؟ ئېنگىلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس ـ ئېنگىلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتى 1972-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 4-توم 160~161-بەتلەر. ؟«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟«خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟« كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە بىرىنچىسى، سول قول بىلىك خان؛ ئىككىنچىسى، سول قول خان؛ ئۈچۈنچىسى،ئوڭ قول بىلىك خان. تۆتىنچىسى، ئوڭ قول خان دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ تەرتىپ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكىسى بىلەن بىردەك ئەمەس. ؟ ئېنگلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ

چىقىشى»، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم 160-بەت. ؟«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ؟ ماركس، ئېنگلىس «نېمىس ئىدېئولوگىيىسى»، «ماركس-ئېنگلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3-توم 52-بەت. ؟«كېيىنكى خەننامە. ئوغانلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئوغانلار ئەسلىدە توڭگۇس قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى خېلى چوڭ قەبىلە بولۇپ، باتۇر تەڭرىقۇت «توڭگۇسلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ مال-مۈلۈكى ۋە خەلقىنى ئولجا ئالغان»دىن كېيىن، قېلىپ قالغان بىر قىسىم توڭگۇسلار ئوغان تېغى (ئىچكى موڭغۇلنىڭ جاۋۋۇدا ئايمىقى ئالكورچىن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالدا)غا قېچىپ بارغانلىقى ئۈچۈن ئوغان دەپ ئاتالغان. ؟«خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟«خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ؟« كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». ؟«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». چاكار قۇل دېگەنلىك بولۇپ، چاكارلار كاھېيگى قۇللارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارنى كۆرسىتىدۇ، بۇنىڭدىن ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قۇل ئورنىدا كۆرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ؟« كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». ؟«كېيىنكى خەننامە. پەن چاۋنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە «بەن يوڭنىڭ تەرجىمىھالى». ؟«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». 4-باب تەڭرىقۇت ئوردىسى ۋە ھەر قايسى خانلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى (باشقۇرۇش رايونى)نىڭ جايلىشىشى «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، تەڭرىقۇتنىڭ قول ئاستىدا سول قول، ئوڭ بىلىك خان قاتارلىق 24 نەپەر تۈمەن بېشى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، سول قول خانلار شەرق تەرەپنى ئىگىلەپ، شاڭگۇ ئايمىقى (خېبېينىڭ خۇەيلەي ناھىيىسى ئەتراپىدا) نىڭ شەرقى بىلەن ، ئوڭ قول خانلار غەرب تەرەپنى، ئىگىلەپ، شاڭجۈن ئايمىقى (شەنشىنىڭ يۈلىن ناھىيىسى ئەتراپىدا)نىڭ غەربى بىلەن، تەڭرىقۇت ئوردىسى دەيجۈن ئايمىقى (خېبېينىڭ ۋېيشيەن ناھىيىسى ئەتراپىدا)ۋە يۈنجوڭ ئايمىقى (ئىچكى موڭغۇلنىڭ توقتو ناھىيىسى

ئەتراپى) بىلەن تۇتىشاتتى. «ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈالغان يەرلىرى بولۇپ، سۇ، ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى». جۈملىدىن، ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسى ھەم سول قول، ئوڭ قول بىلىك خان ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارنىڭ بەلگىلىك چېگرىسى بولۇپ، بىلىكخانلارنىڭ قول ئاستىدىكى خانلار ۋە سانغۇنلارنىڭمۇ نىسبەتەن مۇقىم چارۋىچىلىق يەرلىرى بار ئىدى. ھۇنلار تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ زادى قەيەردىلىكى توغرىسىدا جۇڭگو-چەت ئەل ئالىملىرى كۆپلەپ تەكشۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئېنىق يازما تارىخي ماتېرىياللارنىڭ كەمچىللىكى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي ئىسپاتلارنىڭ يېتەرسىز بولۇشى تۈپەيلىدىن بۇنى بېكىتىش ھازىرچە قىيىن بولۇۋاتىدۇ. تارىخي ئەسەرلەردە سول قول، ئوڭ قول بىلىك خان ئوردىسى ھەمدە سول قول ۋە ئوڭ قول خانلار ئوردىسى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئوردىلارنىڭ قەيەرگە قۇرۇلغانلىقىغىمۇ بىرنېمە دېمەك تەس بولۇۋاتىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بەلگىلىك مۇقىم ئورۇنغا جايلاشقانلىقىنى شۈبھىسىز مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. «تارىخي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلار ھەر يىلى ئۈچ قېتىم يىغىلىش ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ، 1-ئايدا تەڭرىقۇت ئوردىسىدا كىچىك يىغىلىش، 5-ئايدا ئەجدەربالىق شەھىرىدە ۋە كۈزدە دەيلىنىدە چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزگەن. ھەر يىلى مۇقىم يىغىلىش ئۆتكۈزۈش ۋاقتى بولغانىكەن، قائىدە بويىچە يەنە مۇقىم يىغىلىش ئۆتكۈزۈش ئورنىمۇ بولۇشى كېرەك. تەڭرىقۇت ئوردىسى، ئەجدەربالىق ۋە دەيلىنىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى تەكشۈرۈپ بېكىتكىلى بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئورۇنلار توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتور ئەتراپىدىلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. (1) يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان سېلىنگە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئۇلانباتورنىڭ70 مىل شىمالدىكى نوبان تېغىدىن دەسلەپكى قەدەمدە نەچچە يۈزلىگەن ھۇن ئىمپېرىيىسى بايقالدى ۋە ئېنىقلاندى، سوۋېت ئىتتىپاقى، موڭغۇلىيە ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن قېزىلغانلىرىمۇ 20-30 دىن كەم

ئەمەس. ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان ھۇن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ (ياكى تەڭرىقۇتنىڭ) چوڭ تىپتىكى قەبرىلىدۇر؟. بۇ تاغ تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان بولۇپ، بۇنىڭدىن تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ بۇ يەردىن ئانچە يىراق ئەمەسلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. (2) 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇرۇلغان تۈرك خانلىقىنىڭ ئوردىسى ئۆتۈكەن تېغىغا قۇرۇلغان (ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغ)؟. كېيىن 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىمۇ مۇشۇ يەرگە تەسىس قىلىنغان؟. 13-ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە قۇرۇلغان مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىمۇ مىلادىيە 1235-يىلدىن (ئۆگەدەينىڭ 7-يىلىدىن) باشلاپ قاراقۇرۇمنى (ھازىرقى ئورقۇن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ئوردانىسانت) پايتەخت قىلغان؟. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلار (ئولانباتورنىڭ غەربىي شىمالى) تارىختىن بۇيان شىمالدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئوردا قۇرىدىغان جاي بولۇپ كەلگەن. يەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يوللۇغ جۇ«قوش ئېقىن بويىدا كەيپلىكتە يېزىلغان شېئىرلار» (2-جىلد) دىكى «قۇرۇمنى ئېلىش» ۋە «خان ئورىسىغا بېرىش» دېگەن ئىككى شېئىردا «خان ئوردىسى قۇرۇمنىڭ غەربىي شىمالىدا» دەپ ئىزاھات بەرگەن. بۇلاردىنمۇ تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ ئورنىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتە پايدىلىنىشقا بولىدۇ؟. ئەجدەربالىق توغرىسىدا «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەقىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشچە، مايى ئۇرۇشىدىن كېيىن 5-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 129-يىلى) ئەتىيازدا ۋېي چىڭ شاڭگۇدىن يولغا چىقىپ ئەجدەربالىققا بارغان. بۇ ئەجدەربالىق ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇل شىلىنغول ئايمىقىنىڭ شەرقى، غەربىي ۋۇجۇمۇشىن خوشۇنىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ھۇنلار ھەر يىلى 5-ئايدا يىغىلىش ئۆتكۈزىدىغان ئورۇنىنىڭ شۇ ياكى ئەمەسلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. دەيلىن توغرىسىدا يەن شىگۇ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ بەرگەندە «نەزىر-چىراغ قىلىدىغان قويۇق دەرەخلىك يەر» دېگەن، ئۇ ئورمانلىق يەرلەرنى

كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ كونكرېت يەر نامى ئەمەس. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60-يىلى شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت ئۆلگەندە خۇسۇر خان شىنۋىيان تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن ھەر قايسى جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، ھەر قايسى خانلارنىڭ قۇرۇلتايغا كېلىشىنى ئۇقتۇرغان. بۇنىڭدىن خانلار تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئەمما مۇقىم چارۋىچىلىق رايونىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، ئەگەر بۇنداق بولمىسا، ئۇلارنى خالىغان چاغدا چاقىرىپ كەلگىلى بولمايتتى. تارىخي ئەسەرلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ ھەرقايسى خانلارنىڭ «بۆلۈشۈۋالغان يەرلىرى» چارۋىچىلىق رايونلىرى (باشقۇرۇش رايونلىرى) دىن يىپ ئۇچى ئارقىلىق تەخمىنەن ئون ئالتىسىنى تاپقىلى بولىدۇ: 1. قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى گەنسۇدىكى خېشى كارىدورى ئەتراپىدا بولغان تارىخي ئەسەرلەردە قۇنشارخان بىلەن شۇتۇق خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى نىسبەتەن ئېنىق خاتىرىلەنگەن. «خەننامە» 28-جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە: «ۋۇۋېي ئايىمقى (ھازىرقى گەنسۇدىكى مىنچىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ شۇتۇق خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ئىدى، جاڭيې ئايىمقى (گەنسۇدىكى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ قۇنشارخانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ رايونلار بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئەسلى ياۋچىلار ۋە ئۇيسۇرلارغا تەۋە يەرلەر بولۇپ، كېيىن ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇرلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ غەربكە، يەنى ھازىرقى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ رايوننى قۇنشارخان بىلەن شۇتۇق خان ئىگىلىگەن.خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121-يىلى) كۈزدە قۇنشارخان شۇتۇق خاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قوۋمىدىكى 40 مىڭ ئاھالىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن خېشى كارىدورنى بويلاپ چېلىيەنشەن (تىلەك) تېغىدىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ لوپنۇر كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىزىمۇ قالمىدى؟. ئارقىدىنلا خەن سۇلالىسى خېشى كارىدورىدا تۆت ئايماق

تەسىس قىلدى (ۋۇۋيى جاڭيې، جيۇچۋەن، دۇنخۇاڭ). يەنە «تارىخىي خاتىرىلەر» 111-جىلد «قىران چەۋانداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ: «يۈەنشۇ 2-يىلى ئەتىيازدا قىران چەۋەنداز سانغۇن خۇچۇبىڭ قوشۇنى باشلاپ لوڭشىدىن يولغا چىقىپ ئالچى تېغىدىن (گەنسۇدىكى شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئۆتۈپ مىڭ چاقىرىملاپ يۈرۈش قىلىپ، قۇنشارخانىنىڭ ئوغلىنى ئەسىرگە ئېلىپ، ‹كۆك تەڭرى مەبۇدى› غا ئىگە بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن خېشى كارىدورى ئەتراپى ھەقىقەتەنمۇ قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ ئالچى يېغىدىن ئۆتۈپمۇ مىڭ چاقىرىملاپ سەپەر قىلغانلىقىغا قارىغاندا، قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغان. 2.لەۋخان ۋە ئۇنئۇت خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى گەنسۇدىكى خېشى كارىدورىنىڭ شىمالىدا بولغان قۇنشارخان خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، خېشى كارىدورى ئەتراپىدا ھۇنلارنىڭ ئىزى قالمىغان بولسىمۇ لېكىن كارىدورىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار يەنىلا لەۋخانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 78-يىلى تەڭرىقۇت لەۋخانىنى چېگرىنى كۆزىتىشكە ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ جيۇچۋەن، جاڭيې ئەتىراپىدىكى مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئاجىز دەپ قاراپ، ئەسكەر چىقىرىپ بۇ ئەتراپتىكى قولدىن كەتكەن رايونلارنى قايتۇرىۋالماقچى بولدى. ئۇزۇن ئوتمەي ئوڭ قول بىلىك خان ۋە لەۋخان تۆت مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ رىلىپ، ۋۇلەن ۋە پەنخېغا بېسىپ كىردى. جاڭيېنىڭ ۋالىيسى،قارام ئەل كاھبېگى قوشۇن چىقىرىپ قايتۇرما زەربە بېرىپ غەلىبە قىلىپ لەۋخانى ئېتىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇنلار جاڭيېغا بېسىپ كىرىشكە پېتىنالمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. جيۇچۋەن، جاڭيې ئەتراپى ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى رايون بولۇپ، قۇنشارخان خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەر خەن سۇلالىسىگە ئۆتۈپ كېتىپ خەن سۇلالىسى بۇ يەردە تۆت

ئايماقنى تەسس قىلغان، جاڭيېدىكى قارام ئەل كاھىبېگى قوشۇن تۇرغۇزۇپ مۇھاپىزەت قىلغان ئىدى. بۇ چاغدا ھۇن تەڭرىقۇتى قولدىن كەتكەن رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىش نىيىتىدە چارىۋىچىلىق رايونى جيۇچۇەن، جاڭيېغا قوشنا بولغان لەۋخاننى چېگرىنى كۆزىتىشكە ئەۋەتكەن ھەمدە قوشۇن باشلاپ رىلىپ، ۋۇلەن ۋە پەنخېغا بېسىپ كىرگەن. بۇنىڭدىن لەۋخاننىڭ باشقۇرۇش رايوننىڭ خېشى كارىدورىنىڭ شىمالى ئەتراپلىرىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. لەۋخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ ئەتراپتىكى يەرلەرنى ھۇنلارنىڭ يەنە بىر خانى ـــ ئۇنئوت خان باشقۇرغان. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا تۇتىشىدىغان جاڭيې ئايمىقىغا ئۇدۇل كېلىدىغان بىر يېرىدىن ئاجايىپ بىر خىل ياغاچ ۋە تازقارا پېيى چىقىدىغان بولۇپ، بۇنىڭدىن يا ئوقى ياسىغىلى بولاتتى. چېڭدىنىڭ سۆيخې 1-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8-يىلى) دىۋان بېگى ۋاڭ گېنچيەن ئەلچى ئەۋەتىپ تەڭرىقۇتتىن بۇ يەرنى سورىۋالماقچى بولدى،تەڭرىقۇت بۇ ئۇنئوت خاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەر، بۇ ئۇنىڭغا ئاتىسىدىن مىراس قالغان، بېرىشكە بولمايدۇدەپ جاۋاپ بەردى، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن بۇ يەرنىڭ ئۇنئوت خاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايون ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. جاڭيې ئايمىقى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن بۇ يەرنىڭ ئەتراپىنى خەن سۇلالىسىنىڭ ئۈچ كاھىبېگى نەچچە يۈز ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ مۇھاپىزەت قىلاتتى. بۇ ئۈچ كاھبەگنىڭ بىرى رىلېپدىكى رېسۇ جىلغىسىدا، بىر جۇيەندە، يەنە بىرى پەنخېدا تۇراتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان بۇ يەر ھازىرقى گەنسۇدىكى خېشى كارىدورىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى روشۇي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولغان شەندەن دەرياسى ۋە خوڭشۇي دەرياسى ۋادىسى، خېشى كارىدورىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى چىلىيەنشەن (تىلەك) تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى گوخې دەرياسى ۋادىسى ھەمدە ئىچكى موڭغۇلنىڭ جۇيەن كۆلى ئەتراپى ئىدى. شۇڭا، ئۇشتۇمتۇت خاننىڭ باشقۇرۇش رايونىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ئومۇمىي جەھەتتىن مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكىنى

مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. 3. قۇش خاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھۇنلارنىڭ شەرق تەرىپىدە، يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ جېلىم ئايمىقى، جاۋۇدا ئايمىقى ۋە شىلىنغول ئايمىقى ئەتىراپىدا بولغان. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە، «مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 58- يىللار ئوغانلار ھۇنلارنىڭ شەرقىدىكى قۇش خانغا ھۇجۇم قىلىپ بىر قىسىم خەلقنى بۇلاپ كەتتى. ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن غەزەپلەندى. قۇش خان بۇنىڭدىن قورقۇنچقا چۈشۈپ، ۋۇجانمو ۋە سول قول تەرەپتىكى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىرلىشىپ قوشۇندىن 40 ~ 50 مىڭنى چاقىرىپ غەربكە يۆرۈش قىلىپ، ئۇيانجوت تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى، دەپ خاتىرلەنگەن. «كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد «ئوغانلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرلەرگە ئاساسلانغاندا، ئوغانلار ئەسلى توڭگۇسلارنىڭ قالدۇق قوۋمى بولۇپ، مىلادىيىدىن ئىلگىركى 3- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، توڭگۇسلارىڭ ھۇنلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ قېلىپ، قالغانلىرى ئوغان تېغىغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن «ئوغان» دەپ ئاتالغان. ئوغان تېغى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جاۋۇدا ئايمىقى ئاراقىرچىن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا، يەنى چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىدە. ئۇلار كېيىن ھازىرقى لىياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولغان لاۋخا دەرياسى ۋادىسىغا كېلىپ چارۋىچىلىق قىلغان. خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121- يىلى) خەن سۇلالىسىگە ئىگە بولۇپ، يۇياڭ، شاڭگۇ، يۇبېيپىڭ، لىياۋدۇڭ،لىياۋشى قاتارلىق بەش ئايماقنىڭ سىرتىغا كۆچۈپ، خەن سۇلالىسىگە ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى چارلاپ بەرگەن. بۇنىڭدىن لاۋخا دەرياسى، دالىڭ دەرياسى، لۈەنخې دەرياسى ۋە ھازىرقى جاڭجىياكۇ ئەتىراپلىرىغا پۈتۈنلەي ئوغانلارنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. قۇش خان ھۇنلارنىڭ شەرقىدە بولۇپ، ئەڭ شەرقىي چېگرىسىمۇ يۇقىرقى جايلاردىن ئۆتۈپ كەتمەيدۇ. قۇش خاننىڭ ئوغانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىشى ئۇنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ئوغانلاردىن يىراق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن قۇش خاننىڭ باشقۇرۇش رايونىنىڭ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جېلىم ئايمىقى، جاۋۇدا ئايمىقى ۋە

شىلىنغول ئايمىقى ئەتىراپىدا ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يەرلەر ھۇنلارنىڭ سول تەرەپ رايونى بولغاچقا، قۇش خان جىخۇشاننى تەگرىقۇت قىلىپ تىكلىگەندە چىقارغان قوشۇن دەل سول تەرەپ قوشۇنلىرى بولغان. ئۇ چىقارغان قوشۇننىڭ سانىنىڭ 40 ~ 50 مىڭغا يەتكەنلىكىدىن ئۇ باشقۇرۋاتقان قوۋمنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى ۋە باشقۇرۇش رايونىنىڭمۇ ناھايىتى چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 4. سول قول لەۋخان شاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توقتۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا بولغان لەۋخان جاۋدى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 78- يىلى) ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن تارتىپ ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، پادىشاھ بولغىچە تەگرىقۇت يەنە شاننى سول قول لەۋخان قىلىپ تەيىنلەپ، ھۇنلارنىڭ سول تەرىپىنى باشقۇرۇشقا قويغان. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە ئوغانالر ھۇنالرنىڭ تېرە بېجى شۇلىۋېلىشىغا قارشى چىققاچقا، ھۇنلار قوشۇن چىقىرىپ ئوغانلاردىن مىڭدىن ئارتۇق خوتۇن- قىزى ۋە ئاجىز- ئۇششاقلىرىنى بۇلاپ كېتىپ، سول تەرىپىدىكى يەرلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى ھەم ئوغانلارنىڭ مال- چارۋا، تېرە تۆلەپ قايتۇرۋېلىشىنى ئۇقتۇردى. گەرچە ئوغانلار مال- چارۋا بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلار مال- چارۋىلارنى ئېلىۋېلىپ تۇتىۋېلىنغان ئاھالىنى قايتۇرۇپ بەرمىدى. كېيىن ۋاڭ ماڭنىڭ سەركەردىسى تەگرىقۇت ئوردىسىغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىش سەپىرىدە لەۋ خان شان ئولتۇراقلاشقان يەردىن ئۆتكەندە نۇرغۇن ئوغانلارنى كۆرۈپ شاندىن سورىغاندا، شان بۇ ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بەردى، دەپ خاتىرلەنگەن. بۇنىڭدىن تونۇۋېلىنغان بىر تۈركۈم ئوغانلار سول قول لەۋ خاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارغا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ھۇنلارنىڭ ئوغانلارغا مال- چارۋا ئەپكېلىپ ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كېتىشنى ئۇقتۇرغانلىقىدىن سول قول لەۋ خان شاننىڭ باشقۇرۇش رايونىنىڭ ئوغانلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئانچە يىراقتا ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ھالبۇكى، ئوغانلارنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىنىڭ (ھازىرقى جېلىم ئايمىقى، جاۋۇدا ئايمىقى ۋە شىلىنغول ئايمىقى ئەتىراپلىرى) قۇش خاننىڭ

چارۋىچىلىق رايونى ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا بايان قىلغانىدۇق. ئۇنداقتا، سول قول لەۋ خان شاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى زادى نەدە؟ «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە يەنە، جىيەنگو 3- يىلىدىن (مىلادىيە 11- يىلى) باشلاپ ۋاڭ ماڭ ئەمىر نوكەرنى يۇنجۇڭغا ئەۋەتىپ، قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىنى ئالداپ ئەل قىلىپ، ئۇلارغا رېتى بويىچە ئۇتۇغات بەرمەكچى بولدى. تىلماچ بەگ سول قول لەۋ خان شان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن دېڭ، جۇ قاتارلىقلارنى قولغا كەلتۈردى. بۇ ئۈچى كەلگەندە، ۋاڭماڭ شانغا ۋاپادار تەڭرىقۇت دەپ نام بەردى، دەپ خاتىرلەنگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۇنجۇڭ قورۇلى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى توقتۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ۋاڭ ماڭ تىلماچ بەگنى ئەۋەتىپ، سول قول لەۋ خان شان ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى قورۇلغا كەلتۈرگەنلىكىدىن قارىغاندا، شاننىڭ چارۋىچىق رايونىنىڭ يۇنجۇڭ قورۇلغا ئانچە يىراق ئەمەسلىكى ناھايىتى ئېنىق. تەخمىنەن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى توقتۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى خوخخوت، باۋتۇ ئىككى شەھەر ۋە ئۇلۇنگۇر ئايمىقىنىڭ شەرقىدىكى كونا چاخار ئايمىقى ئەتراپىدىكى سول قول لەۋ خان شاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى بولغان. 5.باتىسخاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھۇنلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە بولۇپ ، ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن تۇتاشقان. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 92-يىلى قۇلۇق تەڭرىقۇت شانشانچاننى باتىسخان قىلىپ تەيىنلىدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. «غەربىي تۈرت تەزكىرىسى» دىمۇ:«ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى باتىسخان چاكارلار كاھىبېگى تەسىس قىلىپ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇپ، ئاگنى، ئۇشاق، لوپنۇر ئارىلىقىدا تۇرغۇزۇپ، ھەر قايسى مىللەتلەردىن باج سېلىق يىغدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى خاتىرىلەردىن باتىسخان شانشانچاننىڭ ھۇنلارنىڭ غەرب تەرىپىنى باشقۇرغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ چاكارلار كاھىبېگى تۇرغۇزۇپ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغانلىقىدىنمۇ ھۇنلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ غەربىي

يۇرتتىكى ئانچە يىراق ئەمەسلىكىنى، يەنى غەربىي يۇرت بىلەن تۇتاش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.چاكارلار كاھىبگىنىڭ ۋەزىپىسى، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى باشقۇرۇش ۋە باستۇرۇش، يەنە بىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەردىن باج ـ سېلىق يىغىۋېلىش ئىدى. ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئاگنى (شىنجاڭدىكى قارا شەھەر ناھىيىسى)، ئۇشاق(ھازىرقى قارا شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، لوپنۇر(شىنجاڭدىكى كورلا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) ئۈچ جاينىڭ ئارىلىقىدا بولغان بولۇپ، بۇ ئۈچ يەر ئەينى چاغدا غەربىي يۇرتنىڭ شىمالى يولىدا ھەم شەرق بىلەن غەبنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغاچقا، چاكارلار كاھىبگى مۇشۇ يەرنى تۇرۇشلۇق ئورۇن قىلىپ تاللاپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. چاكارلار كاھىبگى باتىسخان تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان ھەمدە بىۋاستە باتىسخانغا قارايدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنىڭ ئاگنى قاتارلىق ئۈچ جاي ئارىلىقىدا بولغانلىقىغا قاراپلا باتىسخاننىڭ چارۋىچىلىق رايونىمۇ ئاگنى قاتارلىق ئۈچ جايغا تۇتاش دەپ ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. 6.شەرقىي باركۆل خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولغان «خەننامە» 96-جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60-يىلى ھۇنلارنىڭ شەرقىي باركۆل خانى سىلىجى 1700-دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگىگە ئەل بولدى، قورۇقچى بەگ ئۇنى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ غەربىگە-ئوتانزىلغا ئورۇنلاشتۇردى،دەپ خاتىرىلەنگەن. باركۆل قوشتىكى ئالتە «بەگلىك»نىڭ بىرى بولۇپ، سىلىجىنىڭ شەرقىي باركۆل خانى دەپ ئاتالغانلىقىدىن ھەم خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگىگە ئەل بولغانلىقىدىن ئۇنىڭ ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق رايونىنىڭ باركۆلنىڭ شەرقىدە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇ قورۇقچى بەگكە ئەل بولغاندىن كېيىن، ئارقا قوشنىڭ غەربىدىكى ئوتانزىل دېگەن جايغا يۆتكىۋېتىلگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، ئوتانزىل شەرقتە تەڭقىن، جەنۇپتا چۈمۈل، غەربتە

ئۇيسۇنلار بىلەن چېگرىلىنىدىغان بولۇپ، تەڭقىن هازىرقى شىنجاڭدىكى فۇكاڭ ناھىيىسىدە، جۇمى هازىرقى شىنجاڭنىڭ سانجى، ماناس ناھىيىلىرىنىڭ ئارىلىقىدا، ئۇيسۇنلار بولسا هازىرقى ئىلى دەريىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋادىسىدا ئىدى. بۇنداق بولغاندا شەرقىي باركۆل خاننىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىنكى چارۋىچىلىق رايوننىڭ هازىرقى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. 7.جەنۇبىي لەۋ خاننىڭ چارۋىچىلىق رايوننىڭ هازىرقى شىنجاڭدىكى جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە بولغان «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، پىڭدىنىڭ يۈەنشى يىللىرىدا (مىلادىيە 1~ 5ـ يىللار) ئارقا قوش «بەگلىكى »دە بىر يېڭى يول ئېچىلدى، ئۇ «ۋۇچۈەن» دىن باشلىنىپ، شىمالدا قاشقۇۋۇقتا تۇتىشاشتى، بۇ يەرلەر هۇنلارنىڭ ئەمەل تۈزۈمگە ئاساسلانغاندا، هۇنلاردا پەقەت سول قول خان سەركەردە، ئوڭ قول خان سەركەردە ھەمدە سول قول، ئوڭ قول بۈيۈك سەركەردە قاتارلىقلار بولۇپ «سانغۇن» ئۇنۋانى بولمىغان. بۇ جەنۇبىي سانغۇن ئۇنۋانىنى قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، خەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمگە تەقلىد قىلىپ تەسىس قىلغان بولۇپ، ئۇ جەنۇبىي لەۋخانغا قارىغان. شۇڭا، جەنۇبىي سانغۇننىڭ چارۋىچىلىق رايونىمۇ جەنۇبىي لەۋخاننىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان.«خەننامە. هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ۋاڭ ماڭنىڭ جيەنگو 2ـيىلى (مىلادىيە 10ـ يىلى) غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن ۋۇجى چېرىكچى بەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن چېن لياڭ، جۇڭ دەي، خەن شۈەن ۋە رېن شاڭ قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، چېرىكچى بەگ دياۋخۇنى ئۆلتۈرۈپ جەنۇبىي لەۋخان ۋە جەنۇبىي سانغۇندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. جەنۇبىي سانغۇن دەرھال 2000 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا كېلىپ چېن لياڭ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتى، خەن شۈەن، رېن شاڭلار جەنۇبىي سانغۇننىڭ يېنىدا قېلىپ قالدى، لېكىن چېن لياڭ، جۇڭ دەي تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كەتتى، دەپ خاتىرلەنگەن.

بۇنىڭدىن ۋۇجى چېرىكچى بەگنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنىڭ جەنۇبىي سانغۇنىڭ چارۋىچىلىق رايونىدىن ئانچە يىراق ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، يۈەن دىدەۋرىدىكى ۋۇجى چېرىكچى بەگ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئالدى قوش بەگلىكىگە قاراشلىق يەرلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈردى» دەپ خاتىرلەنگەن. دېمەك، ۋۇجى چېرىكچى بەگنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئالدى قوش بەگلىكى تەۋەسىدە بولغان. قوشۇنىڭ ئەسلى نامى «قوس» بولۇپ، شۈەندى دەۋرىدىن كېيىن، ئالدى ۋە ئارقا قوش بەگلىكىگە ھەم تاغنىڭ شىمالىدىكى ئالتە «بەگلىك» كە بۆلۈنۈپ كەتكەن.ئالدى قوش بەگلىكى يارغۇل شەھىرى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىنى باشقۇرغان؛ ئارقا قوش بەگلىكى قاغان بۇت شەھىرى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسارنىڭ جەنۇبى ئەتراپىنى باشقۇرغان. دەل قوش بىلەن ھۇنلارنىڭ جەنۇبىي سانغۇنىنىڭ يېرى يېقىن بولغانلىقى سەۋەبلىك، چېن لياڭ قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرگەندە ئۆزلىرىگە يېقىن جەنۇبىي سانغۇن بىلەن ئالاقىلىشىپ ياردەم سورىغان، جەنۇبىي سانغۇنمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ ناھايىتى ئاسانلا ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەن. يۇقىرىقى پاكىتلار جەنۇبىي سانغۇننىڭ چارۋىچىلىق رايونى بىلەن ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ يېرىنىڭ قوشنا ئىكەنلىكىنى، جەنۇبىي سانغۇننىڭ چارۋىچىلىق رايونىڭ جەنۇبىي لەۋخاننىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، جەنۇبىي لەۋخاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقى ئەتراپلىرىدا بولغان بولىدۇ. 8. ئۇشەن خاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى بايقال كۆلى ئەتىراپىدا بولغان «خەننامە» 54-جىلد «سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا، سۇۋۇ بايقالغا بېرىپ بەش-ئالتە يىل تۇرۇپ قالدى. تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئۇشەن خان بايقال كۆلى بويىغا ئوۋ ئوۋلاشقا چىققاندا سۇۋۇنى كۆرۈپ ياقتۇرۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭغا ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم- كېچەك سوۋغا قىلدى. ئارىدىن ئۈچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە ئۇشەن خان كېسەل بىلەن ئۆلۈپ، ئۇنىڭ قوۋمى كۆچۈپ كەتتى. دەپ خاتىرلەنگەن.

سۇۋۇ خەن ۋۇدىنىڭ تىيەنخەن 1-يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 100-يىلى)ھۇنلارغا ئەلچىلىككە بارغاندا تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىنىپ، شىمالىي دېڭىزغا سۈرگۈن قىلىنغان. شىمالىي دېڭىز ھازىرقى بايقال كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇشەن خانىنىڭ بايقالغا ئوۋ قىلغىلى بېرىشى ھەم كۆپ يىل شۇ ئەتراپتا تۇرۇپ قېلىشى، ئۆلگەندىن كېيىن قوۋمىنىڭ ئۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىشىدىن ھازىرقى بايقال كۆلى ئەتراپىنىڭ ئۇنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 9. ئوڭ ئۇكەن باتىس خان بىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى كونا سەدچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، غەربتە خېتاۋدىن شەرقتە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى نەنياڭ دەرياسىنىڭ غەربىگىچە بولغان «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۇشان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرى نۆۋەت بىلەن تەڭرىقۇت بولدى، بىنىڭ تاغىسى قۇتئەرش تەڭرىقۇت يۈ دەۋرىگە كەلگەندە، بى ئوڭ ئۇكەن باتىس خان بولۇپ تەيىنلىنىپ جەنۇب تەرەپنى ۋە ئوغانلارنى باشقۇردى، دەپ خاتىرلەنگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئوڭ ئۇكەن باتىس خان بىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ھۇنلارنىڭ جەنۇبىدا ئىكەنلىكى ئېنىق. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئوغانلارنى باشقۇرغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ شەرقتە ئوغانلار رايونىغىچە سوزۇلگەنلىكىنىمۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇ. كېيىن قۇتئەرش تەڭرىقۇت يۈ ئۆلگەندە، تەڭرىقۇتلۇق ئورنىنى باشقا خانلار تارتىۋالغانلىقى ئۈچۈن، بى بۇنىڭدىن ناھايىتى نارازى بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلار رايونىدا ئۇدا بىر نەچچە يىل تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم دائىرىدىكى ئوت-چۆپلەر قۇرۇپ كېتىپ، ئادەم، مال-چارۋىلارغا ۋابا تارقىلىپ يېرىمى دېگۈدەك ئۆلۈپ كەتتى. شۇڭا، بى جيەنۋۇ 23-يىلى (مىلادىيە 47-يىلى) شىخي ۋالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىخي ئايمىقىنىڭ مەركىزىي يېڭدىڭ بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ دوڭشېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. جيەنۋۇ 24-يىلى باھاردا ھۇنلارنىڭ

جەنۇبتىكى سەككىز قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى مەسلىھەتلىشىپ بىنى يۆلەپ قوغۇشار تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتەرمەكچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ، ۋۇيۈەن قەلئەسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشىنى ۋە شىمالىي ھۇنلاردىن بىرلىكتە مۇداپىئە كۆرۈشىنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ۋۇيۈەن قەلئەسى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ شىمالىدا. بۇنىڭدىن غەربتىن خېتاۋغىچە بولغان رايونلارنىڭمۇ بىنىڭ چارۋىچىلىق رايون ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى قىشتا بى ئۆزىنى قوغۇشار تەڭرىقۇت (شىلوشىيوت تەڭرىقۇت)دەپ ئاتىدى . شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جيەنۇۋ 26-يىلى (مىلادىيە 50-يىلى)ئەمىر نۆكەر ئەۋەتىپ قوغۇشار تەڭرىقۇت بىنىڭ ۋۇيۈەن قەلئەسىنىڭ غەربىدىن 80 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا تەڭرىقۇت ئوردىسى (جەنۇبى تەڭرىقۇت ئوردىسى)قۇرۇشىغا ياردەم بەرى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى يۈنجۇڭ ئايمىقىغا ، كېيىن يەنە شىخې ئايمىقىنىڭ مېيجى ناھىيسىگە (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) كۆچۈردى. بىمۇ ئۆز قەبىلىلىرىنى سۇفاڭ، ۋۇيۈەن، يۈنجۇڭ، دىڭراڭ، يەنمېن ۋە دەيجۈن ئايماقلىرىغا ئورۇنلادتۇرۇپ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن شىمالىي ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئالتە ئايماق ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، غەربتە خېتاۋدىن غەربتە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى نەنياڭ دەرياسىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ رايونلارنىڭ قوغۇشار تەڭرىقۇت بىنىڭ ئەسلىدىكى سەككىز قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ئۇ باشقۇرۋاتقان جەنۇبتىكى سەككىز قەبىلىدە تۆت-بەش تۈمەن ئادەم بار، دېيىلگەن. 10.سول ئىجىز خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شىلىنغول ئايمىقى ئەتراپىدا بولغان «كېيىنكى خەننامە»90-جىلد«سىيانپىلار ھەققىدە توڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، سىيانپى تاغلىرىدا

ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. سىيانپى تېغى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جېلىم ئايمىقى قىرچىن ئوڭ ئوتتۇرا خوشۇنىنىڭ غەربىدە ؟ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە سىيانپىلار جەنۇبقا كۆچۈپ ھازىرقى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولغانشىرامۇرەن دەرياسى ۋە جاۋئېرخې دەرياسى ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇلار ئوغانلارنىڭ شىمالىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، يەنە لياۋدۇڭ سىيانپىلىرى دەپمۇ ئاتالغان. شۇ ۋاقىتتا ئوغانلار لاۋخا دەرياسى ۋە ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى نەنياڭ دەرياسىنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان. نەنياڭ دەرياسىنىڭ غەربىي جەنۇبى ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، شىمالىي ھۇنلارنىڭ سول ئىجىزخانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى شىرامۇرەن دەرياسىنىڭ غەربىدە، يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىلىنغول ئايمىقى ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ. بۇ رايون خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ ئايمىقىغا (ھازىرقى لياۋنىڭدىكى لياۋياڭ شەھىرى) يېقىن بولغاچقا ھەم بىر يىل بۇرۇن (مىلادىيە 48-يىلى) جەنۇبىي ھۇنلار شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاچقا، بۇ يەرنى سول ئىجىزخان باشقۇرغان. بۇنى خەن سۇلالىسى پىششىق بىلگەچكە، پيەن خې ئەل بولماقچى بولغاندا، جەي رۇڭ ئۇنى سول ئىجىزخانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ ئەل بولۇشتىكى سەممىيىتىنى بىلدۈرۈشكە بۇيرىغان. ئەگەر جەي رۇڭ سول ئىجىزخانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنى بىلمىگەن بولسا، پيەن خېغا بۇنداق ئېنىق ھالدا ھۇجۇم قىلىش نىشانىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن بولاتتى. ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شىلىنغول ئايمىقى ئەتراپى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 58-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە ھۇنلارنىڭ شەرقىدىكى قوش خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان بولۇپ، يۈز نەچچەيىللىق ئۆزگىرىش ئارقىلىق ئۇ سول ئىجىزخانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەرگە ئايلانغان. 11. گورەن ئونئوت خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى ماندال چۆللۈكىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا بولغان «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبى ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 16-يىلى (مىلادىيە 73-

يىلى)جەنۇبىي خۇن تەڭرىقۇتى سول قول بىلىك خان شىننى ئوردا مىراقۇلى جەي رۇڭ ۋە ۋۇتاڭ بىلەن سوفاڭ ئايمىقىدىكى گاۋچۆ دېگەن يەردىن چىقىپ جۇيي تېغىدا گۇرەن ئونئوت خانىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، گۇرەن ئونئوت خان خەن لەشكەرلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قۇملۇقتىن قېچىپ كەتتى، دەپ خاتىرىلەنگەن. جۇيي تېغى قەدىمكى گاۋچۆ قەلئەسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن مىڭ چاقىرىم يىراقتا بولۇپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ماندال چۆللۈكىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان بۇ تاغ دائىم شىمالغا يۈرۈش قىلىشتىكى ئۆتەر يول بولۇپ كەلگەن. جەي رۇڭ قاتارلىقلارنىڭ گاۋچۆدىن جۇيي تېغىغا ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن گۇرەن ئونئوت خانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ماندال چۆللۈكىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئىكەنلىكى ئېنىق. گۇرەن ئونئوت خانىنىڭ قوۋمىنى باشلاپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ شىمالغا كەتكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسلىدە ماندال چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا چارۋىچىلىق قىلغانلىقىنى، كېيىن خەن لەشكەرلىرىدىن قورقۇپ قۇملۇقنىڭ شىمالغا كەتكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئۈچ يىل ئۆتۈپ جاڭدىنىڭ جيەنچيۇ 1-يىلىغا (مىلادىيە 76-يىلى) كەلگەندە، گۇرەن ئونئوت خان قوۋمىنى باشلاپ قايتىدىن جۇيي تېغىغا ئورۇنلاشتى. جەنۇبىي خۇن تەڭرىقۇتى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يېنىڭ چەۋەندازلارنى چېگرا ئايماق لەشكەرلىرى ۋە ئوغان لەشكەرلىرى بىلەن بىللە قورۇلدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، نەچچە يۈز كىشىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۈچ-تۆت مىڭ كىشىنى ئەسىرگە ئالدى. بۇنىڭدىن جىيي تېغىنىڭ گۇرەن ئونئوت خانىنىڭ تەۋەسى، يەنى مۇقىم چارۋىچىلىق رايونى ئىكەنلىكى، شۇڭا ئىلگىرى خەن لەشكەرلىرىدىن قورقۇپ چۆللۈكنىڭ شىمالغا قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، خەن لەشكەرلىرى چېكىنگەندىن كېيىن يەنە قايتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ بۇ چاغدا جەنۇبىي خۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ نەچچە مىڭ ئادىمى چىقىم بولغان بولسىمۇ، يەنىلا بۇ يەردىن كەتمىگەن. ئارىدىن توققۇز يىل ئۆتكەندىمۇ ئۇ يەنىلا شۇ يەردە چارۋىچىلىق قىلغان.

«جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، يۈەنخې 2-يىلى (مىلادىيە 85-يىلى جەنۇبىي ھۇن تەگرىقۇتى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئوۋغا ئەۋەتكەن، ئۇلار جۇيې تېغىغا كەلگەندە گۇرەت ئونئوت خان بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ قاتتىق جەڭ قىلغان ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەن. 12. گۇرىن خاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىدىكى جۇيەن كۆلىنىڭ 600 نەچچە چاقىرىم شىمالىدا بولغان يۈەن خۇڭنىڭ «كېيىنكى خەن خاتىرىلىرى» 10-جىلد «مىڭدى ھەققىدە خاتىرە» دە، يۇڭپىڭ 16-يىلى (مىلادىيە 73- يىلى گېڭ بىڭ جاڭيېدىكى جۇيەن قورۇلىدىن گۇرىن خامغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇلۇ تېغىدىن ئۆتۈپ، قۇملۇققا600 چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىردى، بۇ يەردە سۇ،ئوتتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى، قولغا چۈشكەن ھۇنلار گۇرىن خاننىڭ سۇ، ئوت قوغلىشىپ شىمالغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. دەپ خاتىرىلىگەن. «كېيىنكى خەننامە» 23-جىلد «دۇگۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا، قۇلۇ تېغى «سەنمۇلۇ تېغى»دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ تاغنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. لېكىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇيەن قەلئەسىنى غەربىي خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدىكى لۇبودې سالغۇزغان. بۇنى سالغۇزۇشتىكى مەقسەت ھۇنلارنىڭ جېشى رايونىغا پاراكەندىچىلىك سېلىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئىدى. شۇڭا بۇ قەلئە يەنە «قوغدىغۇچ توسۇق» دەپمۇ ئاتالغان. ئورنى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى ئېجىنا ئايمىقىنىڭ شىمالىدىكى جۇيەن كۆلى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. گېڭ بىڭنىڭ بۇ قورۇلدىن شىمالغا يولغان چىقىپ قۇملۇققا 600چاقىرىم ئىچكىرلەپ كىرگەنلىكىدىن سەنمۇلۇ تېغىنىڭ جۇيەن كۆلىنىڭ 600-چاقىرىم شىمالىدا ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. گۇرىن خان ئەسلىدە مۇشۇ تاغدا چارۋىچىلىق قىلغان بولۇپ، شۇ چاغدا ئەتراپتىكى ئوت-چۆپلەر قۇرۇپ كەتكەچكە، شىمالغا كۆچۈپ كەتكەن، شۇڭا خەن سۇلالىسى سەركەردىسى ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي قايتىشقا مەجبۇر بولغان. گۇرىن خان شىمالغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ، بۇ تاغقا قايتا كەلمىگەن، شۇڭا ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ تاغنىڭ ئەتراپىنى ھۇنلارنىڭ باشقا قەبىلىسى

ـجىلۇس قەبىلىس ئىگىلىگەن. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، جىيەنچۇ 8ـ(مىلادىيە 83ـيىلى) شىمالىي ھۇنلارنىڭ سەنمۇلۇ قەبىلىسىدىن جىلۇس قاتارلىقلار 38 مىڭ ئادەمى، 20 مىڭ يىلقىسى، 100ـمىڭ تۈياقتىن ئارتۇق قوي-كالىسى بىلەن ۋۇيەن قەلئەسىگە كېلىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدى. دەپ خاتىرىلەنگەن. جىلۇسنىڭ قەبىلىسى سەنمۇلۇ تېغىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن ئۇ سەنمۇلۇ قەبىلىسىدىن دېيىلگەن. بۇ سەنمۇلۇ تېغى گورىن خان بورون تۇرغان سەنمۇلۇ تېغى بولۇپ، ئورنى جويەن كۆلىنىڭ شىمالىدا، ۋۇيۇەن قەلئەسىگە بىرقەدەر يېقىن بولغاچقا، جىلۇس جەنۇبقا كېلىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندا، ئالدى بىلەن ۋۇيۈەن قەلئەسىگە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ شىمالىدا) بارغان. 13. قۇيان خاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ۋە باركۆل كۆلى ئەتراپىدا بولغان يەن خۇڭنىڭ «كېيىنكى خەن خاتىرىلىرى» 10ـ جىلد «مىڭدى ھەققىدە خاتىرە» دە، ئەمىر نۆكەر گېڭ بىڭ مەلۇماتنامە يوللاپ، ئۇۋرغولدا ھۇنلارنىڭ قۇيان خاننىڭ قوۋمى بار، ئۇنى يوقىتىش ھۇنلارنىڭ بىر قانىتىنى سۇندۇرۇش بىلەن باراۋەر دېدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەمەلىيەتتە شۇ چاغدا شەرقىي خەن سۇلالىسى شىمالغا يۈرۈش قىلىپ شىمالىي ھۇنلارنى يوقىتىشنى پىلانلاۋاتقان ئىدى. «كېيىنكى خەننامە» 2ـجىلد (مىلادىيە 73ـيىلى) باھاردا، دوگۇ تەڭرىتاغدا قۇيان خاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇۋرغولدا (ھازىرقى شىنجاڭدىكى قۇمۇلنىڭ غەربىدە) قوشۇن تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچتى، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قۇيان خاننىڭ ھازىرقى تۇرپان ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ قېتىمقى زەربىدىن كېيىن قۇيان خان ئانچە قاتتىق چىقىمغا ئۇچرىمىغان. شۇڭا، يۇقۇرىقى ئەسەردە يەنە، «يۇڭپىڭ 17ـيىلى قىشتا دوگۇ، گېڭ بىڭ دۇنخۇاڭدىكى قۇرۇم قورۇلىدىن چىقىپ ئاق تاغ تەڭرىتاغنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئاق تاغ ئاقساقلى تەڭرىتاغدىكى قۇيان خان ئىدى، ئەمما، قۇيان خاننىڭ بۇ يەردىكى تەسىر كۈچى باشتىن ئاخىرى ساقلىنىپ قالغان، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ياكى ۋارىسلىرى

يەنىلا داۋاملىق بۇ رايوندا چارۋىچىلىق قىلغان. شۇڭا، 50 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ باركۆل بويىدا قۇيان خانىنىڭ قوۋمىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئەندىنىڭ يۈەنگۇاڭ 2-يىلى (مىلادىيە 123-يىلى)دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ داڭ مەلۇماتنامە سۇنۇپ ئۈچ تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ تەدبىرلەردە شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇيان خانىنىڭ باركۆل كۆلى ۋە چىننۇر كۆلى ئارىلىقىدا پائالىيەت قىلىپ، غەربىي يۇرتتا بۇلاڭ-تالاڭ يۈرگۈزگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. شۇندىنىڭ يۇڭجيەن 1-يىلى (مىلادىيە 126-يىلى غەربىي يۇرت دورغابى بەن يوڭ قوشتىكى ئالتە«بەگلىك» نى تىنچىتىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ كۈچى بىلەن قۇيان خانغا ھۇجۇم قىلغاندا، قۇيان خانىنىڭ قوۋمىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان، قويان خان كۈۋۈ دەرياسى (ھازىرقى ئۇرنى ئېنىق ئەمەس) ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن، قوش ئەتراپىدىن ھۇنلارنىڭ ئىزى ئۆچكەن. لېكىن، ئارىدىن توققۇز يىل ئۆتكەندىن كېيىن (ياڭجيا 4-يىلى، مىلادىيە 135-يىلى) قۇيان خان يەنە باركۆل كۆلى ئەتراپىنى ئېلىپ ئارقا قوشقا باستۇرۇپ كىرگەن، يۇڭخې 2-يىلى (مىلادىيە 137-يىلى)غا كەلگەندىلا ئاندىن دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي سېننىڭ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ قۇيان خان ئۆلگەندىن كېيىن بۇ رايوننى يەنە بىر قۇيان خان باشقۇرغان ھەم خۇەندىنىڭ يۈەنجيا 1-يىلى (مىلادىيە 151-يىلى)ئىۋىرغول شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان، خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرى ھېچقانداق تۆھپە يارىتالماي قايتىپ كەلگەن؟. تارىخىي ئەسەرلەردە قۇيان خانىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. 14. ئىلخانىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ھازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپانىنىڭ غەربىدىكى تەڭرىتاغ ئەتراپىدا بولغان «كېيىنكى خەننامە» 47 جىلد «بەن يۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا، يۈەنگۇاڭ 3-يىلى (مىلادىيە 127-يىلى) بەن يوڭ غەربىي يۇرتتىكى كۇسەننىڭ ئاتلىق، پىيادە لەشكەرلىرىدىن ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ئالدى قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ يىخي جىلغىسىدا ھۇنلارنىڭ ئىلخانى يەڭدى، دەپ

خاتىرىلەنگەن. يىخې جىلغىسى ھازىرقى شىنجاڭدىكى تەكرى تېغىدا بولۇپ، ئالدى قوش بەگلىكىگە ئانچە يىراق ئەمەس. بەن يۈكنىڭ كۆسەندىن شەرقە ئاتلىنىپ، ئالدى قوش بەگلىكىگە يۈرۈش قىلىپ، يىخې جىلغىسىدا ئىلخانى مەغلۇب قىلغانلىقى ئىلخاننىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ تۇرپاننىڭ غەربىدىكى تەكرىتاغ ئەتراپى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. تۇرپاننىڭ شىمالىي ۋە شەرقىدىكى رايونلار ئالدىدا بايان قىلىنغان قۇيان خاننىڭ چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. ئىزاھلار: ؟س. دورجى سورۇڭ: «شىمالىي ھۇنلار»، ـ1باب «ھۇنلارنىڭ قەبرىلىرى». ؟«جۇنامە» 50ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە». ؟«يېڭى تاڭنامە» 217ـ خىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە». ؟ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 2ـ خىلد «ئەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» ؟جۇڭگو خەرىيە نەشرىياتى نەشر قىلغان«جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»2ـتوم 93ـخەرىتە «ھۇن قاتارلىق قوۋملەر«دە، تەكرىقۇت ئوردىسى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتورنىڭ جەنۇبىغا سىزىلغان بۇنىڭدا مەلۇم ئاساس بولسا كېرەك. ؟« تارىخى خاتىرىلەر »110ـجىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 12جىلد «پەرغانە تەزكىرىس»، «خەننەمە» ؟ بۇ سىيانپى تېغى بىلەن توبا سىيانپىلىرىنىڭ ئەجداتلىرى ئولتۇراقلاشقان چوڭ سىيانپى تېغى بىر ئەمەس. چوڭ سىيانپى تېغى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خولۇنبىر ئايمىقى ئېلۇنچۈن ئاپتونوم خوشۇنىدىكى ئالخې بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئون كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ شىمالى بۆلىكىنىڭ شەرقىي تارمىقىغا مەنسۇپ («نۇر گېزىتى تارىخشۇناسلىرىنىڭ سەھىپىسى» نىڭ 1980ـ يىللىق 11ـ ئاينىڭ 25ـ كۈنىدىكى 202ـ سانىدىكى مى ۋېنپىڭنىڭ «چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ شىمالىدا سىيانپى غارى خارابىسى بايقالدى» دېگەن ماقالىسى). ؟«كېيىنكى خەننامە» 88ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». 47ـ جىلد «پەن يۈكنىڭ تەرجىمالى» ۋە «مېتال، تاش پۈتۈكلەردىن تاللانما» دىكى «خەن دەۋرىدىكى دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي سېننىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى». 5ـباب ھۇنلارنىڭ گۈللىنىشى، خارابلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا

تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى(1) 1. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى هۇنلارنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى هۇنلار باش كۆتۈرۈپ چىققان، ئۇنداقتا ئۇلار ئەڭ ئاۋال قايسى ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن مۇناسىۋەت قىلغان؟ بۇ مەسىلىگە نۆۋەتتە تېخى ئېنىق جاۋاب بەرگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ھېچقانداق يىپ ئۇچىمۇ يوق ئەمەس. قەدىمكى هۆججەتلەر ئىچىدە چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى هۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئارىسىدا مۇناسىۋەت بولغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەردىن ئىشەنچلىكرەكلىرىدىن ئۈچى بار؟: بىرىنچىسى، لىيۇشياڭ يازغان «پەندى-نەسىھەتلەر» (1-جىلد) دە يەن بېگى جاۋ ۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 312-يىلى) جاۋ ۋاڭ گوۋېي بىلەن سىياسىي ئىشلارنى مۇهاكىمە قىلغاندا، گوۋېي «هۇنلار ئالوبانلارنىڭ تۆۋىنىگە كەتتى» دېدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئىككىنچىسى، «تارىخى خاتىرىلەر» 81-جىلد «لى مۇنىڭ تەرجىمھالى» دا جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭنىڭ دەسلەپكى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 265-يىلى) لى مۇ دەيجۈن، يەنمېن ئايماقلىرىدا هۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، هۇنلارنىڭ ئون تۈمەندىن ئارتۇق چەۋەندازىنى تارمار قىلدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۈچىنچىسى، 31-جىلد «يەن بەگلىكىنىڭ تەدبىرلىرى» دە يەن بېگى شىنىڭ 27-يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 228-يىلى) چىن بەگلىكى سەركەردىسى پەن ۋۇجى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ يەن بەگلىكىگە قېچىپ كەلگەندە، ۋەلىئەھد دەن ئۇنى ئېلىپ قالماقچى بولدى، ئۇنىڭ ئۇستازى چۈۋۇ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ، سەركەردە پەن ۋۇجىنى هۇنلارغا ئەۋەتىپ بېرىپ كۆزدىن يوقىتىش كېرەك ھەم غەربتە چىن بەگلىكى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، جەنۇبتىكى چى ۋە چۇ بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شىمالدا هۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، چىن بەگلىكىنى يوقىتىش كېرەك دېدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقى ئۈچ ماتېرىيالدىن هۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا، شۇ چاغدىكى ئالوبانلارنىڭ ئەتراپىدا (هازىرقى شىمالىي سەنشىدە)

؟ پائالىيەت قىلغانلىقى ۋە يەن، جاۋ بەگلىكىگە ناھايىتى زور تەھدىت سالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. شۇنداق بولغانىكەن، ئەينى چاغدا ھۇنلار بىلەن يەن، جاۋ بەگلىكلىرى ئارىسىدا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ئالاقە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئالوبانلار ياشىغان رايونلار جاۋ بەگلىكىنىڭ ئىچكى سېپىلى بىلەن چېگرداش بولۇپ، كېيىنكى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 325-299-يىللار تەختتە ئولتۇرغان) شىمالدا ئالوبانلار ۋە ئورمانلىق غۇزلىرىنى (بۇلار ئالوبانلارنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىدى) تارمار قىلىپ، تاشقى سېپىلنى ياساپ، چوغاي تېغىنىڭ (هازىرقى يىنشەن تېغى، بۇرۇن داچىڭشەن تېغى دەپمۇ ئاتالغان) تۆۋەندىن تاكى گاۋچۆگىچە بولغان ئارلىقنى چېگرا قىلىپ، ئالوبانلار ۋە ئورمانلىق غۇزلىرى پائالىيەت قىلدىغان رايونلاردا يۈنجۇڭ، دەيجۈن ۋە يەنمېنىدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماق تەسىس قىلغان؟. شۇنىڭدىن باشلاپ جاۋ بەگلىكى تاشقى سېپىلنى پاسىل قىلىپ ھۇنلار بىلەن قارىشىپ تۇرغان. ئۇ چاغدا ھۇنلار پائالىيەت قىلدىغان دائىرە ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، شەرقتە يەنمېن، دەيجۈندىن غەربتە دەريانىڭ شىمالىغىچە (خېتاۋنىڭ شىمالى) بولغان رايونلاردا ئۇلارنىڭ ئىزى بار ئىدى. شۇڭا «تارىخى خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە، ئەينى چاغدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يەتتە «ئورۇشقاق بەگلىك» بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈچ بەگلىك (يەن، جاۋ، چىن) ھۇنلار بىلەن قوشنا ئىدى، دەپ خاتىرىلەنگەن. ھۇن كۈچلىرىنىڭ تەھدىت سېلىشى تۈپەيلىدىن، جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى شياۋ چىڭۋاڭ لى مۇنى دەيجۈن، يەنمېن ئايماقلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتكەن. لى مۇ بۇ يەرلەرنى ياخشى قوغداپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈش، دۈشمەن ئەھۋالىغا دىققەت قىلىش، ئالدىراپ ھۇجۇمغا ئۆتمەسلىك قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللانغانلىقتىن، ھۇنلار مەقسىتىگە يېتىشكە ئامالسىز قالغان. كېيىن جاۋ بېگى لى مۇنىڭ ئورنىغا باشقا كىشىنى قويغاندا، ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە بەرداشلىق بېرەلمەي چەت چېگرالاردا دېھقانچىلىق قىلالمىغان. شۇنىڭ بىلەن جاۋ بېگى يەنە لى مۇنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ ھۇنلارنىڭ ئون نەچچە تۈمەن چەۋەندازىنى تارمار قىلىپ،

ئۆلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە ھۇنلار جاۋ بەگلىكى چېگرىسىغا يېقىن كېلىشكە پېتىنالمىغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرىۋېلىشقا بولىدۇكى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ھۇنلار كۆپ قېتىم بىۋاستە جاۋ بەگلىكى بىلەن ئالاقە قىلغان. بەگلىكگە ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ ۋەلىئەھد دەنگە ئۇنى تېزدىن ھۇنلارغا ئەۋەتىپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ چىن بەگلىكىنى يوقىتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلغان.ئەگەر ئەينى چاغدا ئىككىلا تەرەپ بۇرۇندىن ئالاقىلىشىپ تۇرمىغان بولسا، چوۋۇ بۇنداق تەدبىرنى تېپىپ چىقالمايتتى. يېغلىق دەۋرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەردىن ھۇنلار رايونىغا كىرگەنلەر ناھايىتى كۆپ بولغان، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تېخىمۇ كۆپەيگەن. شۇڭا، شىگۇ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ بەرگەندە، « چىن بەگلىكى دەۋرىدە ھۇنلارغا قېچىپ بارغانلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھازىرمۇ «چىنلىقلار» دەپ ئاتىلىدۇ، دېگەن. يېقىن دەۋردە ياشىغان ۋاڭ گوۋېيمۇ «گۇەنتاڭ توپلىمى» 18-جىلد «ھۇن مۇشاۋۇرىنىڭ مۆھۈرى ھەققىدە» دە، ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرى ياسىۋالغان مۇشاۋۇرلۇق قاشتېشى مۆھۈرى بار، ئۇنىڭ شەكلى ۋە خېتى چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى مۆھۈرلەرگە ئوخشايدۇ، دېگەن. بۇنىڭدىن ھۇنلارنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا ئۆز زېمىنىغا كەلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئۆگىنىۋالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يۇقۇرقى چۈشەنچىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يىغلىق دەۋرىدىكى ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇناسىۋىتى ئەڭ بالدۇر دېگەندە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-،4-ئەسىرگە ۋە ھۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنغا سۈرۈشكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش مۇناسىۋىتىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى (مەسىلەن، قاشتېشى مۆھۈر) ھەم ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتمۇ بولغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تارقالغان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-

ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان تاش ياغۇنچاق بايقالغان)؟. يەنە «هۇن» نامىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك هۆججەتلىرىدە ئەڭ بالدۇر كۆرۈلۈشىمۇ چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىدىكى هۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى هۆججەتلەردە «هۇن» نامى ئەڭ بالدۇر «جۇ سالنامىسى» (7-جىلد)، «تاغ-دەريالار قۇرئى» (10-جىلد) ۋە «يىغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» دە كۆرۈلىدۇ. «جۇ سالنامىسى» ۋە «تاغ- دەريالار قۇرئى»نىڭ كىتاب بولۇپ چىققان ۋاقتى نۆۋەتتە تېخى بېكىتىلمىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى يېزىلغانلىقى شۈبهىسىز. ئەمما، ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەن «هۇن» نامىنى كېيىنكىلەر قوشۇپ قويغان بولۇشى، ئىشەنچىلىك بولماسلىقى مۇمكىن. «يىغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» دىكى خاتىرىدىن بولسا گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. «يىغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» دېگەن ئەسەر شەرقىي خەن دەۋرىدىكى لىيۇشياڭ تەرىپىدىن توپلىنىپ تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسلى مەزمۇنى يىغىلىق دەۋرىدىكى كىشلەرنىڭ قولىدىن چىققان، بۇ نۇقتا ئالىملار ئارىسىدىمۇ ئومومىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان. غەربىي خەن دەۋرىدە ئۆتكەن سى ماچيەن « تارىخى خاتىرىلەر» نى يازغاندا بۇ ئەسەردىن پايدىلانغان. يىغىلىق دەۋرىدىكى «هۇن» نامىنىڭ كۆرۈلۈشى دەل بۇ دەۋردە (ياكى بۇ دەۋردىن تېخىمۇ بۇرۇن) هۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارىسىدا كۆپ قېتىملىق ئالاقىنىڭ بولغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. چىن شىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221-يىلى) كېيىن، هۇنلار بىلەن چىن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى تارىخي كىتابلاردا بىرقەدەر ئېنىق خاتىرىلەنگەن.«تارىخى خاتىرىلەر» 5-جىلد «چىن بەگلىرى هەققىدە خاتىرە» ۋە 110-جىلد «هۇنلار هەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، چىن شىخۇاڭ 32-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 215-يىلى)تۇمەن باشچىلىقىدىكى هۇن قۇلدارلىرى جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلغاندا، چىن شىخۇاڭ مېڭ تيەن باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشلىك قوشۇن ئەۋەتىپ هۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەر» نى تارتىۋېلىپ (هازىرقى ئىچكى

قوڭغۇل خېتاۋدىكى ئىكىجاۋ ئايمىقى ئەتراپى)، ھۇنلارنىڭ شىمالغا 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان، شۇنىڭدىن باشلاپ «غوزىلار جەنۇبقا كېلىپ ئاتلىرىنى بايلىتالمايدىغان،ئەسكەرلىرى ئوقيا كۆتۈرۈپ قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان»؟. شىمالىي چېگرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، چىن شىخۇاڭ «دەرياقېشىدا توسالغۇلارنى ياسىتىپ» (خۇاڭخېنىڭ خېتاۋ ئەتراپلىرىدا ياسالغان قورغان ۋە ئەلئەلەرنى كۆرسىتىدۇ)؟ ئىچكىرىدىن 30 مىڭ ئائىلىلىكنى دەريانىڭ شىمالغا (ھازىرقى خېتاۋدىكى ئۇكا دەرياسىنىڭ شىمالى) ۋە يۈجۈڭ (ھازىرقى خېتاۋنىڭ شەرقىي شىمالى) ؟ غا كۆچۈرۈپ كېلىپلا قالماي، 33-يىلى بۇرۇنقى يەن، جاۋ، چىن ئۈچ بەگلىك شىمالدا ياساتقان سېپىللارنى تۇتاشتۇرۇپ ھەم شەرق، غەرب تەرەپلەرگە كېڭەيتىپ «سەددىچىن سېپىلى» نى ياساپ چىققان. ئۇ غەربتە لىنتاۋدىن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى مىنشيەن ناھىيىسى باشلىنىپ خۇاڭخېنىڭ شىمالى، خېتاۋنى بويلاپ چوغاي تاغلىرىغا ياندىشقان ھالدا شەرقتە لياۋدۇڭ ئايمىقىغىچە (ھازىرقى يالۇجياڭ دەرياسى بويى) تۇتىشىدىغان بولۇپ، 10 مىڭ چاقىرىمغا سوزۇلغان. يەنە مېڭ تيەننى شاڭجۈن ئايمىقىدا تۇرغۇزۇپ مۇداپىئە كۆرگەن، كېيىن (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 210- يىلى) مېڭ تيەن ئۆلگەن. كېيىنكى يىلى چېن شېڭ، ۋۇگۇاڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، چىن سۇلالىسى پارچىلىنىپ سەركەردە-جەڭچىلەر تاراپ كېتىپ، شىمال تەرەپ بوش قالغان. شۇنىڭ بىلەن، ھۇن قۇلدارلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دەريانىڭ جەنۇبىغا قايتا ئۆتۈپ بۇرۇنقى چېگرىنى ئەسلىگە كەلتۈرىۋالغان. 2. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۇنلارنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىشى ۋە ئۇرۇشۇشى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ كۈچى مىسلىسىز قۇدرەت تېپىپ، باتۇر تەڭرىقۇت رەھبەرلىكىدە «ساۋۇتلۇق چەۋەنداز»لارنىڭ سانى 300 مىڭدىن ئېشىپ، توختىماستىن ئەتراپتىكى مىللەتلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. باتۇر تەڭرىقۇت ئەينى چاغدىكى چۇ-خەن ئۇرۇشى ۋە

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قالايمىقان ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ھازىرقى شىمالىي خېبېي، سەنشى، شەنشى ۋە خېنتاۋ ئەتراپلىرىنى پاراكەندە قىلىپ، ئەمدىلا قۇرۇلغان غەربىي خەن سۇلالىسىگە زور تەھدىت سالدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ۋە چۇ-خەن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى خاراپلىشىپ، ئەمگەك كۈچى ئازىيىپ، دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئىدى. خۇددى «تارىخىي خاتىرىلەر» 30-جىلدتا ئېيتىلغىنىدەك، خەن سۇلالىسى يېڭى قۇرۇلغان چاغدا چىن سۇلالىسىنىڭ خارابىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ياشلارنىڭ ھەممىسى ئەسكەرلىككە قاتنىشىپ يۇرۇشكە چىقىپ كەتكەچكە، ھاشار-ئالۋڭنى قېرى- ئاجىزلار ئۆتەيتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغاچقا، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمى يوق دېيەرلىك ئىدى. ھەتتا پادىشاھنىڭ ھارۋىسىغا قوشقىلى بىر خىل رەڭلىك تۆت ئات تاپقىلى بولمايتتى، ۋەزىر، سەركەردىلەر ئاران كالا ھارۋىسىدىلا ئولتۇرالايتتى، ئاددىي خەلقنىڭ قولىدا ھېچنىمە قالمىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەرلىكتە «يات فامىلىلىك» لەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلمەي، ھۇنلارغا قارشى تۇرۇشقا مادار قالمىغانىدى. گاۋدى (لىيۇباڭ) نىڭ 6-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 201-يىلى) كۈزدە، ھۇنلار مايىغا (ھازىرقى سەنشىدىكى سۇشيەن ناھىيىسى) كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىدى، مايىنى ساقلاپ تۇرغان سەركەردە خەن ۋاڭشىن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ھۇنلار داۋاملىق قوشۇن تارتىپ جەنۇپقا يۇرۇش قىلىپ گوۋجۇ (تاغ، ھازىرقى سەنشىدىكى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) غا بېسىپ كىرىپ، تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلىپ، جىنياڭغا (ھازىرقى سەنشىدىكى تەييۈەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا) قىستاپ كەلدى. 7-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200-يىلى) قىشتا، گاۋدى شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ ھۇجۇمغا ئاتلاندى، باتۇر تەڭرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك سەرخىل ئاتلىق قوشۇنى بىلەن

پىڭچېڭدىكى (ھازىرقى سەنشىدىكى داتۇڭنىڭ شەرقىي شىمالىدا) بەيدېڭ تېغىدا ئۇنى قورشىۋېلىپ، خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى- تاشقى ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. كېيىن گاۋدى چىن پىڭنىڭ تەدبىرى بىلەن باتۇرنىڭ ئالچىسىغا ئاستىرتتىن سوۋغا-سالام ئەۋەتىش ئارقىلىق ئاران قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن، ليۇجىڭ ھۇنلارنىڭ قېشىغا بېرىپ قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزدى ؟. شۇنىڭدىن كېيىن، گاۋدى زامانىسىدىن باشلاپ شياۋدى، خۈيدى، لۈ خانىشتىن تاكى ۋېندى، جىڭدى زامانىسىغىچە بولغان 60 ~70 يىل ئىچىدە، قۇدىلىشىش غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا قاراتقان بىر خىل سىياسىتى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قۇدىلىشىش سىياسىتىنى خەن سۇلالىسى ھۇنلار بىلەن بولغان كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا زور پەرق بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ۋاقتىنچە ساقلىنىشىنى ئويلاپ يولغا قويغان، بۇ سىياسەتنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسى زور بەدەل تۆلىدى. گاۋدىنىڭ 9-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 198-يىلى) ليۇجىڭ ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزگەندىن تارتىپ ۋۇدىنىڭ يۈەنگۇاڭ 2-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 133-يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قوزغىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قۇدىلىشىش ئەھدىنىڭ مەزمۇنىنى ئۈچكە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى، گاۋدى ليۇجىڭنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزگەن دەسلەپكى چاغلاردا، تەڭرىقۇتقا مەلىكىلەرنى ياتلىق قىلىپ، بىر قېتىمدىلا مىڭ جىڭ ئالتۇن بېرىشتىن باشقا يەنە، ھەر يىلى بەلگىلىك مىقداردا شايى- كىمخاپ، ھاراق-شاراب، گۈرۈچ ۋە يېمەكلىكلەرنى ئەۋەتىپ بەرگەن. خۈيدىنىڭ 3-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 192-يىلى)، ۋېندىنىڭ 6-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 174-يىلى)، جىڭدىنىڭ 1-يىلى ۋە 5-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 156-ۋە 154-يىللار) ئىلگىرى كېيىن بولۇپ بىر نەچچە مەلىكىنى ياتلىق قىلغان ۋە مال- مۈلۈكلەرنى يىلمۇيىل ئەۋەتىپ تۇرغان. ۋېندىنىڭ جۈۋيۈەن 2-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 162-يىلى) ئەۋەتىلىدىغان شايى-كىمخاپ، ھاراق-شاراپ، گۈرۈچ ۋە

يېمەكلىكلەر هاراق ئىچىتقۇسى، ئالتۇن، يىپەك، پاختا قاتارلىق نەرسىلەرگە ئۆزگەرتىلگەن، هەم يەنىلا هەر يىلى بەلگىلىك مىقداردا ئەۋەتىلىپ تۇرغان. ۋىيەندىنىڭ بۇنچە زور قۇربان بېرىشكە چىدىشى ئەسلىدە بۇنىڭدىن كېيىن ئەسلىدە بۇنىڭدىن كېيىن «هۇنلار قورۇلغا كىرگۈزمەي ئۆزاق مۇددەتكىچە تۇغقاندارچىلىقنى ساقلاش» ئۈچۈن ئىدى. كېيىن بۇماللار خۇۋيۇەن 6-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 158-يىلى) هۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن بىر مەھەل ئەۋەتىلمىگەن. شۇنداقتىمۇ جىڭدىنىڭ 1-يىلى (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 156-يىلى) باش تەپتىش بېگى تاۋچىڭ دەيجۇنگە بېرىپ هۇنلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، هەر يىلى مال ئەۋەتىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. بۇ تاكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 133-يىلى خەن ۋۇدى هۇنلارغا هۇجۇم قوزغىغىچە داۋاملاشقان؟. ئىككىنچى، خەن سۇلالىسى «چېگرا بازىرى» ئېچىپ، ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ سودا قىلىشىغا يول قويغان. بۇ لىيۇجىڭ قۇدىلىشىش ئەهدى تۈزگەندىن كېيىنلا يولغا قويۇلغان. ئەينى چاغدا چېگرا بازىرى ئارقىلىق هۇنلار خەنزۇلار رايونىدىن ئاز بولمىغان تاۋارلارنى ۋە مېتال بۇيۇملارنى، بولۇپمۇ مىسنى ئۆز تاۋارلىرىغا ئالماشتۇرغان. شۇڭا، ۋىيەندىنىڭ 6-يىلى جيايى مەكتۇپ سۇنۇپ مىس قوراللار ۋە رۇدىسىنىڭ قورۇلدىن چىقىشىنى مەنئى قىلىپ، بۇ ئارقىلىق هۇنلارنى چەكلەش تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان [11]. كېيىن چېگرا بازىرى خۇۋيۇەن 6-يىلى هۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن بىر مەھەل تاقىلىپ قالغان بولسىمۇ، جىڭدىنىڭ 1-يىلى قۇدىلىشىشنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ قايتىدىن ئېچىلغان. چېگرا بازىرى ئېچىدە خەنزۇ، هۇن ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئالاقىلىشىشىغا ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا پايدىلىق بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ بۇنداق قىلىشى توغرا ئىدى. ئۈچىنچى، خەن سۇلالىسى هۇنلار بىلەن قېرىنداش بولۇپ، سەددىچىن سېپىلىنى پاسىل قىلىپ، شىمال «ئوقياچىلار» رايونى بولۇپ، هۇنلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان ۋە تەڭرىقۇتنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولىدىغان، جەنۇب «ئۇتۇغاتلىقلار» رايونى بولۇپ، خەنزۇلار دېهقانچىلىق،

توقۇمىچىلىق قىلىدىغان ۋە خەن سۇلالىسى پادىشاھىغا تەۋە بولىدىغان بولغان[12] . بۇنىڭ بىلەن بىر دۆلەت-جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىدە خەنزۇلار بىلەن ھۇنلار ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن رايونلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇپ، بىر-بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشمىغان. ئەگەر ھەر ئىككى تەرەپ ئەھدىنامىگە ھەقىقىي رىئايە قىلىشقان بولسا، ئۇ ھالدا ئىككى مىللەت خەلقى تىنچ، خاتىرجەم ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلغان، بازار ئارقىلىق ئۆزئارا بېرىش-كېلىش ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرغان بولاتتى. لېكىن، مەلىكە، مال-مۈلۈك ۋە بازار ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ نەپسىنى قاندۇرالمايتتى، شۇڭا خەن سۇلالىسى گەرچە غايەت زور قۇربان بېرىشلەرگە چىدىغان بولسىمۇ، يەنىلا شىمالىي چېگرىسىنىڭ خاتىرجەملىكىگە ئېرىشەلمىدى ۋە خەنزۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، مال-مۈلۈكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلالمىدى. ئەينى چاغدا لوڭشى، بېيدى، شاڭجۈن، يۈنجۇڭ، شاڭگۇ ۋە لياۋدۇڭ قاتارلىق جايلاردا داۋاملىق پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ تۇردى. ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى بارغانلا يېرىدە زىرائەتلەرنى ۋەيران قىلىپ، مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ-تالاپ، ئەمەلدار-پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، زور تۈركۈمدىكى ئاھالىلەرنى بۇلاپ قۇل قىلىۋالدى. پەقەت يۈنجۇڭ، لياۋدۇڭدىلا ھەر يىلى ھەر ئايماقتىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە بۇلاپ كېتىلگەنلەرنىڭ سانى ئون مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بۇ خۇددى ۋېندىنىڭ 6-يىلى تەڭرىقۇتقا ئەۋەتىلگەن خەتتە: «خەن پادىشاھى بىلەن ھۇن ئېلى قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەڭرىقۇتقا چوڭ سوۋغا-سالاملار ئەۋەتىلدى، ۋاھالەنكى ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىپ قېرىنداشلىق، تۇغقانچىلىقنى بۇزغۇچىلار ھەر قاچان ھۇن ئېلى تەرەپتىكىلەردىن بولۇپ كەلدى»[13] دېيىلگەندەك ئىدى. ۋۇدىنىڭ يۈەنگۇاڭ 2-يىلىدىكى پەرمانىدىمۇ: «مەن پەرزەنتلىرىمنى تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلدىم، ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇنلاردىنمۇ كۆپ ئەۋەتتىم، لېكىن تەڭرىقۇت داۋاملىق تەكەببۇرلۇق، ئۆكتەملىك قىلىپ، پاراكەندىچىلىكنى توختاتماي چېگرىغا زىيان كەلتۈردى، بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەبلەنمەكتىمەن»[14] دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ۋۇدى تەختكە

چىققاندىن كېيىنمۇ، ھۇنلارنىڭ توختىماستىن شىمالىي چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالغانلىقىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ، بولمىسا خەن ۋۇدى «پاراكەندىچىلىكنى توختاتماي، چېگرىغا زىيان كەلتۈردى» دېگەن گەپنى قىلمىغان بولاتتى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قۇدىلىشىش سىياسىتى ئەمەلىي ئۈنۈم ھاسىل قىلالمىغان. پەقەت خەنزۇ ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق يارىتىلغان بايلىقلارنى قۇدىلىشىش شەكلى ئارقىلىق ھەر يىلى ھۇن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تېخىمۇ ھەشەمەتلىك ۋە ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ئەۋەتىپ بەرگەن، بۇنىڭدىن ھۇن خەلقى ھېچقانداق نەپكە ئېرىشەلمىگەن. يۇقىرىدىكى بايانلاردىن خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قۇدىلىشىش سىياسىتىنىڭ بىر خىل پاسسىپ سىياسەت، بىر خىل شەكلى ئۆزگەرگەن ئولپان تاپشۇرۇش ئىكەنلىكىنى، ئەينى چاغدىكى تارىخى شارائىت ئاستىدىكى مەجبۇرىي تۈزۈلگەن بىر خىل سۈلھى ئىكەنلىكىنى كۆرىۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ تەبئىيكى خەنزۇلارنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن قاتلامدىكىلەرنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كەلمەيتتى ھەم خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە زور زىيان سالاتتى. بۇ سىياسەت ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ نەپسىنى بەلگىلىك دەرىجىدە قاندۇرغان بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇ خەلقىگە خاتىرجەملىك، ھۇن-خەنزۇ خەلقلىرىگە دوستلۇق ئېلىپ كېلەلمىدى. شۇڭا، خەن ۋۇدىنىڭ دۆلەت كۈچى كۈچىيىپ ھۇنلارغا زەربە بەرگىدەك بولغاندا فېئودال ھۆكۈمرانلىقنى قوغداش مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نوپۇزىنى تىكلەش مەقسىتىدە ئاكتىپ ئۇرۇش فاكچىنىنى پاسسىپ قۇدىلىشىش سىياستىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشى خەلقنىڭ ئارزۇسى ۋە مەنپەتىگە ئۇيغۇن ئىدى. بۇ خۇددى ئۇرۇش قىلىشنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلغان ۋەزىر ۋاڭ خۇينىڭ خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانىغا جاۋاب قايتۇرغاندا: «ھازىرئالىيلىرىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى بىلەن سەركەردە-لەشكەرلەر چېگرا-قوراللارنى ساقلاشقا ئەۋەتىلىۋاتقان، چېگرىغا ئاشلىق توشۇلۇپ مۇداپىئە كۆرۈلۈۋاتقان بولسىمۇ، ھۇنلار بۇلاڭچىلىق ۋە تاجاۋۇزچىلىقنى قىلچە توختاتمىدى. بۇ باشقا سەۋەبتىن

ئەمەس،پەقەت ئۇلارنى ھۇجۇم بىلەن قورقىتىپ قويمىغانلىقتىن بولغان. شۇڭا مېنىڭچە ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان ياخشى»[15] دېگىنىدەك ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى 60 ~70 يىللىق ھاللاندۇرۇش سىياسىتى ئارقىلىق ۋۇددى تەختكە چىققاندا كۈچەيدى. «تارىخىي خاتىرىلەر» 30-جىلدتا خاتىرىلىنىشىچە، ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ئاستانە ۋە چېگرىدىكى ئامبارلار ئاشلىققا لىق تولغان، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىكى بايلىق ئىنتايىن كۆپەيگەن، ئاستانە خەزىنىسىدىكى پۇللارنىڭ ھېسابىنى ئالغىلى بولمىغان. خانلىق ئامبىرىدىكى ئاشلىقلار ئۇزۇن يىل بېسىلىپ قېلىپ، سېتىپ كېتىپ يېگىلى بولمىغان، خەلقنىڭ قولىدىكى ئات-كالىلارمۇ كۆپىيىپ ھەممىلا يەردە يايلاپ يۈرىدىغان بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە «يات بەگ» لەرنىڭ توپىلىڭىنىڭ تىنچىتىلىشى ھەم ۋېنىدى، جىڭدىلارنىڭ ۋاسساللارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇشى، «ئوخشاش فامىلىلىك بەگ» لەر كۆتۈرگەن «يەتتە بەگلىك توپىلىڭى» نى تىنچىتىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەر قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش كۈچەيدى ھەم مۇستەھكەملەندى. يەنە كېلىپ خەن ۋۇدى ئۇرۇش قىلىشنى ياقلايدىغان ۋەزىرلەرنىڭ تەشەببۇسنى قوللىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا زەربە بېرىشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلدى. ۋۇدىنىڭ ھۇنلارغا قارىشى ئۇرۇشى يۈەنگۇاڭ 2-يىلىدىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 183-يىلى) باشلاندى. شۇ يىلى 10-ئايدا، ۋەزىر ۋاڭ خۇي «بۆكتۈرمە قويۇپ تەگرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىش» تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. خەن سۇلالىسى 300 مىڭ كىشىلىك خىللانغان قوشۇننى مايى ئەتراپىدىكى جىلغىغا بۆكتۈرمە ئورۇنلاشتۇرۇپ، مايىلىق نيې يىنى يالغاندىن شەھەرنى تاپشۇرماقچى بولغاندەك قىياپەتتە تەگرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى، تەگرىقۇت مايىدىكى بايلىقلارغا قىزىقىپ بۇنىڭغا ئىشەندى. 6-ئايدا [16] 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ ۋۇجۇ قورۇلىغا كەلدى، كېيىن قولغا چۈشكەن خەن سۇلالىسىنىڭ كۆزەتچى بېگى مەخپىيەتلىكنى ئاشكارلاپ قويغاچقا، تەگرىقۇت

چېكىنىپ كېتىپ خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى[17]. بۇنىڭ بىلەن ھۇنلار يوللارغا ۋە قورۇللارغا زور كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، «دائىم خەن چېگرىسىدا بۇلاڭچىلىق قىلدى ھەم بۇلاپ كەتكەن نەرسىلىرى ناھايىتى كۆپ بولدى». بۇنىڭ ئىچىدە يۈياڭ، شاڭگۇ ئەتراپى ناھايىتى ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، بۇلانغان، ئۆلتۈرۈلگەن پۇقرا ۋە ئەمەلدارلار ھەر قېتىمدا مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. كېيىن ۋۇدى قوشۇن چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. خەن سۇلالىسى سەركەردىسى ۋېي چىڭ شاڭگۇدىن يولغا چىقىپ ھۇنلارنىڭ ئەجدەربالىق شەھىرىگىچە بېرىپ، 700 كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالدى؛ لى گۇاڭ يەنمېندە مەغلۇپ بولۇپ يارىلىنىپ ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، ھۇنلار ئۇنى ئىككى ئاتقا چېتىلغان تورغا سېلىپ ئېلىپ ماڭغاندا، ئۇ يالغاندىن ئۆلگەن بولۇۋېلىپ، ھۇنلارنىڭ دىققەت قىلمىغان پەيتىدىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز سەكرەپ تۇرۇپ يېنىدا كېتىۋاتقان ھۇن جەڭچىسىنىڭ ئېتىغا مىنىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئوقياسىنى تارتىۋېلىپ جەنۇبقا چېپىپ كەتتى ۋە تەلىيىگە ئامان قېلىپ قۇتۇلۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي لى گۇاڭ يۈبېيپىڭنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەندە، ھۇنلار ئۇنى «خەنلىكلەرنىڭ ئۇچار سانغۇنى» دەپ ئاتىشىپ نەچچە يىلغىچە يۈبېيپىڭغا بېسىپ كىرىشكە پېتىنالمىدى [18]. ۋۇدى ھۇن قولدارلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى تۈپتىن يوقىتىش ئۈچۈن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ بىر نەچچە قېتىملىق ھەل قىلغۇچ خاراكتېرلىك چوڭ ئۇرۇش قوزغىدى. بۇنىڭ بىرىنچىسى دەريانىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇش (چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشمۇ دېيىلىدۇ)، ئىككىنچىسى دەريانىڭ غەربىدىكى ئۇرۇش، ئۈچىنچىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇش ئىدى. «دەريانىڭ جەنۇبى» ھۇنلار بارلىققا كەلگەن يەر، ھۇنلارنىڭ «بۆشۈك» ى بولۇپ، سۈيى، ئوت-چۆپى مول ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم ئورۇن ئىدى. بۇ يەرنى بۇرۇن چىن سۇلالىسى سەركەردىسى مىڭ تيەن تارتىۋالغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە باتۇر تەڭرىقۇت يەنە قايتۇرۇۋالغان ئىدى. خەن ۋېندىنىڭ 3-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 177-يىلى) ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىك خانى بۇ يەرنى بازا قىلىپ، دائىم شاڭجۇن

ئايمىقىغا بېسىپ كىرىپ خەلقلەرنى ئۆلتۈرىدى ۋە بولىدى، يەنە كېلىپ بۇ يەر بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەننىڭ ئارىلىقى بىر قەدەر يېقىن بولغاچقا، خەن سۇلالىسى مەركىزىي هۆكۈمىتى ئىغىر تەهدىتكە ئۇچرىدى، شۇڭا ۋۇدى ئالدى بىلەن دەريانىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشنى قوزغىدى. يۈەنسۇ 2-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 127-يىلى) 1-ئايدا ۋېي چىڭ، لى شى چوڭ قوشۇننى باشلاپ چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، يۈگۈ قورۇلى ئارقىلىق شىمالدا يۈنجۇڭدىن ئۆتۈپ غەربىي شىمالغا يۈزلىنىپ، تاشقى سەدچىننى بويلاپ مېڭىپ ئۇدۇل گاۋچۆگە باردى، ئاندىن جەنۇپقا بۇرۇلۇپ بېيخې دەرياسىدىن (هازىرقى خېتاۋنىڭ شىمالىدىكى ئۇكا دەرياسى) كۆۋرۈك سېلىپ ئۆتۈپ، خۇاڭخېنى بويلاپ، خېلەن تېغىنىڭ يېنىدىن لوڭشىغا قايتىپ كەلدى. ئۇلار بۇ جەرياندا ئات تۇيۇقى شەكلىدە يۈرۈپ، هۇنلارغا قارام ئالوبان خان ۋە بايان خاننىڭ قوۋمىنى قوغلىۋېتىپ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەرنى ئىگىلەپ، نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىرگە ئېلىپ، مىليون تۇياقتىن ئارتۇق كالا-قوي ئولجا ئالدى.ئالوبانلار ۋە بايانلار ئەسلىدە هازىرقى شىمالىي شەنشى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209-يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەرگە كۆچۈرلۈپ ئوڭ قول بىلىك خانغا تەۋە قىلىنغانىدى. ۋېي چىڭ قاتارلىقلارنىڭ ئات تۇيۇقى شەكلىدە يۈرۈش، ئاساسلىقى ئوڭ بىلىك خاننىڭ تۇرۇشلۇق يېرى گاۋچۆنىڭ شىمالدا بولغاچقا، ئۇدۇل گاۋچۆگە بېرىپ، ئوڭ قول بىلىك خاننىڭ جەنۇبقا چۈشۈپ ئالوبان خان ۋە بايان خانغا ياردەم يولىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئىدى. ئارقىدىنلا خەن ۋۇدى جۇ فۇيەننىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەردە سۇفاڭ ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ، سۇجىيەننى يۈز نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ سۇفاڭ شەهىرىنى سېلىشقا، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە مېڭ تيەن ياسىغان قەلئە- خەندەكلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئەۋەتتى هەم يازدا ئىچكىرىدىن يۈز مىڭ ئاهالىنى سۇفاڭغا كۆچۈرۈپ ئاهالىنى تولۇقلاپ هۇنلارنىڭ قايتا هۇجۇم قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى[19]. هۇنلارمۇ دەرۋەقە

قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى، تەڭرىقۇت ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ نەچچە تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى دەيجۇن، يەنمېن ۋە دىڭرالىڭغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتىپ، ھەر قېتىمدا نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپلا قالماستىن، يەنە تارىخى ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگىنىدەك: «ئوڭ قول بىلىك خانىمۇ ئەمن سۇلالىسىنىڭ دەريانىڭ جەنۇبىنى تارتىۋېلىپ سوفاڭ قەلئەسىنى سالدۇرغانلىقىنىدىن غەزەپلىنىپ، نەچچە قېتىم چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلدى ۋە دەريانىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ سۇفاڭنى پاراكەندە قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن ئەمەلدار، پۇقرانى بۇلاپ كەتتى ۋە ئۆلتۈردى» [20] تۇەنسۇ 5-يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 124-يىلى) ئەتىيازدا، ۋۇدى ھارۋا ئاتلىقلارنى سانغۇنى ۋېي چىڭنى ئالتە سەركەردە 100 مىڭدىن كۆپ ئەسكەر بىلەن سۇفاڭدىن چىقىپ گاۋچوگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئوڭ قول بىلىك خان گاۋچۇڭنىڭ شىمالىدا جا بولغاچقا، خەن قوشۇنلىرىنى كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، شاراپ ئىچىپ مەس ياتقانىدى. ۋېي چىڭ قورۇلدىن چىقىپ 600 ~ 700 چاقىرىم يولنى جىددىي بېسىپ، ئويلىمىغان يەردىن كېچىدە ئوڭ قول بىلىك خانىنىڭ ئوردىسىنى قورشىۋالدى. ئوڭ قول بىلىك خان بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈپ ئۆزى يالغۇز يۈزدەك ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ كېچىلەپ قېچىپ قورشاۋنى يېرىپ شىمالغا كەتتى. ۋېي چىڭ ئوڭ قول بىلىك خانىنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك خانلاردىن ئون نەچچىنى، ئەر- ئايال بولۇپ 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ، مىليون تۇياقتا يېقىن چارۋىنى ئولجا ئالدى [21]. ۋۇدى ۋېي چىڭنى ئۇرۇشتا شانلىق غەلىبە قىلغاچقا، ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈپ، باشقا سەركەردىلەرگىمۇ زور ئىنئام بەردى. لېكىن، بۇنىڭ ئۈچۈن تۆلىگەن بەدەلمۇ ئاز بولمىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا قارشى ئۇدا نەچچە يىل يۈز مىڭلاپ قوشۇن تارتىۋەرگەچكە، جەڭچىلەر ۋە ئاتلاردىن ئۆلگىنىمۇ يۈز مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. دۇبۇلغا- ساۋۇت ئىشلەش ئۈچۈن ۋە ئاشلىق توشۇش ئۈچۈن ھەددى- ھېسابسىز پۇل كەتكەن. كۆپ يىللىق جۇغۇللانما خوراپ تۈگەپ، غەزنە قۇرۇپ كەتكەن[22]. ھۇنلار ھەر يىلى

دېڭىزدەك دېڭىزلاڭ ئەتىراپىغا باستۇرۇپ كىرىۋەرگەنلىكتىن ھەم دېڭىزلاڭنىڭ غەربىي سۇفاڭغا يېقىن بولغانلىقتىن، خەن سۇلالىسى سۇفاڭنىڭ شىمالىدىكى ئۇلۇغ قول بىلىك خاننى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ يۈەنسۇ 6- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 123- يىلى) 2- ئايدا يەنە ئالتە سانغۇننى باشلاپ دىڭزاڭدىن يولغا چىقىپ، سۇفاڭنىڭ شەرقىدىكى تاجاۋۇزچى كۈچلەرنى داۋاملىق يوقاتتى. گەرچە ئۇرۇشتا زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرەلمەي پەقەت بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قايتقان بولسىمۇ، ئەسكەر ۋە ئاتلارنى دىڭزاڭ، يەنمېن ۋە يۈنجۇڭدا ئارام ئالدۇرۋالدى. 4- ئېيىدا، ۋېي چىڭ يەنە دىڭزاڭدىن يولغا چىقىپ ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. لېكىن، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئوڭ قانات سانغۇن شۇجىيەن ۋە ئالدىچى سانغۇن جاۋشىن تەڭرىقۇت ئۆزى باشچىلىق قىلغان قوشۇنغا ئۇچراپ قېلىپ، ئىككى تەرەپ بىر كۈن ئۇرۇش قىلىپ، ئاخىرى خەن قوشۇنلىرى ئۆلۈپ تۈگەپ، سۇجىيەن ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلدى. جاۋشىن ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ كىچىك خانى بولۇپ، بۇرۇن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ۋە خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا يابغۇ ئۇنۋانىنى بەرگەن ئىدى. بۇ قېتىم ئۇ مەغلۇپ بولغاچقا، قېلىپ قالغان 800 دەك ئەسكىرى بىلەن ھۇنلارغا قايتىدىن ئەل بولدى. تەڭرىقۇت ئۇنى خەن سۇلالىسىدە ئۇزۇن تۇردى، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدۇ دەپ قاراپ، ياندىش خان قىلىۋالدى ۋە ئۆزىنى ھەدىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى مەسلىھەتلەشتى. جاۋشىن تەڭرىقۇت قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يىراق يەرلەرگە چېكىنىش، خەن قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چارچىتىپ ئاندىن تارمار قىلىش، قورۇلغا يېقىن بارماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى [23]. دەريانىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ۋۇدى ئارقىدىنلا دەريانىڭ غەربىدىكى ئۇرۇشنى قوزغىدى. دەريانىڭ غەربىدىكى (ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي ئەتراپى،يەنى خېشى كارىدورى ۋە خۇاڭشۇي دەرياسى ۋادىسى) ئورنى

ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالىدىكى جۇيەن كۆلى ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشىدىكى مۇھىم تۈگۈن ئىدى. ھۇنلارنىڭ قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانىنىڭ قوۋمىدىكىلەر خېشى كارىدورىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغانلىقتىن، سۇفاڭنىڭ غەربىي شىمال، غەربىي جەنۇپ تەرىپى ۋە لوڭشىنىڭ شەربىي شىمالى پۈتۈنلەي ھۇن تاجاۋۇزچى كۆچلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە تۇراتتى. شۇڭا، سۇفاڭ ۋە لوڭشىنىڭ بىخەتەرلىكىنى ھەم ھۇن تاجاۋۇزچى كۆچلىرىنىڭ جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن دەريانىڭ غەربىدىكى جايلارنى چۇقۇم تارتىۋېلىش زۆرۈر ئىدى. يۈەنشۇ 2- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121- يىلى) 3- ئايدا قىران چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبىڭ ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن لوڭشىدىن يولغا چىقىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئاتلاندى. ئۇ ھۇنلارنىڭ بەش خانغا تەۋە يەرلەردە ئالتە كۈن ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىپ، غەربتە ئالچى تېغىدىن ئۆتۈپ، 10 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، شەرەن خانىنى ئۆلتۈرۈپ، رۇقۇ خانىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. قۇنشار خانىنىڭ ئوغلى، ۋەزىرىنى، كاھ بېگىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، 8900 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. شۇتۇق خانىنىڭ «كۆك مەبۇدى» نى ئولجا ئالدى. قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ قول ئاستىدىكى شۇڭقار سەركەردە جاۋپون يەنە سۇپۇ خانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، جىكە خانىنى تۇتىۋالدى. چېرىكچى بەگ گاۋبۇشى قويۇنچى خان ۋە 11 كىشىنى تۇتۇپ، 1768 كىشىنى قولغا چۈشۈردى. يازدا خوچۇبىڭ يەنە نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بېيىدىن چىقىپ، ھۇنلار رايونىغا 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىچكىرلەپ كىرىپ، كىچىك ياۋچىلارنىڭ [24] يېرىدىن ئۆتۈپ، چىليەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ سانشان خان، تۇتو خان ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر، كاھبەگ قاتارلىق 2500 كىشىنى ئەل قىلدى. 30 مىڭ 200 كىشى ئەسىر ئېلىندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. تۇتۇلغان كىچىك خانلار 70 تىن ئېشىپ كەتتى[25]. قىران چەۋەنداز سانغۇن ئۆتكەن يۇقىرىدىكى رايونلار ھۇنلارنىڭ قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانغا تەۋە يەرلەر ئىدى. كۆزدە تەكرىقۇت قۇنشارخان ۋە شۇتۇق خانلارنىڭ خەن قوشۇنلىرىدىن يېڭىلىپ، نەچچە تۈمەن

ئادەمنىڭ ئەسىرگە چۈشكەنلىكى ۋە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن غەزەپلىنىپ، ئۇلارنى چاقىرتىپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى. قۇنشارخان بىلەن شۇتۇق خان بۇنىڭدىن قورقۇپ، ئۆز- ئارا مەسلىھەتلىشىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەلچى بولماقچى بولدى. خەن سۇلالىسىمۇ كۈتۈۋېلىشقا قىران چەۋەنداز سانغۇننى ئەۋەتتى. شۇتۇق خان كېيىن قىلغانلىرىدىن پۇشايمان قىلغاچقا، قۇنشارخان ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قوۋمىدىكى 40 مىڭ كىشىنى باشلاپ چاڭئەنگە باردى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا تايىن تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىنى بېرىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك خانلاردىن قۇدۇن، يانبى، چىنلى ۋە تۇگرى قاتارلىق تۆت كىشىگە تۆرىلىك مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلدى. خېشى كارىدورى شۇنىڭ بىلەن تىنجىدى. خەن سۇلالىسى ھۇنلاردىن ئەل بولغانلارنى چېگرىدىكى لوڭشى، بېيدى، شاڭجۈن، سۇفاڭ ۋە يۈنجۇڭدىن ئىبارەت بەش ئايماق سىرتىدىكى قورۇلارغا يۆتكىدى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى دەريانىڭ غەربىدە ئىدى. شۇندىن باشلاپ جىنچېڭ دەرياسى (خۇاكخېي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى) نىڭ غەربى، غەربتە نەنشەن تېخى (چىلىيەنشەن تېغى) دىن تۇز كۆلگىچە (ھازىرقى شىنجاڭدىكى لوپنۇر كۆلى) بولغان ئارلىقتا ھۇنلار قالمىدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى لوڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ئايماقلىرىدىكى قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمىنى قىسقارتىپ ئەلنى خاتىرجەم قىلدى[25]. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇش يۈەنشۇ 4- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 119- يىلى) بولدى. شۇ يىلى يازدا ۋۇدى تەڭرىقۇتنىڭ يابغۇ جاۋشىننىڭ پىلانى بويىچە خەن لەشكەرلىرى بارالمايدىغان يىراق جايلارغا قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ زور قوشۇن ئەۋەتىپ ، ئۇنى ئۈزۈل- كېسىل يوقاتماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭنىڭ دىگراڭدىن، قىران چەۋەنداز خوچۈبىڭنىڭ دەيجۈندىن يولغا چىقىپ، ھەر بىرىنىڭ بەش تۈمەندىن ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. پىيادە ئەسكەرلەردىن ئاشلىق توشۇيدىغان نەچچە مىڭ كىشىمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئاتلىنىپ، چۆللۈكتىن ئۆتۈپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ماڭدى. تەڭرىقۇت خەن لەشكەرلىرى قومۇلۇقتىن ئۆتكىچە ئادەم

ۋە ئاتلىرى چارچاپ ھالدىن كېتىدۇ دەپ قاراپ، سەر خىل قوشۇنى بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا كۈتۈپ تۇردى. ئۇلۇغ سانغۇن قورۇلدىن چىقىپ مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ سەپ تۈزۈپ كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن ئەتراپىنى قورشاپ قورغان ھاسىل قىلدى ۋە تەڭرىقۇت ھۇجۇم قىلىقشقا بەش مىڭ چەۋەنداز ماڭدۇردى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قارشى ئون مىڭ چەۋەنداز ماڭدۇردى. شۇ چاغ گۇگۇم مەزگىل بولۇپ، بوران چىقىشقا باشلاپ، قۇم- تاشلار يۈزگە ئۇرۇلۇپ تۇرغاچقا، ئىككى قوشۇن بىر- بىرىنى كۆرەلمىدى. خەن قوشۇنلىرى ئوڭ- سولدىن تەڭرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ ھەم كۈچلۈكلىكىنى كۆرۈپ،ئۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى پەملەپ، بىر نەچچە يۈز قاۋۇل چەۋەندازلىرى بىلەن «خېچىر» غا مىنىپ مۇھاسىرىنى بۆزۈپ، غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ كەتتى. قاراڭغۇ چۈشكەندە ئىككى تەرەپ قوشۇنى گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ، ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ چىقىم تارتتى. خەن قوشۇنلىرى قولغا چۈشكەن ھۇن ئەسكەرلىرىنى تەڭرىقۇتنىڭ گۇگۇم كېچىدە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، يېنىك چەۋەندازلار بىلەن ئۇنى قوغلىدى. ھۇن ئەسكەرلىرى تەرەپ- تەرەپكە قېچىپ كەتتى. قوشۇن تاڭ سۈزۈلگىچە 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىلگىرىلەپ، تەڭرىقۇتنى قولغا چۈشۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنىڭ 19 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. ۋېي چىڭ تىيەنيەنشەن تېغىدىكى جاۋشىن قەلئەسىگىچە قوغلاپ بېرىپ، ھۇنلانىڭ زاپاس سۆكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق- تۆلىكىنى تولۇقلىدى. قوشۇن جاۋشىن قەلئەسىدە بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن، قېلىپ قالغان ئاشلىقنى كۆيدۈرۈۋېتىپ قايتتى. قىران چەۋەنداز سانغۇن قورۇلدىن چىقىپ ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئۇشۇق يول مېڭىپ قۇملۇقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، سول قول بىلىك خان بىلەن ئۇچراشتى. سول قول بىلىك خان مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، خەن قوشۇنلىرى 70 مىڭدىن كۆپ كىشىنى ئەسىرگە ئالدى. خوچۇبىڭ لاڭجۇشۇ تېغىدا نەزىر قىلىپ، خەنخەيگىچە

(هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ شىلىنغول ئايمىقىدىكى سۇنت سول خوشۇنىنىڭ شىمالى ئەتراپى) بېرىپ قايتىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ھۇنلاردىن جەمئىي سەككىز-توققۇز تۈمەن كىشىنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، خەن لەشكەرلىرىدىن ئۆلگىنىمۇ نەچچە تۈمەنگە يەتتى. ئاتلاردىن ئۆلگىنى يۈزمىڭدىن ئېشىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن ھۇنلار يىراققا كۆچۈپ كېتىپ، خېتاۋ ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلاردىن چېكىنىپ، «چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا تەڭرىقۇت ئوردىسى قالمىدى». خەن سۇلالىسى دەريادىن ئۆتۈپ، سۇفاڭنىڭ غەربىدىن لىڭجۇگىچە (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بولغان ئارىلىقتا ئۆستەڭ چېپىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ بەش ~ ئالتە تۈمەن پۇقرا ۋە ئەمەلدارنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، زېمىننى ھۇنلارنىڭ شىمالغىچە تۇتاشتۇرۋالدى [27] خەن سۇلالىسى شەرقى تەرەپتىن خەن سۇلالىسى زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. خەن سۇلالىسى ھۇنلارنىڭ سول تەرەپ رايونىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئىلگىرى ھۇنلارغا قارام بولغان ئوغانلارنى يۆلەپ، ئۇلارنى قورۇلىنىڭ سىرتىدىكى شاڭگو، يۇياڭ، يۇبېيپىڭ، لياۋشى ۋە لياۋدۇڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماققا كۆچۈرۈپ، ئۇلارغا ھۇنلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئوغان چېرىكچى بېشى قويۇپ ئۇلارنى نازارەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇنلار بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسىنى چەكلەپ، بۇ ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ «سول قول» ئىنى كېسىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خەن سۇلالىسى جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ياۋچىلار [28] ۋە پەرغانە (هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ئويمانلىقى) بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇيسۇنلار خانىغا مەلىكىلەرنى ياتلىق قىلىپ [29]، ھۇنلارنىڭ غەربتىكى ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ، ھۇنلارنىڭ «ئوڭ قول» ئىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. يەنە خېشىدا جيۇچۈەن، ۋۇۋېي، جاڭيې ۋە دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت تۆت ئايماق تەسىس قىلىپ، بىر تەرەپتىن ھۇنلارنىڭ چياڭلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، يەنە بىر تەرەپتىن خېشى ۋە شاڭجۈن، سۇفاڭ، شىخې قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. شۇنىڭدىن باشقا، مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى كۈچەيتىپ، تۈز كۆلگىچە

(لوپنۇر كۆلى) كېڭەيتتى [30]. بۇ بىر قاتار ھەربىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەدبىرلەر ئارقىلىق ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تەھدىتى ئاساسىي جەھەتتىن يوقىتىلدى. خەن ۋۇدى ھۇن قۇلدارلىرىغا بەلگىلىك دەرىجىدە زەربە بەرگەندىن كېيىن، ئەسلىدە چېگرىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلغان ئەھۋالدا، يەنە ئىلگىرلەپ زەربە بېرىلمىسىمۇ بولاتتى. چۈنكى خەن سۇلالىسى ئىزچىل ھالدا ھۇنلار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت، دائىم كۆچۈپ يۈرۈپ مۇقىم تۇرمايدۇ. ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش تەس. ئەگەر ئۇلار چېگرا رايونلارغا قايتا پاراكەندىچىلىك سالمىسىلا ئۇلار بىلەن ئۇزاققىچە قارشىلىشىش ھاجەتسىز، دەپ قارايتتى. ئەمما، ھۇن قۇلدارلىرى تىنچلىق ۋاستىسى بىلەن قاقتى- سوقتى قىلىشنى ۋە ھەربىي جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىق قىلىشنى توختاتمايتتى. شۇڭا، ئۇلارغا ئۇنىڭغا يەنە زەربە بەرمەي بولمايتتى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 87- يىلى ۋۇدى ئۆلدى. بۇندىن بۇرۇن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھۇنلارغا 20 نەچچە يىل توختىماي زەربە بېرىپ، ھۇنلاردىكى ئۆلۈم- يېتىم ۋە زىيان ناھايىتى ئېغىر بولدى. تەڭرىقۇتنىڭ تۆۋەنىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلىمىغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشنى يەنىلا توختاتمىدى. بىراق جاۋدى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ زور كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلغۇدەك كۈچى قالمىدى. بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسى چېگرا رايونلاردا «تۇرلارنى تەسىس قىلىپ» قاتتىق ھوشيار بولغانلىقتىن، ھۇن قۇلدارلىرى چېگرا رايونلارغا باستۇرۇپ كىرىپ ھېچقانچە نەپكە ئېرىشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن قويانىدى تەڭرىقۇتنىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى، تەختكە يېڭى چىققانلىقى، ئانا ئالچىنىڭ پەزىلىتىنىڭ دۇرۇس بولمىغانلىقى، ئىچكى قىسمىنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشى، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن دائىم ئەنسىرىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ھۇنلار ئامالسىز شەھەر- قەلئەلەرنى سالدۇرۇپ، ئاشلىق توپلاپ مۇداپىئە كۆرۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەرنى تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە (خارابىسى ھازىرقى ئىچكى

موڭغۇلدىكى يىشىن تېغىنىڭ شىمالدىكى ئويرات ئوتتۇرا ئاراق بىرلەشمە خوشۇنىنىڭ شەرقىدە) ئەۋەتىپ، خەن قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئە كۆردى ھەم شىمالدىكى يۈۋۋ دەرياسىغا (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى تۇرا دەرياسى) كۆۋرۈك سېلىپ، ھەر ۋاقىت قېچىشقا تەييارلىق كۆردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇتۇپ قېلىنغىنىغا 19 يىل بولغان خەن ئەلچىسى سۇۋۋنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ياخشى كۆڭلىنى بىلدۈرۈپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان دۈشمەنلىك كەيپىياتىنى پەسەيتىپ، قۇدىلىشىشنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى. ئەمما، ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى قۇدىلىشىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى دائىم دېگۈدەك خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا پەيدا بولۇپ تۇردى. ئۇلار جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشتىن نەپ چىقمىغاچقا، نىشانىنى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىتىكى ئىتتىپاقدىشى — ئۇيسۇنلارغا قاراتتى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 74- يىلى ھۇنلار چېگىغا بىر نەچچە قېتىم تاجاۋۇز قىلدى ھەم قۇش بىلەن بىرلىشىپ ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. كېيىنكى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 73- يىلى) زور قوشۇن باشلاپ ئۇيسۇنلارنىڭ يەرلىرىدىن چەيان ۋە ئۇشنى تارتىۋېلىپ، خەلقنى ئەسىر قىلدى ھەم ئۇيسۇن خانىكىسىنى (جيې يۇ مەلىكىنى) سوراپ، «خانىكىنى تېزدىن ئەۋەتىپ بېرىش» نى تەلەپ قىلىپ، قوراللىق تەھدىت ئارقىلىق ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى بۇزماقچى بولدى. ئۇيسۇن كۈنبېگى ۋە مەلىكە ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ مەكتۇپ سۇنۇپ ياردەم تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بەش يول قوشۇن تەشكىللەپ، ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ 200 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71- يىلى كۆلىمى زور بىر قېتىملىق ئۇرۇشنى قوزغىدى. ئەتىيازنىڭ تۇنجى ئېيىدا يول قوشۇن يولغا چىقتى. ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنلىرىنىڭ ئاتلانغانلىقىنى ئاڭلاپ، قېرى- چۆرىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، مال- چارۋىلىرىنى ھەيدەپ يىراققا كۆچۈپ كەتكەنلىكتىن، بۇ بەش قوشۇن كۆپ نەتىجە قازىنالمىدى. لياۋ شۈيدىن ئۆتكۈرچى سانغۇن فەن مىڭيۈ جاڭيېدىن يولغا چىقىپ

1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ پۇلىخۇ دەرياسى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئېجىنا دەرياسى) غا يېتىپ باردى. ئالدىچى سانغۇن خجەن زېڭ يۈنجۇڭدىن يولغا چىقىپ 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ ۋۇيۈەنگىچە (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى قارقۇن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قونا خالخا چوڭ خوشۇنىنىڭ شىمالىدا) باردى.بارىكۆل سانغۇنى جاۋچۇڭگو جيۇچۇەندىن يولغا چىقىپ 1800 چاقىرىمدىن ئاتۇق يول يۈرۈپ، غەربتىكى خۇشەنگىچە (هازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس) يېتىپ باردى. چىلىيەن (تىلەن) سانغۇنى تيەن گۇاڭمىڭ شىخېدىن يولغا چىقىپ 1600 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ جىجى تېغىغا (هازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس) يېتىپ باردى. بارس سانغۇن تيەن شۈن ۋۇيۈەندىن (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھرى) يولغا چىقىپ 800 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، دەينۇۋۇ دەرياسى (يۈۋۇ دەرياسى) غىچە يېتىپ باردى. ھەممىسى پەقەت نەچچە يۈز ياكى نەچچە مىڭدىنلا كىشىنى ئۆلتۈردى ياكى ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئۇيسۇنلار شانلىق غەلىبىگە ئېرىشتى. ئۇيسۇن كۈنبېگى 50 مىڭ كىشلىك ئاتلىق ئەسكەر ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ چېرىكچى بېگى ئوردىسىغىچە يېتىپ بېرىپ، تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى، يەڭگىسى، مەلىكىسى، ئاتاقلىق خانلىرى، كاھبېگىسى، مىڭ بېشى، سەركەردىلىرىدىن بولۇپ 39 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسرى ئېلىپ، 700 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي، خېچىر ۋە تۆگە ئولجا ئالدى. هۇن ئاھالىلىرى ۋە مال- چارۋىلىرىدىن ئۆلگەن، يىتراپ كەتكەنلىرى سان- ساناقسىز بولدى. بۇ غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى خەن- هۇن ئۇرۇشلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق چوڭ ئۇرۇش ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى پۈتۈنلەي هۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ قوشۇن چىقىرىشى بىر قېتىملىق قايتۇرما زەربە بېرىش ئىدى. نەتىجىدە هۇنلار قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ ئاجىزلىشىپ، قۇدىلىشىشنى تېخىمۇ بەك ئويلايدىغان بولدى. شىمالىي چېگرىمۇ بارا- بارا تىنجىدى[31]. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى

مەزگىلىدىن باشلاپلا خەن سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىق قاتلىمىدا «هۇن قولدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا زەربە بېرىش كېرەكمۇ- يوق» دېگەن مەسىلىنى چۆرىدىگەن هالدا ئۇرۇشپەرەسلىك ۋە تىنچلىقپەرەسلىكلەردىن ئىبارەت ئىككى گورۇهنىڭ كۆرىشى ئۇزاق مۇددەتكىچە داۋاملاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ۋۇدى ۋە جاۋدى دەۋرىدىكى كۈرەش ئەڭ كەسكىن بولدى. «خەننامە» نىڭ ئاپتورى بەن گۇنىڭ «هۇنلار هەققىدە قىسسە» دەئەينى چاغدىكى كۈرەش ئەھۋالىنى بايان قىلىشىچە، هەر ئىككى تەرەپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى ئايرىپ چىققان. تىنچلىقپەرەس كۆڭزىچىلار قۇدىلىشىشنى ياقلىغان. ئۇرۇشپەرەس ئەمەلدارلار جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا. «تۈز ۋە تۆمۈر هەققىدە» دېگەن ئەسەردىمۇ بۇ ئىككى گۇرۇهنىڭ هۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنىڭ پايدا- زىيىنى هەققىدىكى بەس- مۇنازىرىسى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. كېيىنكىسى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 133- يىلى خەن ۋۇدى ئۇرۇش قوزغىغاندىن باشلاپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71- يىلى چوڭ ئۇرۇشقىچە بولغان 60 يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە خەن سۇلالىسى «دۆلەت غەزنىسى» قۇرۇپ كەتكەن. نوپۇسنىڭ يېرىمى ئازىيىپ كەتكەن» [32] لىكتەك زور بەدەل تۆلىگەن بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىرىدا هۇنلارنىڭ تەهدىتىنى تەل- تۆكۈس يوق قىلدى. ئەگەر بۇ 50 ~ 60 يىللىق تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇش ۋە ئۇنىڭ غەلىبىسى بولمىغان بولسا، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىنىڭ خاتىرجەملىكى، خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنىڭ بىخەتەرلىكى، مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ تەقدىرى، فېئوداللىق ئىجتىمائىي، ئىقتىساد مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. شۇڭا، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى هۇنلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرسىدىكى ئۇرۇش ماهىيەتتە فېئوداللىق تۈزۈم بىلەن قۇللۇق تۈزۈم ئوتتۇرسىدىكى ئۇرۇشنىڭ هەقىقىي خاراكتېرىنى ۋە ئىلغار رولىنى مۇشۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ۋۇدى دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى هۇنلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىلغار رولى هۇن قولدارلىرىنىڭ خەنزۇلارغا قىلغان تاجاۋۇز چىلىقىنى چەكلىگەنلىكىدە

ئىپادىلىنىپ قالماي، يەنە ئوغان، دىڭلىڭ، شىرۋى، ئۇيسۇن ۋە غەربىي تۈرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ قول قىلىشىدىن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ (گەرچە بۇ ۋۇدىنىڭ قوشۇن تارتىشتىكى مەقسىتى بولمىسىمۇ) ، ئۇلارنى ھۇنلارنىڭ قالاق قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقۇزۇپ، خەنزۇلارنىڭ ئىلغار فېئوداللىق ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشتۇرغانلىقىدىنمۇ ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئەينى چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. 3. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى ۋە شىمال بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشى ھۇن قۇلدار ھۆكۈمرانلار گورۇھىنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا قىلغان تاجاۋۇزلۇقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇرۇش ھۇن مىللىتىگە ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، بولۇپمۇ ھۇن خەلقى ئۇچرىغان ئاقىۋەت ئەڭ ئېغىر بولدى. بىرىنچىدىن، ھۇنلارنىڭ ئاھالىسى ۋە چارۋا-ماللىرى زور تۈركۈمدە ئولجا ئېلىندى ۋە ئۆلدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 127-يىلىدىكى ئۇرۇشتىلا ھۇنلاردىن ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەسىرگە چۈشۈپ، مىليون تۇياقتىن ئارتۇق قوي كالا ئولجا ئېلىندى[33]. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 121- ۋە 119-يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا ھۇن جەڭچىلىرىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىر ئېلىنغانلىرى تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، 130 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى[34] (قۇنشارخاننىڭ قوۋمىدىن ئەسىرگە چۈشكەن ۋە ئۆلتۈرۈلگەن نەچچە تۈمەن ئادەم ۋە خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان 40 مىڭ ئادەم بۇنىڭ سىرتىدا). بۇنىڭ بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدىكى 300 مىڭ ئوقياچى چەۋەندازنىڭ يېرىمى ئازىيىپ كەتتى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 71-يىلىدىكى ئۇرۇشتا ئوڭ قول خاننىڭ قوۋمىدىن 39 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەسىر ئېلىنىپ، 700 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا-مال ئولجا ئېلىندى. قېلىپ قالغان ئاھالىلەردىن ئۆلگەن، چېچىلىپ كەتكەنلىرى ۋە چارۋىلاردىن ئۆلگەن، يىتىراپ كەتكەنلىرىنىڭ ھەددى-ھېسابى يوق[35] بولۇپ، بۇ ھۇنلارنى قاتتىق ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

ئىككىنچىدىن، ھۇنلار ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىققا باب كېلىدىغان رايونلاردىن چېكىنىپ چىقىپ (مەسلەن، ئالوبان خان، بايان خان قوۋمى، ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىدىكى خېتاۋدىن، قۇنشارخان قوۋمى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى خېشى كارىدورىدىن چېكىنىپ چىققان) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى سۇ ۋە ئوت-چۆپ يوق رايونلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يەتكۈزۈشى تەبىئىي ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە خېشىدىكى چىلىيەن (تىلەن) تېغى، ئالچى تېغى (ھازىرقى گەنسۇدىكى شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) خېتاۋنىڭ شىمالدىكى چوغاي تېغىدىن چېكىنىپ چىقىشىنىڭ تەسىرى بىر قەدەر زور بولدى. چۈنكى، چىلىيەن تېغى ۋە ئالچى تېغى قارىغايلار كۆپ، ئوت-سۈيى مول، قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن بولۇپ، چارۋىچىلىق قىلىشقا ناھايىتى باب كېلەتتى ھەم ھۇن خەلقىنىڭ تىرىكچىلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زور ئىدى. شۇڭا، ھۇنلار بۇ ئىككى تاغدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن: ئايرىلىپ قالغاندا تىلەن تېغىدىن، ئاۋۇماس بولۇپ قالدى چارۋا-مېلىمىز. ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن، مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز-ئايالىمىز[36] . دەپ قوشاق توقۇشتى. چوغاي تېغىدىمۇ ئوت-چۆپ، دەل-دەرەخلەر قويۇق، ياۋايى ھايۋانلار كۆپ بولۇپ، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىققا باب كېلىپلا قالماستىن، يەنە زور مىقداردىكى ياغاچ ماتېرىياللىرىدىن ھەربىي ئىشلاردا پايدىلىنىشقا (ئوقيا ياساشقا) بولاتتى. بۇ يەر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئارقا سەپ ئامبىرى ۋە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشتىكى مۇھىم بازىسى ئىدى[37]. ھۇنلار چوغاتاي تېغىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، تاغنىڭ شىمالىدىكى، شەرقتىن غەربكىچە نەچچە مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغىمۇ نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان چوڭ قۇملۇقتا ئوت-سۇ بولمىغاچقا، چارۋىچىلىق قىلالمىدى[38]. بۇ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە بايلىق مەنبەسىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسى چوغاي تېغىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن بۇ يەردە قەلئە-قورۇللارنى قۇرۇپ، تۇرلارنى سېلىپ، تاشقى

سېپىلنى ياساپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ مۇداپىئە كۆرگەچكە، ھۇنلار جەنۇبقا كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. شۇڭا، «ھۇنلاردىن چوغاي تېغىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن ئاھ ئۇرمىغان ھېچكىم قالمىدى»[39]. كېيىن خەن سۇلالىسى يەنە غۇزلارنى يوقاتقۇچى سانغۇن گوچاڭ ۋە ياۋايىلارنى تۇتقۇچى تۆرە جاۋپونۇنى سۇفاڭنىڭ شەرقىدە تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىشقا ئەۋەتىپ، ھۇن كۆچلىرىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئالغاچقا، ئۇشلۇ تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغاندىن (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 105-يىلى) كېيىن، ھۇنلار بارغانسېرى غەربىي شىمالغا يۆتكىلىپ، سول تەرەپتە يۈنجۇڭ ئايمىقىغا، ئوڭ تەرەپتە جيۇچۈەن، دۇنخۇاڭ ئايماقلىرىغا ئۇدۇل كېلىدىغان بولۇپ قالدى (ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ سول تەرىپى شاڭگۇ ئايمىقىغا، ئوڭ تەرىپى شاڭجۈن ئايمىقىغا ئۇدۇل كېلەتتى). بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى تېخىمۇ تارىيىپ كەتتى. ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ زور كۆلەمدە تارىيىشى ئىشلەپچىقىرىشنى چېكىندۈرۈۋەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قار ئاپىتى (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 104-، 89-، 71-يىللىرى) تۈپەيلىدىن مىلادىيدىن بۇرۇنقى 68-يىلى ھۇنلاردا زور قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ خەلقنىڭ ئوندىن ئالتە-يەتتىسى ئۆلۈپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋەيران بولۇپ، مىللەتنىڭ مەۋجۇدلۇقى زور تەھدىتكە دۇچ كەلدى[40]. ئۈچىنچىدىن، قارام ئەللەر بۆلۈندى. باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدىن بۇيان بويسۇندۇرۇلغان نۇرغۇنلىغان قەبىلە ۋە قوۋملار ھۇن قۇلدار ھۆكۈمرانلار گورۇھىنىڭ ئېغىر بېسىمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە چىدىماي بەس-بەستە ئىسيان كۆتۈردى. ھۇنلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ دىڭلىڭلار شىمالدىن، ئوغانلار، ئۇيسۇنلار غەربتىن، شەرقتىن ھۇجۇم قىلدى، سول تەرەپتىكى شىرۋى قەبىلىسى جەنۇبقا بېرىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرمۇ بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قوزغىدى[41]. بۇنىڭ بىلەن غايەت زور ھۇن قۇلدارلىق ھاكىمىيىتى بىر مەھەل بۆلۈنۈش ۋە نىزا ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. تۆتىنچىدىن، ھۇن ھۆكۈمرانلار گورۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ بۆلۈنۈش پەيدا بولدى. ھۇن يۇقىرى قاتلام

ئاقسۆڭەكلەر گۇروھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەسلىدىمۇ ھوقۇق تالىشىش، بولۇپمۇ «تەڭرىقۇت» لۇقتىن ئىبارەت بۇ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن نۇرغۇن زىددىيەت يوشۇرۇنغان بولۇپ، دائىم دېگۈدەك تەخت تالىشىش كۆرەشلىرى بولۇپ تۇراتتى[42]. بۇ چاغدا ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنىڭ تارىيىشى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چېكىنىشى، قوۋمىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە قارام ئەللەرنىڭ بۆلۈنىشى بىلەن يوقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىشكە باشلىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60-يىلىدىن باشلاپ تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى تۈپەيلىدىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پارچىلىنىش تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 57-يىلغا كەلگەندە «بەش تەڭرىقۇتنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشى» كېلىپ چىقىپ، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمى قالايمىقانلىشىپ كەتتى. بۇ ھون قوۋمى، جەمئىيىتى ۋە ھاكىمىيىتىنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىردى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئالدىدا قوغۇشار تەڭرىقۇت تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ھۇنلارنى بۇرۇلۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى. قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ ئەسلى ئىسمى جىخۇشان بولۇپ، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ 7-ئەۋلادى، شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ يۇقىرى تەبىقىدىكى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى شەخس ئىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60-يىلى شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، تەڭرىقۇتلۇقنى ۋارىسلىق قىلىش قائىدىسىگە ئاساسەن ئۇ ئاتىسىنىڭ تەڭرىقۇتلۇق ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك ئىدى. ھالبۇكى شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ ھوقۇقلۇق ۋەزىرى خۇسۇر خان شىنۋيان ھەر قايسى جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ھەر قايسى ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنى كېڭەشكە چاقىرىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسىنى مەسلىھەتلىشىپ قارار قىلماقچى بولغاندا، شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئايالى- جۈەنچۇ ئالچى ئىنىسى سول قول جورچى دۇرۇنچى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنىڭ تېخى كېلىپ بولالمىغان

پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئاشىنىسى ئىوك قول بىلىك خان توغتاننى ئۇيانجوت تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. ئۇيانجوت تەڭرىقۇت ئىنتايىن ياۋۇز تەبىئەتلىك بولغاچقا شىنۋيانىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، دۇرۇنچىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى ھەم شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ پەرزەنتلىرى، ئىنىسى ۋە يېقىنلىرىنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە ئىنىلىرىنى قويدى. تەختكە ۋارىسلىق قىلالمىغان ۋە چەتكە قېقىلغان جىخۇشان ئامالسىز ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى قېبىلىسى ئۇجانمۇنىڭ يېنىغا پاناھلىق تىلەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. جىخۇشان ناھايىتى قابىلىيەتلىك بولغانلىقى ھەم تەڭرىقۇت ئەۋلادى بولغانلىقتىن، گەرچە سول پاناھلىق تىلگۈچى سۈپىتىدە قېچىپ بارغان بولسىمۇ، يەنىلا سول تەرەپتىكى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆرمىتى ۋە قوغدىشىغا ئېرىشتى. ھالبۇكى، ئۇيانجوت تەڭرىقۇت زوراۋانلىق قىلىپ قالايمىقان ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكتىن، خەلقنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى قوزغىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 58-يىلى سول تەرەپتىكى ئاقسۆڭەكلەر ئۇجانمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جىخۇشاننى قوغۇشار تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، ئارقىدىنلا سول تەرەپتىكى لەشكەرلەر بىلەن ئۇيانجوت تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيانجوت تەڭرىقۇت ئىچكى جەھەتتە خەلقنىڭ نەزىرىدىن قالغانلىقى، تاشقى جەھەتتە ياردەمگە ئېرىشمىگەنلىكى ئۈچۈن، قارشىلىق كۆرسىتەلمەي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، ئۇنىڭ قوۋمى پۇتۇنلەي قوغۇشار تەڭرىقۇتقا ئەل بولدى. قوغۇشار تەڭرىقۇت ئۇيانجوت تەڭرىقۇتنى يەڭگەندىن كېيىن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپ، تەڭرىقۇتقا بىۋاستە قاراشلىق يەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەر قايسى جايلارنى مۇقىملاشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى تېز سۈرئەتتە ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ھاكىمىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر نەچچە ئايدىن كېيىنلا قوشۇنلارنى قىسقارتىپ، ئاقسۆڭەكلەرنى ئەسلىدىكى يەرلىرىگە قايتىشقا بۇيرۇق قىلدى. لېكىن، بۇ چاغدا ئىوك قول بىلىك خاننىڭ يېنىغا قېچىپ بارغان دورۇنچى ئىوك قول بىلىك خان بىلەن بىرلىشىپ ئۇيانجوتنىڭ ئىنىسى

باتىسخان بوشتاننى تۇغ تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، قوشۇن تارتىپ قوغۇشار تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. قوغۇشار تەڭرىقۇت يېڭىلىپ چېكىندى. تۇغ تەڭرىقۇت ئىككى ئوغلىنى تەڭرىقۇت ئوردىسىنى ساقلاشقا بۇيرۇپ، شەرق تەرەپتە نۇرغۇن قوشۇن تۇرغۇزۇپ قوغۇشار تەڭرىقۇتتىن مۇداپىئە كۆردى. ئەمما، تۇغ تەڭرىقۇت ئىقتىدارسىز بولغانلىقى، پىتنە-پاساتقا ئىشىنىپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ھەر قايسى ئاقسۆڭەكلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، بەس-بەس بىلەن ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتاشتى. غەربتە ئوغۇز تەڭرىقۇت، شەرقتە چەلى تەڭرىقۇت ۋە ئۇجە تەڭرىقۇت باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇلار تۇغ تەڭرىقۇت ۋە قوغۇشار تەڭرىقۇت قوشۇلۇپ تارىختا «بەش تەڭرىقۇتنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشى» دەپ ئاتالدى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 57-يىلى). بەش تەڭرىقۇت قالايمىقان ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا ياكى مەغلۇپ بولۇپ ئەل بولۇپ، ياكى ئۆزىنى ئولتۇرۇۋېلىپ، ئەڭ ئاخىرى غەلىبە قوغۇشار تەڭرىقۇتقا مەنسۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن قوغۇشار تەڭرىقۇت تەڭرىقۇت ئوردىسىغا يەنە قايتىپ كەلدى. لېكىن ، بۇ قېتىمقى قالايمىقان ئۇرۇش توپىلىدىن ئاھالە زور دەرىجىدە ئازىيىپ، پەقەت نەچچە تۈمەن ئادەملا قالدى. بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادەم ئۇرۇشتا ئۆلۈپ، چارۋىلارنىڭ ئوندىن سەككىز-توققۇزى زىيانغا ئۇچراپ، خەلق ئاچارچىلىقتا قېلىپ، بۇلاڭچىلىق ئەۋج ئالدى[43]. قوغۇشار تەڭرىقۇت ئىنتايىن تەس كۈنگە قالغانلىقتىن قالايمىقانچىلىقتىن كېيىنكى ئېغىر ۋەزىيەتنى ئوڭشىماقچى بولدى، ئەمما بۇ چاغدا ئويلىمىغان يەردىن تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى شۇشۇن خان غەربتە ئۆزىنى رۇنجىن تەڭرىقۇت دەپ ئاتىدى، قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسى سول قول بىلىك خان قۇتىئۇشمۇ شەرقتە ئۆزىنى قۇتىئۇش تەڭرىقۇت دەپ ئاتىدى. (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 56-يىلى) ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قۇتىئۇش رۇنجىننى ئۆلتۈرۈپ، قوغۇشارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ تەڭرىقۇت ئوردىسىنى ئىگىلىۋالدى. قوغۇشار يەنە بىر قېتىم قېچىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنداق ۋەزىيەت ۋە ئەھۋال ئالدىدا ئۇ خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە ئەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى مەركىزىي

ھاكىمىيىتىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى قۇبۇل قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن ئۆزىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قۇتىئۇشنى تىنچىتىپ ھۇنلار رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھۇنلارنى خەتەرلىك ۋەزىيەتتىن قۇتقۇزۇش ئويىغا كەلدى. ھۇنلار باتۇر تەڭرىقۇتتىن باشلاپ 150يىل جەريانىدا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209~ 56-يىللار) شىمالدا سەلتەنەت سۈرۈپ، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەن ـ شىمالىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئۆزلىرىنى «تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى» دېيىشىپ خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى بىلەن پۈت تىپىشىپ تۇرغانىدى. ئارىدا قۇدىلىشىش بولغان بولسىمۇ، پەقەت خەن سۇلالىسى مەلىكىلىرىنى بېرىپ، ھەر يىلى شايى-كىمخاپ، كىيىم-كېچەك ئەۋەتىپ بېرىپ تۇرغاچقىلا، ۋاقىتلىق ھالدا چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالمىغان ئىدى. كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربى جەھەتتىكى قاتتىق زەربىسى بىلەن ھۇن قۇلدارلىرى چۆچۈپ قۇدىلىشىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسگە بېقىنىشنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى. بۇ چاغدا قوغۇشار تەڭرىقۇت كۈچ ـ ماغدۇرىدىن كەتكەچكە، ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا ئوغلىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتىپ ئۆزىنى قارام دەپ تونۇپ، مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلماقچى بولدى. خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىكى بۇنداق تۈپ ئۆزگىرىش ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ئىدى. بۇ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلارنىڭ سىياسىي نوپۇزى ۋە ئورنىغىلار چېتىلىپ قالماي، يەنە مەنپەئەتىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇڭا، قوغۇشار تەڭرىقۇت «خەن سۇلالىسگە ئەل بولۇش كېرەكمۇ-يوق» دېگەن مەسىلىنى ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنىڭ ئالىي كېڭىشىگە قويغاندا قوللىغۇچىلار ۋە قارشى تۇرغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى گۇرۇھ بارلىققا كېلىپ، «ۋەزىرلەر ناھايىتى ئۇزۇن بەس-مۇنازىرە قىلىشتى». قارشى تۇرغۇچىلار: «ھۇنلارنىڭ ئادىتىدە ئەزەلدىن كۈچلۈكلۈك ئەتىۋارلىنىپ، قوللۇق پەس كۆرۈلىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى بۇزۇپ، خەن سۇلالىسگە ئەل بولغۇدەكمىز؟ ئۇنداق

قىلىساق ئۆتكەن دەۋرلەردىكى تەڭرىقۇتلارنىڭ شەنىگە داغ تەككۈزۈپ قويىمادۇق؟ بۇنداق قىلىپ ئەمىنلىككە ئېرىشكىنىمىز بىلەن يات قوۋملارنى قانداق باشقۇرىمىز» دېيىشەسە، سول ئىجىز خان باشچىلىقىدىكى قوللىغۇچىلار: «هازىر خەن سۇلالىسى كۈچلۈك، ئۇيسۇنلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بېقىنىدى. چەتقۇ تەڭرىقۇتتىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 101~96-يىللار) بۇيان هۇنلار كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلىشىپ كەتتى، دەماللىققا ئەسلىگە كېلىشى مۇمكىن ئەمەسە، بۇنداق تەرسالىق قىلغىنىمىز بىلەن بىر كۈنمۇ ئەمىنلىك تاپالمايمىز، خەن سۇلالىسىگە بېقىنساق تىنچ-ئامان ياشايمىز، ئەگەر بېقىنمىساق دۆلەت هالاك بولىدۇ»[44] دېيىشتى. ۋەهالەنكى، ئەينى چاغدا شىمالدا قۇتئۇش باش كۆتۈرگەن، جەنۇبتا خەن سۇلالىسى تەهدىت سېلىپ تۇرغان، غەرب-شەرقتىكى بېقىندى ئەللەرمۇ بۆلۈنگەن، ئەهۋال ناهايىتى روشەن بولغاچقا، ئەگەر قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە ئەل بولمىسا ئىككى تەرەپتىن (قۇتئۇش بىلەن خەن سۇلالىسىدىن) هۇجۇمغا ئۇچراش خەۋپىدىن ساقلىنالمايتتى. ناۋادا تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولسا، خەن سۇلالىسى مەركىزىي هاكىمىيىتىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قۇتئۇش بىلەن قارشىلىشىپ، ئۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيتتى. يەنە كېلىپ قۇتئۇشتىن ئىبارەت قوغۇشار تەڭرىقۇتمۇ ۋە خەن سۇلالىسىگىمۇ دۈشمەن بولغان كۈچ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇرىۋاتقاچقا، قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنى قارىشى ئالدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئەڭ ئاخىرىدا سول ئىجىز خاننىڭ پىكرىنى قوللاپ قوۋمىنى باشلاپ جەنۇبقا بېرىپ، خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا يېقىنلاشتى هەم مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 53-يىلى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئوغلى ئوڭ قول بىلىك خان جۇلقۇتان ۋە ئىنىسى سول قول بىلىك خاننى خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، بۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ پوزىتسىيىسى ۋە ئىنكاسىنى بىلىپ باقماقچى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ قارىشى ئېلىش سەممىيىتىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 51-يىلى ئەتىيازنىڭ 1-ئېيىدا ئۆزى خەن

سۇلالىسى پادىشاھى بىلەن كۆرۈشكىلى بېرىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەتكە ئەل بولۇش سەمىمىيىتى ۋە خەن ھۆكۈمرانىغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىدى. خەن سۇلالىسى قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ ئەل بولۇشىنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالدى. چۈنكى، خەن سۇلالىسى ئەزەلدىن ھۇنلارنى بويسۇندۇرۇش بەك تەس دەپ قارىغان، شۇڭا گاۋدىدىن باشلاپ ھۇنلار بىلەن ئەھدىلىشىپ، ھۇنلار شىمالغا پاراكەندىچىلىك سالمىسىلا، يەڭگىللىك بىلەن ئۇلارغا قورال ئىشلەتمىگەنىدى. ۋۇدى دەۋرىدىن باشلاپ غەلبىلىك مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىنغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن زور بەدەل تۆلىگەنىدى. ئەمدىلىكتە ھۇنلارنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن قوغۇشارنىڭ ئۆزلۈكىدىن بېقىنىپ، خەن ئوردىسىغا كېلىشى ئەلۋەتتە خۇشاللىنارلىق ئىش ئىدى. يەنە كېلىپ قۇتىئۇش شىمالدا بولغاچقا، قوغۇشار ئارقىلىق قۇتىئۇشنى چەكلەش خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنجىتىشتىكى تۈپ سىياسىتى ئىدى. خەن سۇلالىسى تەڭرىقۇتنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن،ئۇ كېلىشتىن ئاۋۋال ھارۋا-ئاتلىقلار سانغۇنى خەن چاڭنى مەخسۇس ئەلچى قىلىپ ۋۇيۇەن قورۇلىغا قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى ھەم ۋۇيۇەن، سۇفاڭ، شىخې، شاڭجۈن،بېيدى ۋە فېڭشياڭ ئايماقلىرىدىن چاڭئەنگىچە بولغان يول بويىغا ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ھۆرمەت قاراۋۇللىرى قىلدى. ئۇ كەلگەندە يەنە تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەرقايسى بەگ- تۆرىلەرنىڭ ئورنىدىن يۇقىرى قىلدى. ئۇ خەن پادىشاھى كۆرشۈشتە ئۆزىنى «ئەئىيانىڭىز»دەپ ئاتاپ، نامىنى ئاتىمىدى. ئۇنىڭغا ئالتۇندىن ياسالغان «ھۇن تەڭرىقۇت مۆھۈرى» ۋە يېشىل مۆھۈر بېغى ئىنئام قىلىنىپ، ئۇنىڭ ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي رەھبىرى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن قانۇنىي جەھەتتىن (يازما بولمىسىمۇ) پادىشاھ- پۇقرالىق مۇناسىۋىتى تىلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قوغۇشار تەڭرىقۇت ھاكىمىيىتى- ھۇنلارنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى بىلەن خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندىلىق سىياسىي ئورنىمۇ تىكلەندى[45].

بۇنىڭدىن باشقا خەن سۇلالىسى يەنە زور مىقداردىكى قىممەتلىك سوۋغىلارنى، يەنى كەمەر، تون، يان خەنجەر، ئوقيا، يالمان، ھارۋا-ئات، ئالتۇن- كۈمۈش، كىمخاپ- تاۋار قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلدى. قوغۇشار تەڭرىقۇت شىمالغا قايتىدىغان چاغدا ئۆزىنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، قۇتىئۇشنىڭ پورسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچىگە تايىنىش ھەم ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزى ئىلتىماس قىلىپ گۇاڭلۇ قورۇلىدا (ھازىرقى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) تۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، جەددىي پەيىتلەردە خەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن سۇلالىسىمۇ ئۇنى ئوبدان چەكلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ گاۋچاڭ تۈرىسى دۇڭ جۇڭ ۋە ھارۋا-ئاتلىقلار سانغۇنى خەن چاڭ قاتارلىقلارغا قوشۇن باشلاپ ئۇنى سوفاڭنىڭ جىلۇ قورۇلىغىچە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى كاڭجىن ئارقا خوشۇنىنىڭ غەربىدە) قوغداپ ئۇزىتىپ قويۇشنى ھەم قوشۇنلارنى قورۇلىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ تەڭرىقۇتقا بويسۇنمىغانلارنى باشتۇرۇشنى بۇيرىدى. يەنە ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى، خەلقىنىڭ ئاچ-يالىڭاچلىقتا قالغانلىقىنى بىلىپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 34 مىڭ پاتمان ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇردى.[46]. بۇ چاغدا قۇتئۇش قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىقى ھەم خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇنى زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقىنى كۆرۈپ، قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقتى، شۇڭا ئۇمۇ خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلىپ (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى50~51-يىللاردا)، ئوغلىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتىپ دوستانىلىقىنى بىلدۈردى. خەن سۇلالىسى قوغۇشار تەڭرىقۇت بىلەن قۇتئۇشنىڭ نىزاسىغا نىسبەتەن ئوتتۇردىن پايدا ئېلىشنى كۆزلىمەي، بەلكى ھەر ئىككىلىسىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن قوبۇل قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولدى، شۇڭا قۇتئۇشنىڭ ئەلچىسىنىمۇ كاتتا كۈتۈۋالدى.

قوغۇشار قۇتئۇشنىڭ ھەرىكىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ تۇردى. ئۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 50-يىلى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى. كېيىنكى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 49-يىلى) شەخسەن ئۆزى ئوردىغا بېرىپ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتمەكچى بولدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 48-يىلى خەن سۇلالىسى قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن يەنە 20 مىڭ پاتمان ئاشلىق ياردەم قىلدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 43-يىلى يەنە ئۇنىڭ شىمالدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىشىقا رۇخسەت قىلدى. قۇغۇشار تەڭرىقۇت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى باشتىن- ئاخىر دوستانە ۋە مۇستەھكەم بولغاچقا، قۇتئۇش بۇزغۇدەك يوچۇق تاپالمىدى. قۇتئۇش دەسلەپتە قۇغۇشار خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى، ھەربىي كۈچى ئاجىز، شىمالغا قايتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ ئويلاپ، غەربكە قوشۇن تارتىپ ئۇنىڭ ئوڭ تەرەپ زېمىنىنى ئىگىلىۋالماقچى بولغانىدى. شۇ چاغدا تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ كىچىك ئىنىسى قوغۇشار تەڭرىقۇتتىن يۈز ئۆرۈپ[47]، ئوڭ تەرەپكە بېرىپ ئىككى ئاكىسىنىڭ ئادەملىرىنى يىغىۋېلىپ ئۆزىنى ئىلىم تەڭرىقۇت دەپ ئاتىۋالدى. قۇتئۇش ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، 50 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى قوشۇۋالدى. كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ قۇغۇشار تەڭرىقۇتقا ئەسكەر ۋە ئاشلىق ياردەم بېرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئوڭ تەرەپ زېمىنىدا تۇرۇپ قالدى ھەم ئۆزىنىڭ ھۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، غەربكە كۆچۈپ ئۇيسۇنلارغا يېقىنلىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىشنى ئويلاپ ئۇيسۇنلارنىڭ كىچىك كۈنبېگى ئۇجۇتقا ئەلچى ئەۋەتتى. قۇتئۇشنىڭ قېچىپ يۈرگەنلىكىنى بىلگەن ئۇجۇت ئۇنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىگە ئەۋەتىپ بېرىپ، سەككىز مىڭ چەۋەنداز چىقىرىپ، يالغاندىن چىچىنى قارشى ئالماقچى بولغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالدى. قۇتئۇش ئۇنىڭ سۈيىقەستىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. ئارقىدىنلا شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ ئوغۇزلارنى، دىڭلىڭلارنى (غەربىي دىڭلىڭلارنى)[48]، قىرغىزلارنى يېڭىپ، بۇ ئۈچ مىللەتنىڭ

يەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، قىرغىزلار يېرىدە پايتەخت قۇردى، كۆچمۇ خېلىلا كۈچەيدى. كېيىن، قۇتىئۇش ئۆزىنىڭ تۇرغان يېرىنى خەن سۇلالىسىدىن يىراقتا دەپ قاراپ، خەن سۇلالىسىنىڭ قوغۇشار تەڭرىقۇتنى قوللاپ ئۆزىنى قوللىمىغانلىقىدىن نارازى بولۇپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭ نەيشى قاتارلىقلارنى ھاقارەتلىدى ھەم بارىمتايلىقتا تۇرۋاتقان ئوغلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئوغلىنى ئەكېلىپ قويۇشقا كەلگەن گۇجىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئارقىدىن ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغانلىقىنى بىلىپ ھە قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ تېخىمۇ يىراققا كۆچۈپ كەتتى. كانگىيە خانى (كانگىيە ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئىلگىرى ئۇيسۇنلاردىن كۆپ قېتىم يېڭىلگەنىدى. ئەمدىلىكتە ئۇ قۇتىئۇشنىڭ قېچىپ يۇرگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇنى كانگىيەنىڭ شەرقىگە جايلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ بىرلىكتە ئەسكەر چىقىرىپ ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىنى تارتىۋېلىپ، ئاندىن ئۇنى شۇ يەرگە جايلاشتۇرۇش غەرىزىدە قىرغىزلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇنى قۇتىئۇشقا يەتكۇزۇپ قويۇشنى ئېيتتى. قۇتىئۇش بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خوش بولۇپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ غەربكە يۇرۇش قىلدى، لېكىن يول ئۇستىدە كۆپ ئادىمى توڭلاپ ئۆلگەچكە، كانگىيەگە كەلگەندە ئاران 3000 ئادىمى قالدى. كانگىيە خانى قىزىنى قۇتىئۇشقا ياتلىق قىلدى، قۇتىئۇشمۇ قىزىنى كانگىيە خانىغا ياتلىق قىلدى. كانگىيە خانى قۇتىئۇشنى ناھايىتى ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئەتراپتىكى ئەللەرگە تەھدىت سالدى، قۇتىئۇش كانگىيەنىڭ قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ ئۇيسۇنلارغا زەربە بېرىپ، ئۇيسۇنلارنىڭ پايتەختى قىزىل قورغان شەھىرىگىچە بېسىپ بېرىپ، پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، چارۋا ۋە مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ كەتتى. ئۇيسۇنلار قوغلاپ زەربە بېرىشكە پېتىنالمىغاچقا، غەربتە مىڭ چاقىرىمدەك ئارىلىق بوش قالدى. شۇ ۋاقىت تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 44-يىلى ئىدى. قۇتىئۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن غەلبىسىدىن كۆرەڭلەپ، كانگىيە خانىنى كۆزگە ئىلمىدى ھەم كېيىن كانگىيە خانىنىڭ

قىزنى ھەم بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ياكى پۇت-قولىنى كېسىپ تاشلاپ تالاس دەرياسىغا تاشلىۋەتتى. يەنە خەلقنى ھاشارغا تۇتۇپ قورغان سالدۇرۇپ، ھەر كۈنى 500 ئادەمنى ئىشلىتىپ قورغاننى ئىككى يىلدا پۈتتۈردى. ئەتراپتىكى ئائورسى، پەرغانە قاتارلىق ئەللەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرۇشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇلار ئولپاننى تاپشۇرماسلىققا پېتىنالمىدى. خەن سۇلالىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كانگىيەگە ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ گۇجى قاتارلىقلارنىڭ جەسىتىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، قۇتىئۇش ئەلچىلەرنى خورلاپ يارلىقنى كۆزگە ئىلمىدى. بۇنىڭدىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى چېرىكچى بېگى گەن يەنشۇ ۋە ئورۇنباسار چېرىكچى بەگ چېن تاڭ قاتارلىقلار قاتتىق غەزەپلەندى. ئەمما، قۇتىئۇشنىڭ كۈچىنىڭ داۋاملىق كۈچىيىۋاتقانلىقىنى ئويلىشىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ قوشۇندىن پايدىلانماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن، قوشتىكى تېرىقچى لەشكەرلەر ۋە غەربىي يۇرتتىكى 15 بەگلىكنىڭ قوشۇنلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر يىغدى. پۈتۈن قوشۇننى ئالتە بۆلەككە بۆلۈپ، ئۈچ بۆلەك قوشۇن پامىردىن ئېشىپ پەرغانە ئارقىلىق ماڭدى، ئۈچ بۆلەك قوشۇن شىمالىي يول بىلەن مېڭىپ، ئۇيسۇن ئارقىلىق كانگىيەگە كىردى. ئۇلار قۇتىئۇشنىڭ ئوردىسىغا نەچچە ئون چاقىرىم كېلىدىغان جايغا قارارگاھ قۇرۇپ، كانگىيەنىڭ بىر بېگىنى تۇتۇۋېلىپ يول باشلىغۇچى قىلىپ، قۇتىئۇشنىڭ بارلىق ئەھۋالىنى ئۇقۇۋالدى. نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن گەن يەنشۇ، چېن تاڭ قاتارلىقلار قۇتىئۇشنىڭ ئوردىسى يېنىدىكى تالاس دەرياسىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئوردىغا ئۈچ چاقىرىم كېلىدىغان جايغا قارارگاھ قۇردى. قۇتىئۇش شەھەر سېپىلىغا تۇغ-ئەلەملەرنى تىكلەپ، لەشكەرلەرنى تەقلەپ مۇداپىئە كۆردى. ئىككى تەرەپ ئۆز ئارا ئوقىيا ئېتىشتى، قۇتىئۇشنىڭ ئالچىلىرىمۇ ئوقيا ئاتتى. قۇتىتشنىڭ بۇرنىغا ۋە ئالچىلىرىدىن بىرنەچچىسىگە خەن لەشكەرلىرىنىڭ ئوقى تەگدى. كېچىدە شەھەر ئېلىنىندى، كانگىيە قوشۇنىدىن ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئون نەچچە بۆلەككە بۆلۈنۈپ سېپىلنى ئوراپ ياردەم بەرمەكچى بولغان

بولىسىمۇ ئوڭۇشلۇق بولمىدى. تاڭ يوروش بىلەن سېپىلىنىڭ تۆت تەرىپىدىن ئوت كۆتۈرۈلۈپ خەن لەشكەرلىرى چۇقان كۆتۈرگىنىچە كانگىيە لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى، ناغرا-دۇمباق ساداسى يەر-جاھاننى لەرزىگە سالدى، كانگىيە قوشۇنلىرى چېكىندى. خەن لەشكەرلىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى، ئېغىر يارىلانغان قۇتەيئۇش تەڭرىقۇت ئۆلدى. چاۋۇش بەگ دۇشۇن ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىۋالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قۇتەيئۇشنىڭ ئالچىسى، ئوغلى، داڭلىق خانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 1500 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلۈپ، 140 دىن ئارتۇق ئادەم ئەسىرگە ئېلىنىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەل قىلىندى. بۇ ۋاقىت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 36-يىلى ئىدى[49]. شۇنىڭ بىلەن، ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان كۈچى ئاخىر يوقىتىلدى. ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇيۇشقاق تەڭرىقۇتتىن باشلانغان 20 نەچچە يىللىق قالايمىقان ۋەزىيەت خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچى ۋە ياردىمى ئارقىلىق ئاخىرلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ قايتا بىرلىككە كېلىشى 100 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتى (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە يەنە پارچىلىنىپ كەتتى). قۇتەيئۇش تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتتىن بۆلۈنۈش يولىدا چىڭ تۇرغانلىقتىن، ئۆز-ئۆزىنى ھالاك قىلدى. قوغۇشار تەڭرىقۇت بولسا خەن سۇلالىسىغا ئەل بولغان چاغدىكى دەسلەپكى ئارزۇسىغا سادىق بولغاچقا ئاخىرى مەقسىتىگە يەتتى. قۇتەيئۇشنىڭ ئۆلۈمىدىن قوغۇشار تەڭرىقۇت ھەم خۇشال بولدى. ھەم قورقتى. خۇشاللىقى قۇتەيئۇشنىڭ ئۆلۈشى بىلەن سىياسىي رەقىبى يوقىلىپ غەمدىن خالاس بولغانلىقىدىن بولسا، قورقۇشى قۇتەيئۇشتىن ئىبارەت خەن سۇلالىسىنى چەكلەپ تۇرىدىغان كۈچنىڭ يوقۇلۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنىڭ ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقى، ئۆزى يالغۇز ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، كېيىن خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قۇتەيئۇشتەك ئاقىۋەتكە قېلىشتىن ئەنسىرىگەن ئىدى. ئۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خەن سۇلالىسىگە يېقىنلاشقاندىلا، ئاندىن بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلالايتتى. شۇڭا، ئۇ مەكتۇپ

سۈنۈپ: « مەن خان بىلەن كۆرۈشۈشنى دائىم ئارزۇ قىلىپ كەلگەن بولساممۇ، لېكىن قۇتىئۇش غەربتە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، خان ئالىيلىرىنى زىيارەت قىلالمىدىم. ھازىر قۇتىئۇش ئۆلتۈرۈلدى، شۇڭا خان ئالىيلىرىنى زىيارەت قىلغىلى بارماقچىمەن» دېدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 33-يىلى ئەتىيازنىڭ 1-ئېيىدا ئۇ ئوردىغا زىيارەتكە كەلدى (بۇ ئۇنىڭ شىمالدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتقاندىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق زىيارىتى ئىدى) ئۇنىڭغا قىلغان قائىدە -يۇسۇن ۋە ئىنئاملار بۇرۇنقىدەك بولدى. ھەم كىيىم -كېچەك، تاۋار-دۇردۇن، سەرناق قاتارلىق نەرسىلەر خۇاڭلۇڭ 1-يىلىدىكىگە قارىغاندا بىر ھەسسە كۆپ تەقدىم قىلىندى. زىيارەت مەزگىلىدە قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە كۈيئوغۇل بولۇشنى ۋە دوستلۇقنى يەنىمۇ كۈچەيتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. يۈەندى ئارقا ھەرەمدىكى «ياخشى ئائىلىنىڭ پەرزەنتى» راڭ چياڭنى (يەنە بىر ئىسمى جاۋجۈن) ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. قوغۇشار تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشاللىنىپ، جاۋجۈنگە «ھۇنلارنى ئەمىن قىلغۇچى ئالچى» نامىنى بەردى. ئارقىدىنلا يەنە خەن سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنۇپ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن شاڭگۇنىڭ غەربىدىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان جايلارنى قوغداپ بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بۇ يەردىكى قۇرۇللارنى بىكار قىلىپ ئەسكەرلەرنى چېكىندۈرۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى «خاتىرجەملىك ئىچىدە خەۋپنى ئۇنتۇپ قالماسلىق»تەك ھوشيارلىق بىلەن ئۇنىڭ تەلىپىنى سىپلىق رەت قىلدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 31-يىلى) ئۇ ئۆلدى[50]. قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. بۇ ئۇنىڭ شەخسى ئارزۇسىنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى خەنزۇ، ھۇن ئىككى مىللەتنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك تارىخى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. ئەمما، ئۇ ئەينى چاغدا پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، تارىخ ئېقىمىغا ئەگىشىپ، ھۇن خەلقىنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى ھەم ئۆزىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى يىراقنى كۆرەرلىكى، قابىلىيىتى ۋە

جاسارىتى ئارقىلىق ئاخىر خەنزۇ، ھۇن مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، شىمال بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق خەنزۇ ۋە ھۇن مىللىتى ئوتتۇرسىدىكى ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتتى. ھۇنلار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت سۈپىتىدە قۇللۇق تۈزۈمدە تۇرۇۋاتقان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدە تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئايرىلىپ چىققان بولسىمۇ، ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىلا كۆلىمى كىچىك، تېخنىكىسى تۆۋەن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تولۇق تەرەققىي قىلمىغان، مەدەنىيىتى ئارقىدا بولۇپ، ئەينى چاغدىكى خەنزۇلارنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغان فىئوداللىق ئىقتىسادى، مەدەنىيىتىگە سېلىشتۇرغاندا پەرقى ناھايىتى زور ئىدى. «تۈز ۋە تۆمۈر ھەققىدە» دە ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئەھۋالى تەسۋىرلىنىپ: «ھۇنلارنىڭ يۇقىرىدا قانۇن- قائىدىسى، تۆۋىنىدە يېزىق- بەلگىسى يوق ئىدى. چېدىر- كەپىلەردە ئولتۇرۇپ كېگىزلەرنى تام قىلاتتى. شەھەر- قەلئەلىرى يوق بولۇپ، ئوردا- سارايلارنى قۇرمايتتى. كىيىم- كېچەك تىكەلمەيتتى. زىننەت بويۇملىرىنى ياسىيالمايتتى» دېيىلگەن. شۇڭا، ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ چارۋا ماللىرى ۋە يۇڭ- تېرىلىرىنى خەنزۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بويۇملىرىغا ئالماشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامداشقا جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدىن بۇيان ھۇنلار خەنزۇلار بىلەن چېگرا بازىرى ئېچىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. ۋېندى دەۋرىدە جيايى: «ھۇنلار بازار ئېچىشقا جىددىي ئېھتىياجلىق» دېگەنىدى [51]. جىڭدى دەۋرىدە ھۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان چېگرا بازىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ۋۇدى تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردىمۇ بازار داۋاملىق ئېچىلىپ تۇردى. بازار ھۇنلارنى ئىنتايىن جەلپ قىلغان بولۇپ، تارىخىي ئەسەرلەردە «ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتتىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە يېقىنچىلىق قىلىپ، سەددىچىن ئارىلىقىدا

بېرىپ- كېلىپ يۈرەتتى» دەپ خاتىرلەنگەن. كېيىن خەن سۇلالىسى بىلەن هۇنلار ئارىسىغا كەڭ- كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىغان بولسىمۇ، هۇنلار خەنزۇلار رايونىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ياخشى كۆرگەچكە، بازاردىن ۋاز كېچىشنى خالىمىدى [52]. بۇنىڭدىن هۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئېھتىياجى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تەرەققىي تاپقان ئىقتىسادىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇ خىل زۆرۈر مۇناسىۋەت دەل هۇنلار بىلەن خەنزۇلار، شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ بىرلىككە كېلىش ۋە ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى ئىدى. هۇنلار ئىقتىسادىي جەھەتتىلا خەنزۇلار بىلەن بازار ئېچىشقا ئېھتىياجلىق بولۇپ قالماستىن، يەنە مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ خەنزۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېھتىياجلىق ئىدى. مەسىلەن، هۇنلارنىڭ خەنزۇلاردىن ھېسابلاش ۋە تىزىملاش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاھالە، چارۋا ماللىرىنىڭ ھېسابىنى قىلغان [53]. يەنە شەھەر سېلىش، قۇدۇق قېزىش [54]، مۆھۈر ياساش [55] قاتارلىقلارنى ئۆگىنىۋالغانىدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى قالاق ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىدا زور رول ئوينىغانىدى. چېگرا بازىرى ئېچىش، ئەلچىلىك قىلىش، قۇدىلىشىش، ئۇرۇش، ئەسىرگە چۈشۈرۈش، ئەل بولۇش ۋە ئۆز- ئارا ئالاقە قىلىش قاتارلىق هۇنلارئارىسىدا نۇرغۇنلىغان كىشلەر تەدرىجى ھالدا خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. ۋېندى دەۋرىدىن بۇرۇنلا، تارىخىي ئەسەرلەردە «هۇنلار خەنزۇلارنىڭ كىيىم- كېچەك ۋە يېمەك- ئىچمەككە ئامراق» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇنىڭدىن شۇ چاغدىكى هۇنلارنىڭ يۇقىرى- تۆۋەن قاتلىمىدىكىلەرنىڭ خەنزۇلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا، ۋۇدى دەۋرىدىن كېيىن، كۆپلىگەن هۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مايىل بولدى ھەم نۇرغۇن خان، بەگلەر قوۋملىرىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى [56]. بۇنىڭدا باشقا سەۋەب مەسىلەن، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇش، ئىچكى زىددىيەت قاتارلىقلار بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇ

مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلارغا بولغان ئۇززاق مۇددەتلىك كۈچلۈك تەسىر يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئىسپاتقا ئېرىشتى [57]. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن هۇنلارغا توشۇلغان تاۋار- دۇردۇن ۋە قول هۈنەۋەرنچىلىك بۇيۇملىرى كېيىنچە تەدرىجىي هالدا هۇن ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئادەتتىكى خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېهتىياجىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان بولۇپ، هۇن قەبرىلىرىدىن دائىم دېگۈدەك خەنزۇچە ئۇسلۇپتىكى يىپەك كىيىملەر، بىرونزار ئەينەك، ئۇزەڭگە ۋە سىرلانغان ئەسۋاپلار تېپىلغان. بۇ خىل ئەهۋال خەن سۇلالىسى بىلەن هۇنلارنىڭ چېگرىداش جايلىرىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، هۇنلار گەرچە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچىرغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە تۇرمۇش جەهەتتە يەنىلا ئاساسىي جەهەتتىن ئۆزىنىڭ مىللىي ئالاهىدىلىكىنى ساقلاپ قالدى. خەن سۇلالىسى هەر قېتىم زور تۈركۈمدىكى هۇنلارنىڭ ئەل بولۇشىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، قورۇلغا يېقىن جايلاردا «قارام ئەل» (خەن سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەن، لېكىن مىللىي ئۆرۈپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتمىگەن) تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى «ئەسلىدىكى ئادىتى» (ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى) بويىچە ئورۇنلاشتۇردى [58] . بۇ دەل هۇنلارنىڭ ئىگىلىك، تۇرمۇش ۋە ئۆرپ- ئادەت جەهەتتە يەنىلا ئۆزىنىڭ مىللىي ئالاهىدىلىكىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. هۇنلار بىرلا قوۋم بولماي، كۆپلىگەن قوۋمى ياكى قەبىلىلەردىن تۈزۈلگەن ئورتاق گەۋدە بولغانلىقى، هەر قايسى قىسىملىرى نەچچە مىڭ چاقىرىم دائىرىگە تارقالغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي سەۋىيىسى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. رايون جەهەتتە بەزىلىرى خەنزۇلارغا يېقىن بولغانلىقى (مەسىلەن، خېتاۋ رايونىدا پائالىيەت قىلغان ئالوبان خان ۋە بايان خانلارنىڭ قوۋمى، كېيىن جاڭيېنىڭ يېقىن ئەتراپىدا پائالىيەت قىلغان ئۈنئىۈت خانىنىڭ قوۋمى) [59]، يەنە بەزىلىرى خەنزۇلاردىن يىراق جايلاشقىلىقى

(مەسلەن، بايقال كۆلى بويىدىكى ئۇكەن خاننىڭ قوۋمى، غەربىي يۇرتتىكى باتىس خان شانشانچاننىڭ قوۋمى، شەرقىي باركۆل خانى سىلىجىنىڭ قوۋمى) [60] ئۈچۈن، خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش دەرىجىسمۇ بىردەك ئەمەس ئىدى. بۇ خىل ئىقتىسادى، مەدەنىي، جۇغراپىيۋى ئامىللار ھەم سىياسىي، ھەربىي ئامىللار ھۇنلاردا تەدرىجىي ھالدا قۇتىئۇش ۋە كىللىكىدىكى ۋە قوغۇشار ۋەكىللىكىدىكى خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئوخشىمىغان پوزىتسىيە تۇتىدىغان ئىككى خىل ئىجتىمائىي كۈچنى شەكىللەندۈردى. ھالبۇكى، قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى يەنە بىر جەھەتتىن ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۈچەيتىۋەتتى ۋە چوڭقۇرلاشتۇرىۋەتتى. كېيىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە، ھۇنلار رەسمىي ھالدا جەنۇب-شىمالدىن ئىبارەت ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتتى. جەنۇبىي ھۇنلار كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا فېئوداللاشقان بولسا، شىمالىي ھۇنلار قۇللۇق جەمئىيەتتىن ئىبارەت تارىخىي باسقۇچتا توختاپ قالدى. ئەمما، بۇ خىل ئەھۋال-ھۇنلارنىڭ قۇتىئۇش ۋە قوغۇشاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشى-بىلەن قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشىنىڭ غايەت زور تارىخى ئەھمىيىتىنى ھەرگىز تۆۋەنلىتىشكە بولمايدۇ ھەم قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى پۈتكۈل ھۇن خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە ھەرگىز ئۇيغۇن كەلمەيتتى، دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، ھۇن ئەمگەكچى خەلقى، جۈملىدىن قۇتىئۇش ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەمگەكچى خەلق بىلەن خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ھېچقانداق مەنپەئەت توقۇنۇشى يوق بولۇپ، ئۇلار ئوخشاشلا ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە ئېزىشىگە ئۇچرايتتى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دوستانە ئىدى. ھۇنلاردا خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىسىمۇ، خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئىنتىلىش دەرىجىسى بىردەك بولمىسىمۇ، خەنزۇلارغا ئەل بولۇش-بولماسلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ بولسىمۇ، ئۇلار خەنزۇلار بىلەن ئۆزلىرى ئارىسىدا دۈشمەنلىك

هالەتنىڭ پەيدا بولۇشنى، بولۇپمۇ ئۇرۇشنىڭ يۈز بېرىشىنى قەتئىي خالىمايتتى. چۈنكى، ئۇرۇش ئىككى مىللەتنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پۇرسىتىنى توسالغۇغا ئۇچرىتىپ، ئىككى مىللەت خەلقىگە، بولۇپمۇ خۇن خەلقىگە ئېغىر ئاپەت ئېلىپ كېلەتتى. شۇڭا، خۇن ئەمگەكچى خەلقى تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى، خەنزۇلار بىلەن دوستانە ئۆتۈپ، بازار ئېچىپ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ نۇقتىدا مەيلى قوغۇشارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇن ئەمگەكچى خەلقى بولسۇن ياكى قۇتىئۇشنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىردەكلىككە ئىگە ئىدى. قۇتىئۇش ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇن ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۆز ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرالماسلىقى قۇتىئۇش باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ خەلقنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا مىلادىيدىن بۇرۇنقى 87-يىلى ۋۇدى ئۆلۈشتىن بۇرۇن ئىككى تەرەپ 20 نەچچە يىل ئۇرۇش قىلىپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر ئۆلۈم-يىتىم ۋە زىيانغا ئۇچراپ، خۇنلار ھالىدىن كېتىپ، تەڭرىقۇتنىڭ تۆۋەنىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىشقان بولۇپ، قۇلىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 96~85-يىللار) ۋە غۇياندى تەڭرىقۇت (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 85~68-يىللار) خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلاشقان. يەنە قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتمۇ تىرخان تۇلقۇز قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلغان، ئەمما تەڭرىقۇت ئۆلۈپ كەتكەچكە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 60-يىلى) بۇ ئىش نەتىجىسىز قالغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەنزۇ، خۇن ئىككى مىللەتنىڭ ئەسكەرلەرنى ئارام ئالدۇرۇپ دوستانە بېرىش-كېلىش قىلىش خاھىشى ۋە شىمال بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە يۈزلىنىشى قوغۇشار تەڭرىقۇت تارىخ سەھنىسىگە چىقىش ھارپىسىدىلا پىشىپ قالغان، ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۇشاندەك بىر سىياسىي جەھەتتە يىراقنى

كۆرەرلىككە، قابىلىيەتكە ۋە ئىقتىدارغا ئىگە كىشىنىڭ بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈرۈنلىشىنىلا كۈتۈپ قالغان ئىدى. قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ تارىخىي ئەھمىيەت يەنە ئۆز نۆۋىتىدە قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچىدىن، مىللىي مۇناسىۋەت جەھەتتە ئۇ خەنزۇ مىللىتى بىلەن ھۇن مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى 150 يىللىق (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 201-يىلىدىن 51-يىلىغىچە) ئۇرۇش ھالىتىنى تىنچ، دوستانە مۇناسىۋەتكە ئايلاندۇرۇپ، ئىككى مىللەتنىڭ ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق يېڭى ۋەزىيىتىنى ياراتتى ھەم كېيىنكى جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك دوستانە ھەمكارلىقىغا ئاساس سېلىپ، ئىككى مىللەت مۇناسىۋىتى تارىخىدا پارلاق سەھىپە ئاچتى. ئىككىنچىدىن، سىياسىي جەھەتتە ئۇ «ئۈچ دەۋر(شيا، شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى)دىن بۇيان غوز، يۆلەر مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇنماسلىق»تەك كونا ئەنئەنىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەركىزى ھاكىمىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشىنى باشلاپ بەردى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار سىياسىيسى شىمالغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ، شىمال بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، شىمال بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۈچىنچىدىن، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە خەنزۇ، ھۇن ئىككى مىللەتنىڭ تىنچ، دوستانە ئۆتۈشى، چېگرا بازارلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىماسلىقى ياكى ئاز ئۇچرىشى بىلەن ئىككى مىللەت ئەمگەكچى خەلقى بازار ئارقىلىق كۆپلەپ ئالاقە قىلىپ، ھۇنلار خەنزۇلاردىن كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئىگە بولۇپ، خەنزۇ مەدەنىيىتى ھۇنلارغا تېخىمۇ كۆپ تارقالدى. بۇنىڭ بىلەن، ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشى تېز يۈكسىلىپ، قالاق ھالەتتىن تېزلا قۇتۇلدى. تۆتىنچىدىن، قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ قۇتىئۇشىنى

يېتىم قالدۇرۇپ، ئۇنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىشى خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇنى بويسۇندۇرۇشقا پايدىلىق بولدى. بۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ 20 نەچچە يىللىق بۆلۈنمە ھالىتى ئاخىرلىشىپ، سىياسىي جەھەتتىكى قالايمىقانلاشقان ۋەزىيىتى تىنچىدى، بۇ ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە نوپۇسىنى ئاۋۇتۇشقا پايدىلىق شارائىت ئىدى. شۇڭا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 51-يىلى قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 43-يىلى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ كەتكۈچە بولغان ئارلىقتا ئاران ئالتە-يەتتە يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، تارىختا خاتىرلەنگەن "تەڭرىقۇتنىڭ خەلقى گۈللەنگەن" ھالەت شەكىللەندى ھەم قوغۇشارنىڭ ئۇرقىمۇ " ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ سەلتەنىتىنى ساقلاپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇردى" . يەنە قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت ۋە قۇتىئۇش تەڭرىقۇتقا قارىغاندا مۆتىدىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، خەن سۇلالىسى بىلەن دوستانە-ئىتتىپاق ئۆتۈپ ئۇرۇشنى توختاتقانلىقى، سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكىنى ھۇن خەلقىگىمۇ پايدىلىق ئىدى. شۇڭا، قوغۇشار تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتقاندا ھۇن خەلقىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا تەۋە بولۇشنى ئارزۇ قىلىشتى ۋە ئارقا-ئارقىدىن ئۇنىڭغا تەۋەلىك بىلدۈرۈشتى. تارىخى ئەسەرلەردە قەيت قىلىنىشچە، "تەڭرىقۇت ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن خەلق ئاستا-ئاستا يىغىلىپ، دۆلەت ئەمىنلىك تاپقان". قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەچكە، قوغۇشار ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇقدىكىلەرنىڭ خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەمكارلىقىغا بولغان تونۇشىمۇ چوڭقۇرلاشقان. قوغۇشارنىڭ ئالچىسى جوەنچۈ " ھۇنلار ئون نەچچە يىللىق قالايمىقانچىلىقتا قىل ئۈستىدە قالغان ئىدى، خەن سۇلالىسىنىڭ ياردىمىدە ئاران ئەمىنلىككە ئېرىشتى" دېگەن بولسا، قوغۇشارنىڭ ۋاڭ جاۋجۈنگە " ھۇنلارنى ئەمىن قىلغۇچى ئالچى"نامىنى بېرىشىمۇ ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمىنلىككە ئېرىشكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ ئوردىسىغا

قايتقاندىن كېيىن خەن سۇلالىسى ئەلچىسى خەن چاڭ ۋە جاڭ مىڭلار بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقلىق ئەھدىمۇ "بۈنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىر ئائىلىدەك يېقىن ئۆتىدۇ، ئەۋلادتىن -ئەۋلادقا بىر -بىرىنى ئالدىمايدۇ" دېگەننى قايتا-قايتا تەكىتلىگەن. سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندىمۇ نەۋرە-چەۋرىلىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ خەن سۇلالىسى بىلەن تۈزگەن ئەھدىنامىگە رىئايە قىلىپ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، خەن پادىشاھىغا جاۋاپ قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. تاكى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۇنلار جەنۇب، شىمال ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتكەن چاغدا (مىلادىيە 48-يىلى)، ئۇنىڭ نەۋرىسى شىلوشىيۇت تەڭرىقۇتنىڭ يەنىلا "قوغۇشار" نامىنى قوللىنىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمۇ ئۇنىڭ "بوۋىسى خەن سۇلالىسىنىڭ شاپائىتىدە ئەمىنلىككە ئېرىشكەچكە نامىغا ۋارىسلىق قىلىشنى ئويلىغانلىقى[61]"دىن بولغانىدى. بۈنىڭدىن قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ياردىمىنى قوبۇل قىلىشىنىڭ ھۇنلارغا قانچىلىك چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۈنىڭدىن باشقا خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا كۆپلەپ كىيىم-كېچەك تەقدىم قىلىپ، نۇرغۇن ئاشلىق بېرىپ، ئۇلارنى ئەسكەر چىقىرىپ قوغدىشى، ھۇن تەڭرىقۇتى، شاھزادىسى، ئاقسۆڭەكلىرى، ۋەزىرلىرى، ئەلچىلىرى، مەلىكىلىرى ۋە ئاياللىرىنىڭ ئۇزۇلمەستىن خەن سۇلالىسىگە بېرىپ ئىنئاملارغا ئىگە بولۇشى ياكى خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرى بىلەن كۆرۈشۈشى، ئۇزۇن مۇددەت ياكى قىسقا مۇددەت خان ئوردىسى ياكى چاڭئەندىكى گاۋجيې كوچىسىدا (غەربىي خەن دەۋرىدىكى چېگرىدىكى مىللەتلەرنى كۈتۈۋالىدىغان مېھمان ساراي تۇرۇشلۇق جاي) تۇرۇشىمۇ ئىككى مىللەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تىل، ئۆرپ-ئادەت، كىيىم-كېچەك جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشى ۋە تەسىرىنى كۈچەيتتى. بولۇپمۇ ۋاڭ جاۋجۈننىڭ ياتلىق قىلىنىشى ئىككى مىللەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئىتتىپاقلىق ۋە دوستلۇقىنى

تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى ۋە مۇستەھكەملىدى. بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى قۇشۇلۇشنى ئىلگىرى سۈردى. بەشىنچىدىن، قوغۇشار تەگرىقۇتىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى خەنزۇ خەلقىگىمۇ ئەمەلىي نەپ ئېلىپ كەلدى. شىمال تىنىچلانغانلىقتىن، "چېگرا-قورۇللاردىكى شەھەر قۇۋۇقلىرى ناھايىتى كەچ يېپىلىدىغان، ئات ۋە كالىلار ھەممىلا يەردە يايلاپ يۈرىدىغان، ئۈچ ئەۋلات كىشىلەر جەڭ سىگنالىنى ئاڭلىمايدىغان ۋە پۇقرالار ئۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدىغان بولدى"[62]. شىمالدىكى خەلقلەر 60 يىلغىچە (ۋاڭ ماڭ خەنزۇلار بىلەن ھۇنلار مۇناسىۋىتىنى بۇزۇۋەتكىچە) ئارام ئېلىپ ھاللىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. بۇ تەبىئىيكى خەنزۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇ، ھۇن ئىككى مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ زور كۆلەمدە ئالمىشىشى ۋە ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ قويۇق ئالاقىسى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتىمۇ ئوخشاشلا ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى ھەم خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىي تۇرمۇشى تېخىمۇ تولۇقلاندى ۋە بېيىدى. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە خەنزۇ خەلقىنىڭ يىلقىچىلىقىنىڭ مىسلىسىز راۋاجلىنىشى ھۇنلار رايونىدىن ئاتنىڭ كۆپلەپ كىرگۈزۈلىشى ۋە ئات بېقىش تېخنىكىسىنىڭ تارقىلىپ كىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەن شىگۇ «خەننامە، جىڭدى ھەققىدە خاتىرە» گە ئىزاھ بەرگەندە «خەن يۇسۇنلىرىغا ئىزاھ» دېگەن ئەسەردىن نەقىل ئېلىپ، ئوردا مىراقۇلىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى 36 ئاتخانا شىمال ۋە غەربكە تارقالغان بولۇپ، جەمئىي 300 مىڭ ئات بېقىلاتتى، دېگەن. يەنە «تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سانغۇنىنىڭ تەرجىمھالى» خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، يۈەنشۇ 2-يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەر 140 مىڭ ئات چىقارغان. بۇنىڭدىن ئەينى چاغدا ھۆكۈمەت خەلقىنىڭ يىلقىچىلىقىنىڭ ناھايىتى گۈللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە «تۇز ۋە تۆمۈر ھەققىدە» 1-جىلد «تېرىقچىلىق»دا، ھۇنلارنىڭ قېچىر تۆگە قاتارلىق ئۇلاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە

تارقىلىپ كىرگەنلىكى، ئاتىنىڭ يەرلىك چارۋىغا ئايلىنىپ قالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىكى ئەينى چاغدا ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ يىلقىچىلىقنىڭ ناھايىتى گۈللىنىشىنىڭ ھۇنلار رايونىدىن ئاتنىڭ كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ھۇن جىن مىتى ئات بېقىشقا ئۇستا بولۇپ، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئات بېقىپ بەرگەن، «باققان ئاتلىرى سېمىز بولغاچقا »، خەن ۋۇدى ھەيران قېلىپ ئۇنى مىراخور كەھبەگلىككە تەيىنلىگەن، بۇ ئات بېقىش تېخنىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشىنىڭ تىپىك بىر دەلىلى بولالايدۇ [63] خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاش ئويما سەنئىتىدىنمۇ ھۇنلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش تېمىسى ۋە ئۇسلۇبىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسى ماۋلىڭدىكى خۇچۈبىڭ قەبرىسى ئالدىدىكى ھۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك زور تاش ئويما بۇنىڭ گەۋدىلىك بىر مىسالىدۇ [64]. سەددىچىن سېپىلىنىڭ جەنۇبىدىنمۇ ھۇنلارنىڭ نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇن، خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى زىچ ئالاقىسىنى ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ھۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئالتىنچىدىن، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئابرۇيىنىڭ ئۆسۈشى ۋە قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشىنىڭ تەسىرى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرمۇ خەن سۇلالىسىنى ھۆرمەتلەيدىغان بولدى. تارىخى ماتىرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇيسۇندىن ئارساكقىچە بولغان ئەللەرنىڭ ھەممىسى ھۇنلار بىلەن يېقىن ئۆتىدىغان بولۇپ، ھۇن ئەلچىلىرى تەڭرىقۇتنىڭ خېتىنى [65] كۆتىرىپ بارسىلا ئۇلار تەخىرسىز ئوزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈپ بەرگەن. لېكىن خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بارغاندا پۇل-مال چىقارمىسا يىگۈدەك ئاشلىق، مىنگۈدەك ئۇلاق تاپالمىغان، قوغۇشار تەڭرىقۇت ئەل بولغاندىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىنى ھۆرمەتلەيدىغان بولغان[66]. ۋاڭ جاۋجۈن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 33-يىلى (خەن يۈەندىنىڭ

جىڭنىڭ 1-يىلى) قوغۇشار تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىنغان. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇ ياتلىق بولۇشتا ئۆزى «ھەرەمدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلغان». ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ياتلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىشى ئوردىغا كىرىپ نەچچە يىلدىمۇ "خاننىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشەلمەي" قىيدىغانلىقتىن بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ خەنزۇ، ھۇن مىللىتىنىڭ ئىتتىپاق، دوستانە ئۆتۈشىنىڭ زۆرۈرلىكى ھەققىدىكى تونۇشى بىر قەدەر چوڭقۇر ھەم توغرا بولغان. جاۋجۈن گەرچە ئوردىدا تۇرىۋاتقان بولسىمۇ، خەنزۇ، ھۇن مىللەتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى يەنىلا بىلەلىگەن «خەننامە. يۈەندى ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرلىنىشىچە: جيەنجاۋ 3- يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 36- يىلى) قىشتا، خەن يەنشۇ، چېن تاڭ قاتارلىقلار قۇتىئۇش تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسىنى پايتەختكە ئەۋەتىپ بەرگەن. ئۇنىڭ كاللىسى "يات قوۋملەر مېھمانسارىيى" نىڭ دەۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلۇپ سازايى قىلىنغان. جيەنجاۋ 4- يىلى ئەتىيازنىڭ تۇنجى ئېيىدا، قۇتىئۇش تەڭرىقۇتنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى مۇناسىۋىتى بىلەن نەزىر- چىراق قىلىنىپ، پۈتۈن ئەل بويىچە چوڭ كەچۈرۈم ئېلان قىلىنىپ، ۋەزىر- ۋۇزىرالار زىياپەت بىلەن تەبرىكلەنگەن. قۇتىئۇش تەڭرىقۇتقا قىلىنغان جازا يۇرۇشى توغرىسىدىكى رەسىملەر ھەرەمدىكىلەرنىڭ كۆرۈشىگە بېرىلگەن. جىڭنىڭ 1- يىلى ئەتىيازنىڭ تۇنجى ئېيىدا، قوغۇشار تەڭرىقۇت ئوردىغا زىيارەتكە كەلگەندە خەن يۈەندى قۇتىئۇشنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ۋە قوغۇشارنىڭ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى تەبرىكەپ، يىلنامىنى "جىڭنىڭ" (ئەمىنلىك) غا ئۆزگەرتكەن. يۇقىردا تىلغا ئېلىنغان ئوردا ۋە پۈتۈن مەملىكەتنى لەرزىگە كەلتۈرگەن چوڭ ئىشلاردا ۋاڭ جاۋ جۈن پۈتۈنلەر خەۋەر تاپقان. بولۇپمۇ قۇتىئۇشقا ئائىت رەسىملەرنىڭ ھەرەمخانىدا كۆرسىتىلىشى ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىدە ھۇن، خەنزۇ مىللەتلىرىنىڭ دوستلىشىشى ۋە دۈشمەنلىشىشىنىڭ پايدا- زىيىنى ھەققىدە مۇئەييەن قاراش پەيدا بولۇپ بولغان. شۇڭا،

قوغۇشار تەكرىقۇت خەن سۇلالىسىگە تېخىمۇ يېقىنلىشىش ئۈچۈن كۆيئوغۇل بولۇشنى ئىلتىماس قىلغاندا، ئۇ كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرغا چىقىپ، ئۆز رازىلىقى بىلەن "تىنچلىق ئەلچىسى" رولىنى ئويناپ، ھۇن، خەنزۇ مىللەتلىرىنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەشتەك زور ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالغان. 2000 يىل ئاۋالقى فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى بىر كېنىزەكنىڭ بۇنداق باتۇرانە ھەرىكىتىنى ھەقىقەتەنمۇ جەسۇرانە ھەرىكەت دىمەي بولمايدۇ. ۋاڭ جاۋجۈن قوغۇشار تەكرىقۇتقا ئەگىشىپ، شىمالدىكى تەكرىقۇت ئوردىسىغا بارغان. ئۇ خەن سۇلالىسى ئۆتكۈزگەن ئۇزىتىش مۇراسىمىدا ناھايىتى تەمىن، سالاپەتلىك تۇرغان. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ئەينى چاغدىكى ئەھۋال تەسۋىرلىنىپ، «قوغۇشارنى ئۇزىتىش مۇراسىمىدا جاۋجۈن ناھايىتى گۈزەللىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئىسىل سەرپايلار ئۇنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى. ئۇنى ئۇزاتقىلى چىققانلار يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تىللىرىنى چاكىلداتقىنىچە قاراپ تۇرىشاتتى»، دەپ خاتىرلەنگەن. ئۇ خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى باشتىن- ئاخىر ناھايىتى ئەستايىدىللىق بىلەن ئورۇنلىغان. ئۇ ھۇنلار يېرىدە ئوغۇل- قىز پەرزەنت كۆرۈپ [67] چېدىر ئۆيدە ئولتۇرغۇزۇپ، مالنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈت- قېتىق ئىچىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش كەچۈرۈپلا قالماستىن، يەنە ئەڭ ئاخىرىغىچە ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، قوغۇشار تەكرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 31- يىلى) "ھۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە" ئۇنىڭ چوڭ ئالچىسىدىن (بۇ ئىككىنچى ئالچى، جۈنجۇ ئالچى بىرىنچى ئالچى ئىدى) تۇغۇلغان. چوڭ ئوغلى فۇجۇرۇت تەكرىقۇت داتاۋ بۇقاغا ياتلىق بولغان. ئەسلىدە "ئاتىسى ئۆلسە ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىش" ئادىتى ئىپتىدائىي توپ نىكاھ تۇرۇشنىڭ قالدۇغى بولۇپ، بۇ خىل ئادەت خەن سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ قائىدە- يوسۇنى ۋە ئەينى چاغدىكى تارىخىي شارائىتتىن ئېيتقاندا قالاق ئادەت ئىدى. لېكىن ئۇ ھۇنلاردا يەنىلا كەڭ تۈردە ساقلىنىپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا، "ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى"

بولۇش سۈپىتى بىلەن ۋاڭ جاۋجۈن ئەگەر “هۇنلارنىڭ ئادىتى” بويىچە ئىش قىلمىسا، ئادەتتىكى هۇنلار ئارىسىدا ياخشى تەسىرى قالدۇرمايلا قالماستىن، يەنە خەنزۇلار بىلەن هۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىگىمۇ يامان تەسىر يەتكۈزۈپ قويياتتى. چۈنكى جاۋجۈن بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتى ماھىيەتتە خەنزۇلار بىلەن هۇنلارنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. شۇڭا، ئەينى چاغدا خەن چېڭدىنىڭ جاڭجۈننىڭ قايتا ياتلىق بولماي خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كېتىش توغرىسىدىكى مەكتۇبىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا “هۇنلارنىڭ ئادىتى” بويىچە ئىش كۆرۈش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈشى خەن سۇلالىسىنىڭ هۇنلارنىڭ ئۆرۈپ- ئادىتىگە هۆرمەت قىلغانلىقىنى ۋە هۇنلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ دوستلىقىنى قەدرلىگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ۋاڭ جاۋجۈن خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ مۇددىئاسىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكتىن، خەن چېڭدىنىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە كېتىش نىيىتىدىن يېنىپ، دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، خەنزۇ، هۇن بىلەن دوستلىقىنى ئەلا بىلىپ، خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىسىنى قائىدە- يوسۇنلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىغا پەرۋا قىلماي، “ئوغلىنىڭ ئانىسىغا ئۆيلىنىشى” (گەرچە ئۆز ئانىسى بولمىسىمۇ) دەك ئادەتنى قوبۇل قىلىپ،ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئورۇنداپ، خەنزۇ، هۇن مىللەتلىرىنىڭ دوستلۇق، ئىتتىپاقلىقىنى ئىشقا ئاشۇرغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاياللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قورۇلىنىڭ سىرتىغا ياتلىق قىلىنىش ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ئىدى. گاۋى، لىيۇباڭ خەنزۇلار بىلەن هۇنلارنىڭ تىنچلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، لىيۇجىڭنىڭ تەكلىپى بويىچە چوڭ قىزى لۇيۈەننى باتۇر تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىپ قۇدىلاشماقچى بولغاندا، لۇ خانىش ئۇنىماي:«نىمىشكە مېنىڭ قىزىمنى هۇنلارغا تاشلاپ بېرىسىلەر؟» دەپ ئاھ ئۇرغان [68]. سۇدى سەلتەنەتتىكى ۋاقتىدا ئۇيسۇنلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ،بىرلىكتە هۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا زەرب بېرىش ئۈچۈن، جياڭدۇ بېگى لىيۇجىيەننىڭ قىزى شىجۈننى

ئۈيسۈن كۈنبېگىگە ياتلىق قىلغان. لېكىن شىجۈن ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋەزىپىسىنى قىلچە تونۇمىغاچقا، يات تۇرمۇشقا كۆنەلمەي، كۈن بويى غەمگە چۆكۈپ يۇرتىغا كەتكۈسى كېلىپ كەتكەن. شۇڭا: ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇققانلار، ياتلىق قىلىشىپ ئۈيسۈن خانىغا. ئۆيلىرى يۇمۇلاق كىگىز ئوتاۋكان، ئۇلارغا گۆش- قېتىق تائام- ئۇزۇككەن. ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم، قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم[69]. دەپ شېئىر يازغان. ئۇنىڭ بۇنداق ھەسرەتلىك كەيپىياتى ۋە ئىپادىسى جاۋجۈننىڭ مەردانە روھلۇق ھالىتى ئەلۋەتتە پەرقلىنىدۇ. «كېينكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: «جاۋجۈن نەنجۈن ئايمىقىنىڭ زىگۈي ناھىيىسىدىن، مۆمىن پۇقرا ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان» دەپ خاتىرلەنگەن. ئاتالمىش مۆمىن پۇقرا ئائىلىسىنى كېيىنكىلەر تىۋپلىق، باخشىلىق، سودىگەرچىلىك قىلمايدىغان ئائىلە دەپ ئىزاھلىغان. باشقا تارىخىي ئەسەرلەردىمۇ جاۋ جۈننىڭ ئەمەلدار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. بۇنداق بولغاندا، ئۇ دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقمىغاندىمۇ، ھېچ بولمىغاندا ئاددىي پۇقرا ئائىلىسىدىن، ئومۇمەن ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشايدىغان ئائىلىدىن كېلىپ چىققان، بۇنداق ئائىلىدىن كېلىپ چىقىش ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنداق ئىكەن، شىجۈننىڭ ئىپادىسىنىڭ جاۋجۈننىڭ تامامەن ئەكسىچە بولۇشىنى ئۇنىڭ ئاقسۆڭەك ئائىلىدىن كېلىپ چىققانلىقى ۋە ھەشەمەتلىك تۇرمۇشقا كۆنۈپ قالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېيىشكە بولمايدۇ. جاۋجۈننىڭ ياتلىق قىلىنىشى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرىنچىدىن، خەنزۇ، ھۇن ھەر ئىككى تەرەپ بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ جاۋجۈنگە "ھۇنلارنى ئەمىن قىلغۇچى ئالچى" نامىنى بېرىشى بۇ نوقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. 1954- يىلى ئىچكى موڭغۇلنىڭ باۋتۇ شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ماتۇ يېزىسىدىكى خەن سۇلالىسى قەبرىسىدىن چىققان غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە مەنسۇپ بولغان "تەڭرىقۇت بىلەن قۇدىلاشتۇق"،

“ياشىسۇن ئەمىنلىك” ، “مەڭگۈ ئاسايىشلىق بولغاي” دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن ساپال كاھىشلارمۇ [70] خەن سۇلالىسىنىڭ جاۋجۈننىڭ ياتلىق قىلىنىشىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈردۇ ئىككىنچىدىن، جاۋجۈننىڭ ياتلىق قىلىنىشى خەنزۇ، ھۇن مىللەتلىرىگە تىنچلىق، دوستانىلىق ئۇرۇقىنى چاچقان. شۇڭا ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قىزى شۈبۇ قۇنچۈيى يۈن ۋە كۈيئوغۇلى شۈبۇ تان يەنىلا ئۇنىڭ ھايات چېغىدىكى ئەقىدىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، داۋاملىق تۈردە خەنزۇ، ھۇن ئىككى مىللەتنىڭ تىنچ، دوستانە ئۆتۈشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ئۈچىنچىدىن، ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە خەنزۇ، ھۇن ئىككى مىللەتنىڭ ئالاقىسى كۆپ ھاللاردا جاۋجۈندىن ئىبارەت مۇشۇ شەخسنىڭ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. ئەينى چاغدا خەنزۇ، ھۇن ئىككى تەرەپكە ۋەكىل بولۇپ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئارازچىلارنى تۈگەتكەن ۋە ۋاڭ ماڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەنلەر. جۈملىدىن شۈبۇ قۇنچۈيى يۈن، شۈبۇ تان، بۈيۈك جورچى شى (جاۋجۈننىڭ نەۋرىسى، داڭيۇ قۇنچۈيىنىڭ ئوغلى)، شىتۇ خان (جاۋجۈننىڭ جىيەنى) ۋە سادىخېڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جاۋجۈننىڭ تۇققانلىرى ئىدى. بۇنىڭغا جاۋجۈننىڭ خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىدە تۇتقان ئورنى ۋە قالدۇرغان چوڭقۇر تەسىرىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. جاۋجۈننىڭ ئۆلگەن ۋاقتى ۋە يېرى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن ئۇنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا ئۆلگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ [71]. ئىزاھاتلار: [1] يەنە «تارىخىي خاتىرىلەر» 5- جىلد، «چىن بەگلىكلىرى ھەققىدە خاتىرە» دە خۇيۋېنۋاڭنىڭ چوڭ‌ېڭ 7- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 318- يىلى) «خەن، جاۋ، ۋېي، يەن، چى بەش بەگلىك ۋە ھۇنلار قوشۇن باشلاپ چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، ئىشەنچلىك بولمىغاچقا ئىشلىتىلمىدى. چۈنكى، «تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى خەن، جاۋ، ۋېي، يەن، ۋە چۇ بەگلىرى ھەققىدىكى خاتىرە ھەم «يىغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر. چىن بەگلىكىنىڭ تەدبىرلىرى»دە ئەينى چاغدا بەش بەگلىك (ياكى ئالتە بەگلىك)نىڭ چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم

قىلغانلىقى قەيت قىلىنغان بولسىمۇ، بۇنىڭغا ھۇنلارنىڭ قاتناشقانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىمۇ شۇ يىلى «چۇ، خەن، جاۋ، ۋېي ۋە يەن بەگلىرى بىرلىشىپ قوشۇن چىقىرىپ چىن بەگلىكىگە جازا يۈرۈش قىلىپ، خەنگۇ قورۇلىغا ھۇجۇم قىلدى، چىن بەگلىكى قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇردى، بەش بەگلىكنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك باشقا ماتېرىياللاردىمۇ ھۇنلارنىڭ چىن بەگلىكىگە قىلىنغان ھۇجۇمغا قاتناشقانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. شۇڭا، «چىن بەگلىرى ھەققىدە خاتىرە» دىكى «ھۇنلار قوشۇن باشلاپ» دېگەن سۆز خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك. [2] يېغىلىق دەۋرىدە چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭ ئالوبان ناھىيىسىنى تەسىس قىلغان بولۇپ، ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى سۈشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. شۇڭا، «پەندى-نەسىھەتلەر» دىكى «ئالوبانلارنىڭ تۆۋىنى» ھازىرقى سەنشىنىڭ شىمالىنى كۆرسىتىدۇ. [3] «تارىخىي خاتىرىلەر» 110-جىلد «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» [4] س.دورجى سورۇڭ: «شىمالىي ھۇنلار قەبرىلىرى». [5] جيايى «شىننامە» 1-جىلد «چىن بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە». [6] «خەننامە» 49-جىلد «چاۋسونىڭ تەرجىمھالى». [7] «تارىخىي خاتىرىلەر» 6-جىلد «چىن شىخۇاڭ ھەققىدە خاتىرە»، 15-جىلد «ئالتە بەگلىك يىلنامىسى». [8] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [9] «تارىخىي خاتىرىلەر. ليۇجىڭنىڭ تەرجىمھالى». [10] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «خەننامە» 52-جىلد، «خەن ئەنگونىڭ تەرجىمھالى»، 2-جىلد، «خۇيدى ھەققىدە خاتىرە» 5-جىلد، «جىڭدى ھەققىدە خاتىرە». [11] «شىننامە» 3-جىلد «مىس ۋە رەخت». [12] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، [13] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، [14] «خەننامە» 6-جىلد «ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە». [15] «خەننامە» 52-جىلد، «خەن ئەنگونىڭ تەرجىمھالى». [16] خەن سۇلالىسى دەسلەپتە چىن سۇلالىسىنىڭ كونا كالېندارىنى قوللانغان بولۇپ، 10-ئاي يىلنىڭ بېشى قىلىنغان. شۇڭا، ئاۋال قىش،

ئاندىن ئەتىياز، ياز بايان قىلىنغان. ۋۇدىنىڭ تەيچۇ 1- يىلىدىن باشلاپ كالىندار ئۆزگەرتىلىپ، ئەتىيازنىڭ تۇنجى ئېيى يىلنىڭ بېشى قىلىنغان. [17] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 108 ـ جىلد «خەن چاڭرۇنىڭ تەرجىمىھالى»، «خەننامە» 6- جىلد، «ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»، 52- جىلد «خەن ئەنگونىڭ تەرجىمىھالى». [18] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 111- جىلد «ۋېي چىڭ ۋە قىرران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى» 109-جىلد، «لى سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى». [19] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ، 111 ـ جىلد، «ۋېي چىڭ ۋە قىرران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى»، 112-جىلد «ۋېي سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى». [20] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [21] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». 111-جىلد «ۋېي سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى» [22] «تارىخىي خاتىرىلەر» 30-جىلد «بازارنامە توغرىسىدا» [23] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە 111-جىلد «ۋېي سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى» [24] كىچىك ياۋچىلار ياۋچىلارنىڭ بىر تارمىقى. ياۋچىلار ئەسلىدە چىن، خەن دەۋرىدىلا دۇنخۇاڭ ۋە چىلىيەن (تىلىيەن) تېغى ئارلىقىدا (ھازىرقى گەنسۇدىكى خېشى كارىدورى ئەتراپىدا) چارۋىچىلىق قىلغان بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى رايونىغا كۆچۈپ كەتكەنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلار، چىلىيەن تېغى ئەتراپىدا قېلىپ چياڭلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانلىرى كىچىك ياۋچىلار دەپ ئاتالغان. [25] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 111 ـ جىلد، «ۋېي چىڭ ۋە قىرران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى». [26] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 111 ـ جىلد، «ۋېي چىڭ ۋە قىرران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى»، 123-جىلد «پەرغانە تەزكىرىسى»، 20-جىلد «جيەنيۈەن يىللىرىدىن بۇيانقى تۆرىلەرنىڭ يىلنامىسى» [27] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 111 ـ جىلد، «ۋېي چىڭ ۋە قىرران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى». [28]

ياۋچىلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174-يىلى ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن خېشى كارىدورىدىن غەربكە كۆچۈپ ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا كۆچۈپ كەلگەن كېيىن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 150-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە يەنە ئۇيسۇنلار تەرىپىدىن قوغلىنىپ ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ باكتېرىيىگە بويسۇنۇپ، ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈشنى باشلىغان تەخمىنەن ۋۇدىنىڭ يۈەنسۇ 1-يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 128-يىلى) جاڭ چيەننىڭ ئۇلارنىڭ يېرىگە بېرىشى خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئالاقىسىنىڭ باشلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. [29] ئۇيسۇنلار دەسلەپتە ياۋچىلار بىلەن بىللە دۇنخۇاڭ ۋە چىلىيەن (تىلەن) تېغى ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق قىلغان، يولباشچىسى ناندومى ۋاقتىدا ياۋچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، يېرى ئىگە قىلىۋېلىنغاندىن كېيىن ھۇنلارنىڭ يېرىگە قېچىپ بارغان. ناندومىنىڭ ئوغلى راغومىنى تەڭرىقۇت بېقىۋالغان، ئۇ چوڭ بولغاندا كىئوك تەڭرىقۇت ئۇنىڭ قىساس ئېلىشىغا ياردەم بەرگەن. شۇ چاغدا ياۋچىلار باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، خېشى كارىدورى ئەتراپىدىن ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. كۇنبەگ غەربتىن ياۋچىلارغا ھۇجۇم ياۋچىلار خاننى ئۆلتۈرگەچكە، ياۋچىلار ئامالسىز يەنە ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەن. ئۇيسۇنلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدائولتۇراقلىشىپ قىلىپ قىزىل قورغان شەھرىنى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۇنسۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى نارىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا)پايتەخت قىلغان. خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنگۇاڭ 2-يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 115-يىلى)جاڭ چيەن ئۇيسۇنلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، شىجۈن ۋە جيېي تۇ ئىككى مەلىكە ئەلگىرى- كېيىن، ئۇيسۇن كۇنبەگلىرىگە ياتلىق قىلىنغان. [30] «تارىخي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «پەرغانە تەزكىرىسى»، «بازارنامە توغرىسىدا»، «خەننامە»، 96- جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، «كېيىنكى خەننامە»، 90- جىلد «ئوغانلار ھەققىدە قىسسە»، 87-جىلد «غەربىي چياڭلار

ھەققىدە قىسسە». [31] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» 8-جىلد «شۋەندى ھەققىدە خاتىرە». [32] «خەننامە»، 7-جىلد «جاۋدى ھەققىدە خاتىرە». [33] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېيي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى». [34] تۇەنشۇ 2-يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121 يىلى) ئەتىيازدا خۇچۇبىڭ 8000دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن. يازدا يەنە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان (»تارىخى خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»)، لى گۇاڭ 3000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن (»خەننامە. ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»)تۇەنشۇ 4-يىلى ۋېيي چىڭ 19 مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن،ۋە ئەسىر ئالغان («خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»)، ھەممىسىنى قوشقاندا 130 مىڭدىن ئارتۇق. [35] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [36] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»گە نەقىل قىلىپ ئېلىنغان «شىخېدىكى كونا ئىشلار». [37] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دىكى كاتاۋۇل خۇيىڭنىڭ يەندىگە سۇنغان مەكتۇبى. [38] ۋاڭ شيەنچيەن «خەننامىگە تولۇقلىما. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە شېن چىنخەننىڭ «ئەتراپتىكى ئەللەر»دىن ئالغان نەقلى. [39] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» [40] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» [41] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [42] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە ۋۇدىنىڭ يۈەنسۇ 3-يىلى قىشتا ئېچىغىسە ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىپ، كۆن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى يۇتاننى ئۆلتۈردى. جاۋدىنىڭ شىيۈەن 2-يىلى ئانا ئالچى تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغلىنى ۋارىس قىلماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئادەم ئەۋەتىپ سول قول بۆيۈك كاھىبەگنى ئۆلتۈردى. ۋېيلۇ ۋە جۈەنچۇ ئالچى تىل بېرىكتۈرۈپ غۇياندى تەڭرىقۇتنى تەختكە چىقاردى. سول قول بىلىك خان، ئوڭ قول خان تەڭرىقۇت بېكىتىش ئۈچۈن ئەجدەربالىقتا ئېچىلغان قۇرۇلتايغا قاتناشمىدى دەپ خاتىرىلەنگەن. [43] «خەننامە. شۋەندى ھەققىدە خاتىرە» [44] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [45] «خەننامە.

هۇنلار ھەققىدە قىسسە»دىكى ۋاڭ ماڭنىڭ بەش سانغۇننى ئەۋەتىپ "ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ مۆھۈرى"نى ئۆزگەرتكەنلىكىگە قاراڭ. «ئۇزۇق-تولۇك تەزكىرىسى»دە "شۈەندى تەڭرىقۇتقا تەقدىم قىلغان مۆھۈر پادىشاھنىڭكىگە ئوخشاش"دېيىلگەن. [46] «خەننامە. هۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە» ۋە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «جۇيەندىكى خەن سۇلالىسى پۈتۈكلىرى» ئىزاھىنىڭ 74-بېتى، (1957-يىلى ئىلىم-پەن نەشرىياتى نەشرى). [47] توۋغ تەڭرىقۇت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 57-يىلىدىكى "بەش تەڭرىقۇتلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشى" دىكى تەڭرىقۇتنىڭ بىرى، كېيىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۋالغان. ئۇنىڭ ئىنىسى شۈشۈن خان غەربتە ئۆزىنى رۇڭجىن تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، ئۇزۇن ئۆتمەي قۇتىئۇش تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. توۋغىنىڭ كىچىك ئىنىسى قوغۇشارغا ئەل بولغان. [48] بۇ چاغدا دىڭلىڭلار شەرق، غەربتىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، شەرقىي قىسىمدىكى دىڭلىڭلار يەنىلا ھازىرقى بايقال كۆلى بويىدا چارۋىچىلىق قىلغان. غەربىي دىڭلىڭلار بولسا ئېرتىش دەرياسى ۋە بالقاش كۆلى ئارلىقىدا چارۋىچىلىق قىلغان. [49] «خەننامە. هۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 70-جىلد «چېن تاڭنىڭ تەرجىمھالى»، 9-جىلد «يۈەندى ھەققىدە خاتىرە». [50] «خەننامە. هۇنلار ھەققىدە قىسسە». [51] «شىننامە» 4-جىلد «هۇنلار» [52] « تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار ھەققىدە قىسسە». [53] « تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە "جۇڭ خاڭيۆ تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ قول، سول قول خانلىرىغا ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سانىنى ئېلىشنى ئۆگەتتى" دېيىلگەن. [54] شەھەر قۇرۇش، قۇدۇق قېزىشنى ئەسلىدە چاڭشۈي هۇنلىرىدىن بولغان ۋېي لۈ هۇنلارغا ئۆگەتكەن. ئەمما ۋېي لۈ خەن سۇلالىسىدە ئۇزۇن يىل ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان بولۇپ، خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى چوڭقۇر ئۇچرىغان (خەننامە. هۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 54-جىلد «لى گۇاڭ، سۇن لىڭ تەرجىمھالى»). شۇڭا شەھەر قۇرۇش، قۇدۇق قېزىش ئۇسۇلىنى ۋېي لۈ خەنزۇلاردىن ئۆگىنىپ، هۇنلارغا ئۆگەتكەن. [55] ۋاڭ گوۋېينىڭ «گۈەنتاڭ توپلىمى» 18-

جىلد «ھۇن ۋەزىرىنىڭ مۆھۈرى ھەققىدە». [56] «تارىخىي خاتىرىلەر» 20-جىلد «جېيەنيۈەن يىللىرىدىن بۇيانقى تۆرىلەرنىڭ يىلنامىسى» ۋە «خەننامە» 8-جىلد «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە»، 17-جىلد «جىڭدى، ۋۇدى، جاۋدى، شۈەندى، يۈەندى، چېڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆھپىكار ۋەزىرلەرنىڭ يىلنامىسى»، «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [57] بۇ جەھەتتە ئارخېئولوگىيلىك ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمىنى جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدىن، بىر قىسمىنى «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»نىڭ 1957-يىللىق 4-سانىدىكى لى يىيۈنىڭ «ئىچكى مۇڭغۇلنىڭ غەربىدىكى ھۇن ۋە خەن دەۋرى يادىكارلىقلىرى»دىن كۆرۈڭ. [58] «خەننامە. ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»، «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە»، «تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى». [59] «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «خەننامە» 28-جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، « ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [60] «خەننامە» 54-جىلد «سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [61] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [62] «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [63] «خەننامە» 68-جىلد «جىن مىللىتىنىڭ تەرجىمھالى» [64] «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» نىڭ 1955-يىللىق 10-سانىدىكى ۋاڭ زىيۈننىڭ «غەربىي خەن دەۋرىدىكى خۇچۇبىڭنىڭ تاش ئويمىسى» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. [65] ھۇنلارنىڭ ئەسلىدە يېزىقى يوق بولۇپ، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە يازغان خەتلىرىنى خەنزۇلار خەنزۇ يېزىقىدا يېزىپ بەرگەنلىكى شۈبھىسىز، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇيسۇن ۋە غەربتىكى باشقا ئەللەرگە يازغان خەتلىرىنى زادى قايسى يېزىقتا يازغانلىقى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا مەلۇمات بولمىغاچقا، بىر نېمە دېمەك تەس. [66] «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [67] جاۋجۈن بىر ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغقان، ئوغلى ئىتجىياس (قوغۇشاردىن تۇغۇلغان) كېيىن ئوڭ قول باتىس خان بولغان. چوڭ قىزى يۈن ئوڭ قول شۇبۇتانغا ياتلىق بولغانلىقى ئۈچۈن شۇبۇ قۇنچۇيى، كىچىك قىزى داڭيۇ ئۇرۇقىغا

ياتلىق بولغانلىقى ئۈچۈن داڭيۇ قۇنچۇيى دەپ ئاتالغان (ئىككىلا فۇجۇرۇت تەڭرىقۇتتىن تۇغۇلغان). [68] «تارىخي خاتىرىلەر» 99-جىلد «ليۇ جىڭنىڭ تەرجىمھالى». [69] «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [70] «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» نىڭ 1955-يىللىق 10-سانىدىكى ئىچكى مۇڭغۇل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىزمەت پونكىتى ئېلان قىلغان «باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىدىكى خەن قەبرىلىرىنى ئېنىقلاپ رەتلەش دوكلاتى». [71] ئىچكى مۇڭغۇلدىكى كۆكخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى داخېيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بىر جاۋجۈن قەبرىسى بولۇپ، قاچان قۇپۇرۇلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، جاۋجۈن قەبرىسى ئەڭ دەسلەپ تاڭ دەۋرىدىكى دۇيۇ يازغان «ئومۇمىي قامۇس»نىڭ 179-جىلدىدا تىلغا ئېلىنغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۆشى يازغان «تىنچ-ئاسايىش يىللاردىكى خاتىرىلەر» نىڭ 38-جىلدىدا يەنە "كۆك قەبرە" تىلغا ئېلىنغان ھەم جاۋجۈننىڭ قەبرىسى دائىم كۆپكۆك ئوت-چۆپلەر بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا "كۆك قەبرە" دەپ ئاتالغان، دېيىلگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى توقتۇ يازغان «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 1-جىلد «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» ۋە 41-جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دىمۇ جاۋجۈن قەبرىسى ۋە "كۆك قەبرە" ھەققىدىكى بايانلار خاتىرىلەنگەن. جاۋجۈننىڭ ياتلىق قىلىنىشى ۋە جاۋجۈن قەبرىسى توغرىسىدىكى تەپسىلىي ئەھۋاللار مۇئەللىپنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن، ئىچكى مۇڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1979-يىلى نەشر قىلغان «جاۋجۈن ۋە جاۋجۈن قەبرىسى» دېگەن كىتابتا خاتىرىلەنگەن. 6. باب ھۇنلارنىڭ گۈللىنىشى، خارابلىششى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى(؟) 4. ۋاڭ ماڭنىڭ ھۇنلارغا قاراتقان خاتا سىياسىتى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكىدىكى ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزى قوغۇشار تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 31-يىلى) كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە بويسۇنۇپ خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى بىلەن تىنچ، دوستانە

مۇناسىۋەتنى ساقلىدى. فۇجۇرۇت تەڭرىقۇتتىن كېيىن ھەر بىر تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغاندا ئاتاقلىق خانلىرىنى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى ياكى ئوغۇللىرىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتتى ۋە ياكى شەخسەن ئۆزى ئوردىغا زىيارەتكە كەلدى. زىيارەتكە بىللە كەلگەن خانلىرى ۋە ھەمراھلىرى دائىم 200 ئەتراپىدا بولدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت زىيارەتكە كەلگەندە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 1-يىلى) باشلاپ كەلگەن ئادەملىرى 500 گە يەتتى؟. خەن سۇلالىسىمۇ ئۇلارنى ناھايىتى ھەشەمەتلىك كۈتۈۋالدى. ھەر قېتىم قارشى ئالدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس خادىملارنى قورۇلدىن چىقىپ كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى؟ ھەم ئابرويلۇق چېگرا ئەمەلدارلىرى ۋە قەددى-قامەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ تەڭرىقۇتنىڭ ئۆتەر يولىدىكى ئايماقلارنىڭ (مەسلەن، يەنمېن، يۈنجۇڭ دېگەندەك) ۋالىيلىقىغا قويدى؟. ھەر قېتىم ئۇلارنى قۇبۇل قىلغان چاغدا قائىدە بويىچە كىمخاپ، شايى، سەرناق، كىيىم-كېچەكلەرنى ھەسسىلەپ تەقدىم قىلدى. ئەمما، بۇ خىل دوستانە مۇناسىۋەت ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرىدىن (مىلادىيە 1-يىلىدىن) باشلاپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ۋاڭ ماڭ ھۇنلارغا ئىنتايىن خاتا سىياسەت تۇتتى. بىرىنچىدىن، ئۇ شۇەندى، يۈەندى دەۋرلىرىدە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئۈچ ماددىلىق كېلىشىمگە (جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە خەنزۇ، ھۇن مىللەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ياشاۋاتقان رايونلىرىنى ئۆزى ساقلاش؛ قورۇللار تاجاۋۇزغا ئۇچرىسا دەل ۋاقتىدا خەن سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىش؛ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ھۇنلارغا قېچىپ بارغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىق) خىلاپلىق قىلدى ھەم يولسىزلىق بىلەن ھۇنلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، باشقىدىن تۆت تۈرلۈك بەلگىلىمە تۈزۈپ (بىرىنچى، خەنزۇلاردىن ھۇنلارغا قېچىپ بارغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىق؛ ئىككىنچى، ئۇيسۇنلاردىن ھۇنلارغا قېچىپ بارغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىق؛ ئۈچىنچى، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى «بەگلىك»لەردىن خەن سۇلالىسىنىڭ تامغا ئوتۇغاتلىرىنى قوبۇل قىلغۇچىلاردىن ھۇنلارغا تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىق؛ تۆتىنچى، ئوغانلاردىن ھۇنلارغا تەسلىم

بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىق)؟ ھۇنلارنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇ شۈەندى دەۋرىدە قوغۇشار تەڭرىقۇتقا تەقدىم قىلىنغان ئالتۇندىن ياسالغان «ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ مۆھۆرى» نى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتقا «شىن سۇلالىسى ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ مۆھۆرى»نى (شىن-ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت تارتىۋالغاندىن كېيىنكى دۆلەت نامى) تارقىتىپ بەردى. بۇ مۆھۆر ۋاڭ ماڭنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ سىياسىي ئورنىنى قەستەن چۈشۈرگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى خەن سۇلالىسى ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ھۆرمەتلەيدىغان ئورنىنى شىن ھاكىمىيىتىنىڭ بېگى ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويغانلىق ئىدى (خەن سۇلالىسى تەڭرىقۇتىنى ھەر قايسى بەگلەردىن يۇقىرى ئورۇنغا قويغانىدى)، جۈملىدىن ھۇن ھاكىمىيىتىنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قارامىلىق مۇناسىۋىتىنى شىن ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان سىياسىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىگە ئايلاندۇرۇپ قويغانلىق ئىدى. ئۈچىنچىدىن، ئۇ ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتىنىڭ «ھۇن تەڭرىقۇتى» دېگەن نامىنى «بېقىندى ھۇنلار تەڭرىقۇتى» دەپ ئۆزگەرتتى. ۋاڭ ماڭنىڭ بۇ قىلمىشلىرى ھۇنلارنى ھاقارەتلەش قىلمىشى بولۇپ، ئۇ كۆڭزىچىلارنىڭ «يات تائىپىلەر خان پادىشاھ بولسىمۇ، ئىگىسىز خۇاشيالىقلارغا يەتمەيدۇ» دەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىدىغان ۋە ھاقارەتلەيدىغان ئىدىيىسىنىڭ ئەكس ئېتىشى ئىدى. تۆتىنچىدىن، ئۇ خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ شىن ھاكىمىيىتىنى قۇرغاندىن (مىلادىيە9-يىلى) كېيىن، قورال كۈچى ئارقىلىق ئابروينى ئاشۇرۇش غەرىزىدە 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن يىغىپ، 12 سانغۇننى ئۇلارغا باش قىلىپ بىرلا ۋاقىتتا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ، ھۇنلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، ھۇنلار رايونىنى 15 بۆلەككە پارچىلاپ، جىخۇشانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن 15 كىشىنى مەجبۇرىي تەڭرىقۇت قىلىپ؟، ھۇنلارنىڭ كۈچىنى پارچىلاش ۋە ئاجىزلىتىشقا ئۇرۇندى ھەم ئەمىر نۆكەرنى يۇنجۇڭ قورۇلىدىن چىقىرىپ ئوڭ قول لەۋ خان شان ۋە ئوغلىنى ئالداپ قورۇلغا ئەكىرىپ، ئۇلارنى مەجبۇرىي ھالدا ۋاپادار تەڭرىقۇت،

ئىستائەتمەن تەڭرىقۇت قىلدى. بۇ بىر قاتار ئىشلار هۇنلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت ئوڭ، سول تەرەپتىكى هەر قايسى خانلارغا قورۇلغا كىرىپ تاجاۋۇز قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، كۆپ بولغاندا 10 مىڭ، ئادەتتىكىچە بولغاندا نەچچە مىڭ، ئاز بولغاندا بىر نەچچە يۈز كىشىلىك قوشۇن تارتىپ يەنمىن، سۇۋفاڭلارنىڭ ۋالىيلىرىنى، چېرىكچى بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئەسىر ئېلىپ، سانسىزلىغان چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، شىمال يەنە قايتا زور ئاپەتكە ئۇچرىدى. ئەسلىدە شۈەندى دەۋرىدىن كېيىن شىمالدا تۇرالاردا سىگنال ئوتلىرى يېقىلمايدىغان، چارۋا-ماللار هەممىلا يەردە يايلاپ يۈرۈيدىغان بىر گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەنىدى، ئەمدىلىكتە ۋاڭ ماڭنىڭ هۇنلارغا خاتا سىياسەت يۈرگۈزۈپ، خەنزۇلار بىلەن هۇنلارنىڭ تىنچ بىللە تۇرۇش ۋەزىيىتىنى بۇزۇۋېتىش تۈپەيلىدىن، شىمالدىكى زور تۈركۈمدىكى خەلق هۇنلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ ۋە ئۆلتۈرۈۋېتىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەسكەرلىرى ئۇزۇن مۇددەت مۇداپىئەدە تۇرۇپ هالىدىن كېتىپ، نەچچە يىل ئىچىدىلا شىمالدا ئادەمزات ئايىغى كۆرۈنمەيدىغان، ئۆلگەنلەرنى كۆمۈپ قويغۇدەك ئادەملەرمۇ چىقمايدىغان بولۇپ قالدى؟. دەل خەنزۇلار بىلەن هۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ بىر-بىرىگە قول سېلىش پەيتىگە كەلگەندە، ۋاڭ جاۋجۈننىڭ كۈيئوغلى، هۇنلارنىڭ هوقۇقلۇق ۋەزىرى ئوڭ قول قۇتقۇ شۈبۈتان ئايالى يۈن بىلەن بىر ئامال قىلىپ بۇ خىل خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشىماقچى بولدى. نەق شۇ ۋاقىتتا ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۆلدى (مىلادىيە 13-يىلى)، شۈبۈتان بىلەن يۈن ئۆزلىرى يېقىن ئۆتىدىغان ئوڭ قول لەۋ خان شاننى ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭغا ۋاڭ ماڭ بىلەن قۇدىلىشىشنى نەسىهەت قىلدى. هۇنلارنىڭ تەشەببۇسكار بولۇشى بىلەن قۇدىلىشىش ئىشقا ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما ۋاڭ ماڭنىڭ داۋاملىق خاتا سىياسەت يۈرگۈزۈشى، مەسىلەن، ئۇنىڭ «هۇن» دېگەن نامنى «ئىستائەتچان قۇل» دەپ، «تەڭرىقۇت» دېگەن نامنى «ئوبدان مۇلازىم» دەپ ئۆزگەرتىشىنى، يەنە قورال كۈچىگە تايىنىپ شۈبۈتان بىلەن يۈننى

مەجبۇرىي چاقىئەنگە ئەكىلىپ، شۇبۇتاننى تەھدىت بىلەن شۇبۇ تەڭرىقۇت قىلىشى ھەم ئۇنى زور قوشۇن بىلەن ھۇنلار رايونىغا تەڭرىقۇت بولۇشقا ئەكىلىپ قويۇشى تۈپەيلىدىن، ھۇنلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نورمال مۇناسىۋەتنى تۈپتىن ساقلىغىلى ۋە ياخشىلىغىلى بولمىدى. شۇ سەۋەبتىن ھۇنلار يەنە شىمالغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ، شىمالنىڭ ئەمىنلىكى يەنە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى؟. لېكىن، ۋاڭ ماڭ باشتىن-ئاخىر ۋەزىر يەن يۇ ۋە گۇڭسۇن لۇلەرنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىش كۆرۈپ زور مىقداردىكى ئاشلىقنى چېگرىدىكى ئايماقلارغا يۆتكەشكە بۇيرۇپ، ھۇنلارغا تاجاۋۇز قىلىشقا تەييارلاندى. لېكىن، ئۇ تېخى قوشۇن تارتىشقا ئۈلگۈرمەيلا ھاكىمىيىتى دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، ئۆزىمۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. گېڭشى 2-يىلى (مىلادىيە 24-يىلى) پادىشاھ ليۇشۇەن ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بۇرۇن بەرگەن تەڭرىقۇت مۆھۈرىنى ھەر قايسى بەگلەرنىڭ تامغىلىرىنى بەردى ھەم چاقىئەندە ئۆلۈپ كەتكەن شۇبۇتان، يۈنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، مۇلازىملىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ۋاڭ ماڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان خەنزۇ، ھۇن ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى نورمالسىز مۇناسىۋەتنى ياخشىلىماقچى بولدى. لېكىن، بۇ چاغدا قۇتئەرش تەڭرىقۇت خەنزۇلارنىڭ ۋاڭ ماڭغا قارشى تۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنىڭمۇ قوشۇن چىقىرىپ ۋاڭ ماڭغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ۋاڭ ماڭنىڭ مەغلۇپ بولۇپ خەن سۇلالىسىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىدە «بىزنىڭمۇ ھەسسىمىز بار، شۇڭا بىز ھۆرمەت قىلىنىشىمىز كېرەك»؟ دەپ تۇرىۋالدى. شۇ سەۋەبتىن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى يەنىلا ياخشىلىنالمىدى. ھۇن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيە تۇتىشىغا قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن بۇيان ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ ئەمىنلىك تېپىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كېلىپ ۋە يۈكسىلىپ، ۋاڭ ماڭ دەۋرى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە

كۈچى ئىنتايىن زورىيىپ، قۇلدارلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۈچى يېڭىۋاشتىن باش كۆتۈرگەنلىكى سەۋەب بولغانىدى. ھالبۇكى، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە دۆلەت كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ۋاڭ ماڭنىڭ ھۇنلارغا خاتا سىياسەت يۈرگۈزۈشى خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشىدىكى بىۋاستە سەۋەب ئىدى، شۇنداقتىمۇ ئەگەر ھۇنلار جەمئىيىتىدىكى ئىچكى ئامىل خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىن تەھلىل قىلمىغاندا، ئىزدەنمىگەندە پادىشاھ گېڭشىدى ۋە گۇۋاڭ ۋۇدىنىڭ ۋاڭ ماڭنىڭ خاتا سىياسىتىنى تۈزىتىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەدبىر قوللىنىپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەنزۇلار ۋە ھۇنلارنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشقان بولسىمۇ، يەنىلا ھېچقانداق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىگەنلىكىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبىنى چۈشەنمەك تەسكە توختايدۇ. ھۇن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا خەن سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىشىشنى ئويلايدىغان ئىككى خىل كۈچ (قوغۇشار تەڭرىقۇت بىلەن قۇتىئۇش تەڭرىقۇت بۇ ئىككى خىل كۈچنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى) مەۋجۇت ئىدى. قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىچىدىمۇ بۇ ئىككى خىل كۈچ يەنىلا مەۋجۇت بولدى. ئەينى چاغدا، تىنچلىقپەرۋەسلەرنىڭ ۋەكىللىرى ۋاڭ جاۋجۈننىڭ قىزى يۈن ۋە كۈيئوغلى شۈبۇتانلار ئىدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۆلگەندە، ئوڭ قول لەۋ خان شاننىڭ ئۇلجۇت تەڭرىقۇت نامى بىلەن تەختكە چىقىپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ۋاڭ ماڭ بىلەن قۇدىلىشىشى يۈن بىلەن شۈبۇتاننىڭ پىلانلىشى ۋە تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇ تىنچلىقپەرۋەسلەرنىڭ كۈچەيگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ۋاڭ جاۋجۈننىڭ جىيەنى ۋاڭ شىنى قۇدىلاشقۇچى تۆرە قىلىپ تەيىنلىشىمۇ يالغۇز ۋاڭ شىنىڭ يۈن بىلەن تۇغقان بولغانلىقىدىنلا بولماستىن، يۈن بىلەن شۈبۇتاننىڭ ھۇنلاردىكى تىنچلىقپەرۋەسلەرنىڭ ۋەكىللىك قىلغانلىقىدىن ئىدى. كېيىن ئۇلجۇت تەڭرىقۇت ۋە يۈن، شۈبۇتانلارنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئۆلۈشى بىلەن

تىنچلىقپەرۋەرلەر بىرمەھەل ئاجىزلاپ، ئۇرۇشپەرەسلەر پەيدىنپەي يېتەكچى ئورۇنغا چىقىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ قالايمىقانلىقىدىن پايدىلىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى بارغانسېرى غالجىرلىشىپ كەتتى. شۇڭا، غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى قۇدىلىشىشتىن ئۇرۇشۇشقىچە، دۈشمەنلىشىشتىن دوستلىشىشقىچە، ئارازلىشىشتىن تاجاۋۇز قىلىشقىچە بولغان ئەگرى-توقاي، مۇرەككەپ جەريانىنى نوقۇل ھالدا خەن سۇلالىسى ياكى ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىتىگە باغلىق بولۇپلا قالماي، يەنە ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ كۈچىيىش-ئاجىزلىشىشى ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق مۇھىم ئامىللارغىمۇ باغلىق، دېيىشكە بولىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى، ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يەرلىك كۈچلەرنىڭ بۆلۈنمىچىلىكى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، ھەربىي كۈچىنىڭ بىر قەدەر ئاجىزلىقى ۋە شىمالدىكى رايونلارنى باشقۇرۇشقا مادارى يەتمىگەنلىكى قاتارلىق ئاجىزلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۈچ تەرەپتىن شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئېغىر بېسىم پەيدا قىلدى. بىرىنچىدىن، ئۇلار ئۇغانلارنى يېڭىۋاشتىن تىزگىنلەپ، ئۇغانلار ۋە يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن سىيانپىللار بىلەن بىرلىكتە قوشۇۋۇن تارتىپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇغانلار ئەسلىدە خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانىدى. كېيىن ۋاڭ ماڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن 12 يول قوشۇن تارتقاندا، ئۇغان ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ دەيجۈنگە ئورۇنلاشتۇردى ھەم ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاياللىرىنى ئايماق مەركىزىگە ئەكىلىپ گۆرۈگە ئېلىۋالدى. كېيىن ئۇغانلار قاچقاندا گۆرۈگە

ئېلىۋالغان ئايالالارنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن، ئوغانلار ۋاڭ ماڭ بىلەن ئۆچەكىشىپ قالدى. ھۇن قۇلدارلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوغانلارنى ئۆزگە تارتىپ ئۇلارنىڭ ئىسىلزادىلىرىنى ئەمەل بىلەن قىزىقتۇرۇپ، باشقا ئادەملىرىنىمۇ رام قىلىۋالدى. گۇاڭۋۇ يىللىرىنىڭ دەسلەپىدە ھۇن قۇلدارلىرى ئوغانلار ۋە سىيانپىلار بىلەن بىرلىشىپ شىمالغا ھۇجۇم قىلدى. دەيجۈن ئايمىقىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار ئاپەتكە ئەڭ ئېغىر ئۇچرىدى. ئوغانلارنىڭ چارۋىچىلىق يەرلىرى خەن سۇلالىسى يەرلىرىگە ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئەتىگەندە تاڭ سۈزۈلگەندە يولغا چىقسا كۈن كۆتۈرۈلۈشى بىلەن كېلىپ بولغىلى بولاتتى. شۇڭا، شىمالدىكى بەش ئايماقتىكى خەلق ئېغىر ئاپەتكە ئۇچراپ پۇقلارلار سەرسان بولۇپ كەتتى. خەن قوشۇنلىرى ئۇلار بىلەن نەچچە يۈز قېتىم چوڭ-كىچىك ئۇرۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ غەلبە قىلالمىدى.؟ ئىككىنچىدىن، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يەرلىك بولۇنمە كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈردى ۋە ئۇلارنى قوللىدى. مەسىلەن ئەندىڭ ئايمىقى سەنشۈي ناھىيىسىدىكى (ھازىرقى نىڭشيادىكى گۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) لۇفاڭ، دەيشىيەن ناھىيىسىدىكى (ھازىرقى خېبېيدىكى ۋېيشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) جاڭ يې، يۈياڭ ئايمىقىدىكى (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىدىكى مىيۈن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) پېڭ چۇڭ، ۋۇيۈەن ئايمىقىدىكى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىدە) لى شىڭلار داۋاملىق شىمالدا پاراكەندىچىلىك تېرىپ ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، بولۇپمۇ، لۇفاڭ ھۇن قولدارلىرىنىڭ جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىشىدىكى مۇھىم قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. ھۇن قۇلدارلىرى قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بۆلۈنمىچىلىكىنى قوللاپلا قالماستىن، يەنە ئۇنى يۆلەپ «خەن پادىشاھى» (قورچاق پادىشاھ) قىلىپ جيۇيۈەندە تۇرغۇزۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە قول تىقتى. لۇ فاڭ ۋۇيۈەن، سۇفاڭ، يۈنجۇڭ، دىڭشياڭ، يەنمېندىن ئىبارەت بەش ئايماقنى ئىگىلىۋېلىپ، ھۇنلارنى يۆلەنچۈك قىلىپ خورىكى بەك ئۆسۈپ كەتتى ؟. كېيىن لۇفاڭنىڭ

قول ئاستىدىكى سەركەردىلەر (مەسىلەن، سۈي لى) ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، ئۇ ھۇنلار ئارىسىغا قېچىپ كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ يەنە ئىنئامغا بېرىلىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاچقا، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ سۈيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى، ئۇلار بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ بۇلاڭچىلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. بۇنىڭ بىلەن، شاڭداڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى جاڭزى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، فۇفېڭ (ھازىرقى شىئەن شەھىرى)، تىيەنشۈي (ھازىرقى گەنسۇدىكى تۇڭۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، شاڭگۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، جۇڭشەن (ھازىرقى خېبېيدىكى دىڭشىيەن ناھىيىسى) قاتارلىق جايلار ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تاجاۋۇزى، قىرغىنچىلىقى ۋە بۇلاڭ-تالىڭىغا ئۇچراپ، شىمالنىڭ ئەمىنلىكى بۇزۇلدى [11] ئۇچىنچىدىن، ئۇلار غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قاتتىق-سوقتى قىلىپ باج-سېلىق يىغىپ، ئىقتىسادىي كۈچىنى كۈچەيتتى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۇەندى، يۈەندى دەۋرلىرىدىن بۇيان غەربىي يۇرت ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان، خەن سۇلالىسى قورۇقچى بەگ تەسىس قىلىپ غەربىي يۇرتنى باشقۇرغانىدى. كېيىن ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىنىڭ ئورنىنى چۈشۈرۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن يۈز ئۆرۈپ قورۇقچى بەگ دەن چىننى ئۆلتۈرۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزدى. ھۇن قۇلدارلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى يەنە يېڭىۋاشتىن ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالدى. ھۇن قۇلدارلىرى ھەر مىللەت خەلقلىرىدىن ئېغىر باج-سېلىق يىغقاچقا، ئۇلار چىداشقا ئامالسىز قالدى [12]. ئەينى چاغدا، بىر تەرەپتىن ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزلىق كۈچى قۇدرەت تاپقان، يەنە بىر تەرەپتىن شەرقىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى يېڭى قۇرۇلغان، سىياسىي جەھەتتە يەرلىك بۆلۈنمە

كۆچلەر تېخى تولۇق يوقىتىلماي پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىرلىكى تېخى ئىشقا ئاشمىغان، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋەيران بولۇپ، ئاھالىلەرنىڭ ئوندىن ئىككى-ئۈچى قالغان، «قەلئەلەر بوشاپ، ساقلىغىلى ئادەم قالمىغان»، «قورۇللار بۇزۇلۇپ تۇرلار ۋەيران بولغان » ئىدى[13].شۇڭا، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى بۇ خىل پەرق ئەينى چاغدىكى شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە قارىتا ئىستراتېگىيىلىك قايتۇرما زەربە بەرمەي، پاسسىپ مۇداپىئە كۆرۈش تاكتىكىسىنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا تۆۋەندىكىدەك تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللاندى: بىرىنچىدىن، سىياسىي جەھەتتە، جيەنۋۇ 6-يىلى (مىلادىيە 30-يىلى) گۇاڭ ۋۇدى (ليۇشيۇ) ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالتۇن-كۈمۈش سوۋغا قىلىپ، بۇرۇنقى دوستانە مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، سىياسىي ۋاستە ئارقىلىق ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى توسماقچى بولدى. گەرچە ھۇنلار جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتكەن (ھۇنلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆز-ئارا جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتىشى شۇنىڭدىن باشلاندى) بولسىمۇ، ئەمما پاراكەندىچىلىكنى توختاتمىدى[14].ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشىلانمىدى. ئىككىنچىدىن، ھەربىي جەھەتتە، گۇاڭ ۋۇدى سەركەردە-لەشكەرلەرنى يۆتكىگەن بولسىمۇ مۇداپىئەنى ئاساس قىلدى. ئارىلاپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ، دۈشمەننى چېكىندۈرۈش بىلەن توختاپ قېلىپ، ئاساسىي جەھەتتىن قورۇلدىن چىقىپ ئۇرۇش قىلمىدى[15].يەنە كېلىپ قىسمەن ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىدە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلار لۇفاڭ بىلەن بىرلىكتە نەچچە قېتىم شىمالغا تاجاۋۇز قىلغان. جيەنۋۇ 9-يىلى بۈيۈك ئەمىر لەشكەر ۋۇخەن قاتارلىقلار ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ، نەچچە يىلغىچە ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەن. ئەكسىچە ھۇنلار بارغانسېرى كۈچىيىپ تاجاۋۇزچىلىقى بارغانسېرى

كۆپەيگەن. 13-يىلى خېدۇڭغا تاجاۋۇز قىلغاندا ئايماق، ۋىلايەتلەر تاقابىل تۇرالمىغان. شۇڭا، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى نۇرغۇنلىغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى روشەن پاسسىپ مۇداپىئە خاراكتېرىدە بولغان. تارىخىي ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشىچە، گۇاڭۋۇدى تەختكە چىققاندىن (مىلادىيە 25-يىلى) كېيىن، بەي سۈنى دەيجۈن ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى قىلىپ، «قورۇللارنى مۇستەھكەملەپ ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرگەن». ئاتالمىش «قورۇلنى مۇستەھكەملەش» قەلئە، قورۇللارنى پاسسىپ مۇداپىئە قىلىش دېگەنلىك ئىدى. يەنە جيەنۋۇ 5-يىلى گوجى يۈياڭ ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى بولغاندا ھۇنلار چېگرىغا پاركەندىچىلىك سېلىپ، چېگرىدىكى خەلقلەر غەمگە پاتقان. گوجى ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ مۇداپىئە كۆرگەنلىكتىن، ھۇنلار قورقۇپ قورۇلدىن كىرىشكە پېتىنالمىغان. بۇنىڭدىمۇ پەقەت«ھۇنلارنى قورۇلدىن كىرگۈزمەسلىك» بىلەنلا چەكلىنىپ، قورۇلدىن چىقىپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن زەربە بېرىلمىگەن. يەنە جيەنۋۇ 7-يىلى دۇماۋ پەرمانغا بىنائەن قوشۇن باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ جىنياڭ، گۇاڭۋۇدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ھۇن قاراقچىلىرىدىن مۇداپىئە كۆرگەن. جيەنۋۇ 12-يىلى گۇاڭ ۋۇدى يەنە دۇەن جۇڭنى ھەر قايسى ئايماقلاردىكى كەچۈرۈم قىلىنغان مەھبۇسلارنى باشلاپ دۇماۋنىڭ شىمالنى قوغدىشىغا ياردەملىشىشكە ئەۋەتكەن. دۇەن جۇڭ شىمالغا بارغاندىن كېيىن ئەسكەرلەرنى ئىشلىتىپ «قەلئە، قورۇللارنى سېلىپ، تۇرلارنى ياساپ»، مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى ۋە كۈچلىرىنى كۈچەيتكەن[16].بۇمۇ يەنىلا مۇداپىئەلىنىشنى ئاساس قىلغان. ئۈچىنچىدىن، مۇداپىئەلىنىشتە مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى كۈچەيتىش زۆرۈر ئىدى، شۇڭا شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە قەلئە، قورۇل، تۇرلارنى رېمونت قىلىش ۋە ياساش ئىشلىرى ناھايىتى كۆپ بولدى. تارىخىي ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشىچە، جيەنۋۇ 15-يىلى يەنمېن، دەيجۈن، شاڭگۇ ئۈچ ئايماق خەلقلىرى چاڭشەنگۇەن (ھازىرقى خېبېيدىكى تاڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، جۈيۇڭگۇەن (ھازىرقى خېبېيدىكى جۈيۇڭگۇەن)

نىڭ شەرقىگە كۆچۈپ ھۇنلارنىڭ پاركەندىچىلىكىدىن پاناھلانغان. ھۇنلارنىڭ سول تەرەپتىكى قوشۇنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىچكىرلەپ كىرىپ قورۇلىنىڭ ئىچىگە جايلىشىۋالغان.شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمىتى تۇسۇشقا ئامالسىز قېلىپ، چېگىرىدىكى ھەر قايسى ئايماقلاردىكى ئەسكىري كۆچنى كۆپەيتىپ، «كەڭ كۆلەمدە قەلئە، قورۇللارنى سېلىش، تۇرلارنى ياساش» قا مەجبۇر بولغان. جيەنۋۇ 12-يىلى يېڭىۋاشتىن دەيشيەن ناھىيىسىدىن پىڭچېڭغا تۇتىشىدىغان، ئۇزۇنلۇقى 300 چاقىرىمدىن ئاشىدىغان قېيخۇ يولى ياسالغان بولسا، ئەمدىلىكتە (جيەنۋۇ 15-يىلى) شىخېدىن ۋېيچياۋغىچە، خېشاڭدىن ئەنيىگىچە، تەييۈەندىن جىڭجىڭغىچە، جۇڭشەندىن يېغىچە بولغان ئارىلىقتا قەلئە، قورغانلار سېلىنىپ، ھەر ئون چاقىرىم ئارىلىققا بىردىن تۇر ياسىلىپ مۇداپىئە كۆرۈلگەن [17]. تۆتىنچىدىن، كۆچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋەزىيىتىنى ئوڭشاپ ھەم شىمالدىكى قەلئە، قورغانلارنى ساقلاپ، ۋاقىتىنچە غەربىي يۇرت بىلەن كارى بولمىدى. شۇڭا، جيەنۋۇ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى «بەگلىك»لەرنى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئەلچى ئەۋەتىپ شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن مەركەزگە تەۋە بولۇشنى ھەم قورۇقچى بەگ تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، گۇۋاڭ ۋۇدى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يېڭىدىن تىنجىدى، ھۇنلار تېخى بويسۇندۇرۇلمىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارغا چولىمىز تەگمەيدۇ، دېگەن سەۋەب بىلەن ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلمىدى[18]. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا گەرچە ھۇن قۇلدارلىرى توختىماستىن جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئارىدا ئەلچىلەر يەنىلا بېرىپ-كېلىپ تۇردى. جيەنۋۇ 6-يىلى (مىلادىيە 30-يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەلچى ئەۋەتكەن، ھۇنلارمۇ بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرغاندىن باشقا، جيەنۋۇ 14-يىلى (مىلادىيە 38-يىلى) ھۇنلارمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى، شەرقىي خەن سۇلالىسىمۇ قائىدە بويىچە ئەمىر مۆكەرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ

جاۋاب قايتۇردى[19]. لېكىن بۇ خىل ئۇچرىشىش ئىككى تەرەپنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىنىڭ تۈپتىن ياخشىلىنىشىدا ھېچقانداق رول ئوينىيالمىدى، ئۇرۇش ۋە تاجاۋۇزچىلىق يەنىلا داۋاملاشتۇرۇلدى. پەقەت خەنزۇ، ھۇن خەلقلىرى ئارىسىدا ئەينى چاغدا ئۇرۇش بىر قەدەر ئاز بولغان خېشى كارىدورى ئەتىراپىدىكى رايونلاردىلا قويۇق ئىقتىسادىي ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ساقلىنىپ قالدى. «كېيىنكى خەننامە» 31-جىلد «كۇڭ فېننىڭ تەرجىمىھالى» دا، جيەنۇۋ يىللىرىدا جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت خېشى رايونىلا ناھايىتى تىنىچ ئىدى، گۇزاڭ ناھايىتى باياشات بولۇپ، چياڭلار (غەربىي چياڭلار)، غوزلار (ھۇنلار ۋە ئارىلاشما غوزلار) «سودا قىلىشاتتى»، «ھەر كۈنى تۆت قېتىم بازار بولاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى چاغلاردا بازار سودىسىدا ئادەتتە بىر كۈندە ئۈچ قېتىم بازار بولىدىغان بولۇپ، بىر كۈندە تۆت قېتىم بازار بولۇشىدىن بۇ يەردىكى بازار سودىسىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. گۇزاڭ خەنزۇ، چياڭ، ھۇن ۋە ئارىلاشما غوزلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، بىر كۈندە تۆت قېتىم بازار بولغانلىقىدىن قارىغاندا، ئەينى چاغدا ھۇنلار، خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ناھايىتى گۈللەنگەن. 5. غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدىكى ئەل بولغان ئادەتتىكى ھۇنلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا ھۇنلاردىن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغۇچىلار بار ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە ۋېيدىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىغا يازغان خېتىدە «ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۆتكەن ئىشلارنى تەگەشمەيلى، مەن قېچىپ كەلگەنلەرنى قويىۋېتەي، سىلەمۇ جاننى قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرمىسىلە» دېگەنلىكى خاتىرلەنگەن. بۇ يەردە تىلغان ئېلىنغان جاننى قاتارلىق كىشىلەر دەل خەن سۇلالىسىگە قېچىپ بارغان ھۇنلار ئىدى. جىڭدى دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان ھۇن خانلىرى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە تۆرىلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر. شىياۋ جىڭدى ھەققىدە

خاتىرە» دە «خۇيدى، جىڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆرلەرنىڭ يىلنامىسى» دا بۇ ئەھۋاللار خاتىرلەنگەن. لېكىن، زور تۈركۈمدىكى هۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇش سۈدى، شۈەندى دەۋرلىرىدە بولغان. ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121- يىلى) كۈزدە، هازىرقى گەنسۇدىكى خېشى كارىدورى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قۇنشار خان شۇتۇق خاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قوۋمىدىن40 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا تايىن تۆرىسى دىگەن مەرتىۋىنى بەردى ھەم چېگرىدىكى بەش ئايماقنىڭ سىرتىدا بەش «بېقىندى ئەل» تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ قومىنى ئورۇنلاشتۇردى[20]. شۈەندىنىڭ ۋۇفېڭ 2- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 56- يىلى) قىشتا خۇسۇر خان ۋە سول ئىجىز خان ئۆز قوۋمىدىن 50 مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن سۇلالىسى ئۇلارغا تۆرلىك مەرتىۋىسى بەردى ھەم شىخي، بېيدى ئىككى ئايماقتا بېقىندى ئەل تەسىس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇردى [21]. بۇنىڭدىن باشقا هۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى، ئاتاقلىق خانلىرى، سەركەردىلىرى، ۋەزىرلىرى، كاھ بەگلىرى، جورچىلىرى قاتارلىقلاردىنمۇ ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ، خېلى كۆردى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. «خەننامە. جىڭدى، جاۋدى، شۈەندى، يۈەندى دەۋرلىرىدىكى تۆھپىكار ۋەزىرلەرنىڭ يىلنامىسى» دا بۇ ئەھۋاللار خاتىرلەنگەن. شۈەندى دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە هۇنلاردىن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغانلار تەخمىنەن يۈز مىڭدىن ئاشقان. تېخى ھەر قېتىمىلىق ئورۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەسىرگە چۈشۈپ ئەل بولغانلار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ. ئاتالمىش «بېقىندى ئەل» زادى نىمە؟ «تارىخي خاتىرىلەر. ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋانداز سانغۇنىنىڭ تەرجىمھالى» دا: «قېچىپ كېلىپ ئەل بولغانلارنىڭ ھەممىسى چېگرىدىن بەش ئايماقنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار ئۆز ئادىتى بويىچە ياشىغاچقا، بېقىندى ئەل دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان هۇنلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەمەللىرىنى ۋە قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، خەن

سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى كۆرسىتىپ بەرگەن دائىرىدە يەنىلا چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمىگەن. لېكىن مەمۇرىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان بېقىندى ئەل كاھ بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. بېقىندى ھەل كا بېگىلىكىگە كۆپ ھاللاردا خەنزۇلار تەيىنلەنگەن. لېكىن، ھۇنلارنىڭ يۇقىرى قاتلام شەخسلىرىدىنمۇ تولۇقلانغان. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەل بولغان ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار جەھەتتە خەنزۇلار بىلەن بىردەك بولۇشقا مەجبۇرلىمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرىدىكى ئەل بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان بىر تۈرلۈك مىللىي سىياستى ئىدى. بېقىندى ئەل چىن سۇلالىسىدىن باشلاپ تەسىس قىلىنغان. خەن سۇلالىسى قۇنشار خانىنىڭ قوۋمىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن بەش بېقىندى ئەل تەسىس قىلغان. بېقىندى ئەل كاھ بەگ، ياردەمچى كاھ بەگ قاتارلىق مەنسەپلەر تەسىس قىلىنغان. يەنە مىڭبېگى، توققۇز تىلماچ بەگ بولغان [22]. ۋۇدى دەۋرىدىكى بېقىندى ئەللەر تەسىس قىلىنغان چېگرىدىكى بەش ئايماق كېيىنكىلەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، لۇڭشى، بېيدى، شاڭجان، سۇفاڭ، يۈنجۇڭ [23] قاتارلىقلار بولۇپ، بېقىندى ئەل كا بەگلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى تىيەنشۈيدىكى يۇڭشى ناھىيىسى (ھازىرقى گەنسۇدىكى يۈجۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، ئەندىڭدىكى سەنشۈي ناھىيىسى (ھازىرقى نىڭشىيادىكى گۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، شاڭجۈندىكى چيۈزى ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشىدىكى يۈلىن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، شىخېدىكى مېيجى ناھىيىسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ۋە ۋۇيۈەندىكى پۇزې ناھىيىسى (ھازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس، ئېھتىمال بۇرۇنقى شەنشىنىڭ يۈلىن مەھكىمىسى تەۋەسىدە، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكىجاۋ ئايمىقى ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن) دە بولغان [24]. شۈەندى دەۋرىدىكى بېقىنى ئەللەر شىخې، بېيدى، دىۋاڭدا بولغان. ئەمما، بېيدىدىكى كاھ بەگنىڭ

تۇرۇشلۇق ئورنى «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە كۆرۈلمەيدۇ. ھالبۇكى، ئۇنىڭدىكى «فۇپىڭ ناھىيىسى» گە بېرىلگەن ئىزاھاتتىكى «شىمالىي تەرەپ كاھ بېگى شىنچۈەن قەلئەسىگىچە بولغان جايلارنى باشقۇرىدۇ» دېگەنگە ئاساسلىنىپ پەرەز قىلغاندا، ئۇنىڭ ئورنى فۇپىڭدا بولغان (ھازىرقى نىڭشىيادىكى ۋۇجۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). يەنە «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى ۋۇدىنىڭ يۈەنفېڭ 3- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 78- يىلى) «ئوڭ قول بىلىك خان، لەۋ خان تۆت مىڭ چەۋەنداز بىلەن ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ، رىلىي، ۋۇلەن، پەنخېغا بېسىپ كىردى. جاڭيې ۋالىيسى، بېقىندى ئەل كاھ بېگى گوچۈڭ قوشۇن چىقىرىپ زەربە بەردى» دېگەن خاتىرىدىن قارىغاندا، جاڭيېدىمۇ قارام ئەل بولغان. ئەمما ئۇنىڭ قاچان تەسىس قىلىنغانلىقى، كاھ بەگنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنىڭ نەدىلىگى ئېنىق ئەمەس. خەن سۇلالىسى ئەل بولغان ھۇنلارغا ئادەتتە مايىل قىلىش ۋە ئىلتىپات كۆرسىتىش سىياسىتىنى قوللانغان. جىڭدى دەۋرىدىلا ھۇن خانى ئۈيشىلۇ قاتارلىق بەش كىشى ئەل بولغاندا، جىڭدى ئۇلار ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە تۆرىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ، مىڭ ئائىلىلىكنى سۈيۇرغال قىلىپ بەرگەن [25]. ۋۇدى ھۇنلاردىن ئەل بولغانلارغا تېخىمۇ بەك ئىلتىپات كۆرسەتكەن. بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» 120- جىلد، «جى جېڭنىڭ تەرجىمھالى» دا ناھايىتى ئېنىق خاتىرلەنگەن بولۇپ، جى جېڭ: «كەمىنىلىرىنىڭ قارىشىچە ئالىيلىرى قولغا كەلتۈرگەن ھۇنلارنى قۇل قىلىپ، ئۇلارنى مال- مۈلكى بىلەنلا قوشۇپ جەڭدە قۇربان بولغانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، پۇقرالارنىڭ رەھمىتىنى ئېلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇشلىرى كېرەك ئىدى. سىلى بۇنداق قىلمايلا قالماستىن، ئەكسىچە قۇنشار خان نەچچە تۈمەن كىشىنى باشلاپ ئەل بولغىلى كەلگەندە، خەزىنىدىن پۇل چىقىرىپ ئۇلارنى تارتۇقلىمىسىلا، يەنە تېخى پۇقرالارنى ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا بۇيرۇپ، خۇددى ئەزىز- مېھمانىدەك كۈتۈۋالدىلا» دېگەن. 30- جىلد، «بازارنامە توغرىسىدا» دىمۇ: «شۇ يىلى كۈزدە قۇنشار خان نەچچە تۈمەن

كىشىنى باشلاپ ئەل بولغاندا، خەن سۇلالىسى 20 مىڭ ھارۋىنى كۆتۈرۈپلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار كەلگەندە مول ئىنئاملارنى بېرىپ، يۈز تۈمەندىن ئارتۇق يارماق سەرپ قىلدى» دېيىلگەن. ئەل بولغانلار ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام شەخسلەرنىڭ ھەممىسىگە تۆرىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، كۆپ بولغاندا ئون مىڭ ئائىلە، ئازراق بولغاندا مىڭ نەچچە ئائىلە، ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ بەش ـ ئالتە يۈز ئائىلە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. يەنە بەزىلىرى بېقىندى ئەللەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك سەركەردىلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن. مەسىلەن، لىياڭچى تۆرىسى رانپانيۇ بېقىندى ئەل كاھ بېگلىكىگە، كۇن تۆرىسى جۇجى بېقىندى ئەل چەۋەندازلار سەركەردىلىكىگە تەيىنلەنگەن[26]. خەن سۇلالىسىدىكى تۆرىلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان بىر خىل مەرتىۋە بولۇپ، تۆرىلەرگە سۇيۇرغال قىلىنغان يەرلەرنى مەركەز ئادەم ئەۋەتىپ باشقۇراتتى. تۆرىلەر بولسا پەقەت سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئائىلىلەردىن باج ـ سېلىق يىغىۋالاتتى. خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان ھۇن خانلىرى، سەركەردىلىرى ۋە ۋەزىرلىرىدىن تۆرىلىك مەرتىۋىسى بېرىلگەنلەرمۇ شۇنداق بولغان. خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان ھۇن خانلىرى، سەركەردىلىرى ۋە ۋەزىرلىرىگە سۇيۇرغال قىلىنغان يەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھازىرقى خېنەن، سەنشى، شەندۇڭ، خېبېي ئەتراپلىرىدا بولۇپ، خېنەندە ـ ئەينى چاغدىكى يىچۇەن ئايمىقىدا ئەڭ كۆپ بولغان. يىچۇەن ئايمىقىدىكى راڭچېڭ، يەنلىڭ، ۋۇياڭ، ياڭچېڭ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە سۇيۇرغال يەرلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ۋۇياڭ ناھىيىسىدە ھەممىدىن كۆپ بولغان. تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن ھۇن خانلىرى، سەركەردىلىرى، ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى يۇقىرقى سۇيۇرغاللىقلارغا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار ئەگەر خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىگە ئېرىشەلمىسە ئۆزلىرى خالىغانچە كۆچۈپ كېتەلمىگەن. مەسىلەن، شىيامو تۆرىسى قۇدۇن يۈەنشۇ 2 ـ يىلى مەرتىۋىسى بېرىلگەندىن كېيىن، ئىزچىل ھالدا سۇيۇرغال يېرى چىشى (ھازىرقى شەنشىنىڭ لىنچى ناھىيىسى) دا تۇرغان. ئۇنى نەۋرىسى شېنجۆ 3 ـ يىلى پەرمان

بويىچە گېجۇ تېغىغا (ئۇيسۇنلارغا يېقىن) كۆچۈرۈلگەن. كېيىن ئۆز مەيلىچە ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ ۋۇشىغا (ئۇيسۇنلارنىڭ يېرى) كۆچۈپ كېتىپ ئولتۇراقلاشقاچقا، تۆرلىك مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلانغان [27]. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تۆرلىك مەرتىۋىسى بېرىلگەن ھۇنلاردىن «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە» دە خاتىرلەنگەنلىرىدىن جەمئىي 30 ـ 40 ئى بار. بۇلاردىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىشقا ئورۇنغانلىقى (مەسىلەن، چىنياڭ تۆرىسى يۆجى ۋە روياڭ تۆرىسى مېڭدەك)، ئاسىيلىق قىلغانلىقى، خەن پادىشاھلىرىغا ھاقارەت كەلتۈرگەنلىكى، تۇزۇم- قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغانلىقى، ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى بولمىغانلىقى سەۋەبلىك ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغان ياكى مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلانغانلاردىن باشقىلىرىنىڭ مەرتىۋىسىگە خەن سۇلالىسى ئومۇمەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ۋارىسلىق قىلدۇرغان. بۇنىڭ ئىچىدە، ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغىنى دۇ تۆرىسى جىن مىتى (شۇتۇق خاننىڭ ئوغلى) ئىدى. بۇنى «خەننامە» 68- جىلد، «جىن مىتىنىڭ تەرجىمھالى» دىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئادەتتىكى ھۇن چارۋىچىلىرى ئەسلىدىنلا ئاتلىق ئەسكەر بولغاچقا، خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى بېقىندى ئەل قوشۇنىغا كىرگۈزۈپ «بېقىندى ئەل چەۋەندازى» قىلغان. مەسىلەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بېقىندى ئەل چەۋەندازلار سەركەردىسى جۇجى باشچىلىق قىلغان بېقىندى ئەل چەۋەندازلىرى دەل مۇشۇنداق ئاتلىق ئەسكەرلەر بولغان. «تارىخىي خاتىرىلەر» پەرغانە تەزكىرىسى» دە يوەنفېڭ 3- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 108- يىلى) ۋۇدىنىڭ جاۋ پونۇنى بېقىندى ئەل چەۋەندازلىرى ۋە ئايماق لەشكەرلىرىدىن نەچچە تۈمەننى باشلاپ قوشقا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى خاتىرلەنگەن. ۋاڭ شىيەنچىيەن «خەننامىگە تولۇقلىما. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە شۇ سۇڭخىنىڭ ئىزاھاتىدىن نەقىل ئېلىپ، بۇ بېقىندى بەش چەۋەندازلىرىنىڭ دەل يوەنشۇ 2- يىلى تەسىس قىلىنغان بەش بېقىندى ئەلدىكى قۇنشار خان ۋە شۇتۇق خانلارنىڭ قوشۇنى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بۇنىڭدىن بېقىندى ئەل قوشۇنىغا قوبۇل قىلىنغان ھۇن ئاتلىق

ئەسكەرلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىگىنى ھەم ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەن سۇلالىسى يەنە ئەل بولغان بىر قىسىم ھۇنلاردىن (سانى ئېنىق ئەمەس) قوشۇن تۈزۈپ، ئۇلارغا چاڭشۈي ھۇن چەۋەندازلىرى ۋە شۈەنچۇ ھۇن چەۋەندازلىرى (چاڭشۈي ھازىرقى شەنشىدىكى لەنتيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا، شۈەنچۇ خەن دەۋرىدىكى چاڭئەن سەنپۇدا تۇرغۇزۇلغان. «خەننامە. ئەمەلدار - تۆرىلەر يىلنامىسى» دا خاتىرلىنىشچە، چاڭشۈي چېرىكچى بېگى چاڭشۈي، شۈەنچۇ بېگى چىياڭ ھۇن چەۋەندازلىرىنى باشقۇرغان بولسىمۇ، دائىملىق ۋېيلۇنىڭ ئاتىسى چاڭشۈي ھۇنلىرىدىن بولۇپ، ئۇ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، ھۇن چەۋەندازلىرى چېرىكچى بېگى بولۇپ تەيىنلىنىپ چاڭشۈيدە تۇرغان. ۋېيلۇ خەن سۇلالىسىدە چوڭ بولۇپ كېيىن ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلگەندە قايتىدىن ھۇنلارا ئەل بولغان [28]. ۋۇدىنىڭ جېڭخې 2- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 91- يىلى) داخانلىق ۋەقەسىدە [29]. جىياڭ چۇڭ چاڭئەندىكى گۇناكار تۆرىلەرنى ئەۋەتىپ چاڭشۈي ۋە شۈەنچۇ ھۇن چەۋەندازلىرىنى يۆتكىگەن [30] بۇ ھۇن چەۋەندازلىرى بەزىدە ھەربىي يۈرۈشكىمۇ سېلىنغان. مەسلەن، شۈەندىنىڭ شېنخۆ 1- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 61- يىلى) 3- ئايدا، غەربىي چىياڭلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، خەن سۇلالىسى سەنپودىكى ھۇن ۋە يۆ چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ، جىنچېڭغىچە قوغلاپ بارغان [31]. ئەل بولغان ھۇنلاردىن بېقىندى ئەل چەۋەندازلىقىغا ياكى چاڭشۈي، شۈنچۇ ھۇن چەۋاندازلىقىغا تاللانمىغانلىرى بولسا خۇاڭخې دەرياسى ۋە خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى چېگرىدىكى بەش ئايماقنىڭ سىرتىغا تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇڭا، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇۋېي، سۇفاڭ، ۋۇيۈەن، بېيۇدى، شىخې ئەتراپلىرىدىكى شۇتۇق ھۇنلىرى (شۇتۇق خان قوۋمىنىڭ ئەۋلاتلىرى) ناھايىتى كۆپ بولغان. خەن سۇلالىسى ئەل بولغان ھۇنلاردىن شۈەندىنىڭ ئاخىرىدا بېقىندى ئەللەردىكى ئەل بولغان ھۇنلاردىن شۈەندىنىڭ ئاخىرقى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 49- يىلى) شىخې بېقىندى ئېلىدە ۋە يۈەندىنىڭ

دەسلەپكى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 48- يىلى) شاڭجۈن بېقىندى ئېلىدە ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ، بىر قىسىم ھۇنلارنىڭ ھۇنلار رايونىغا قېچىپ كېتىش ۋەقەسى سادىر بولغاندىن كېيىن، ھېچقانداق قالايمىقانچىلىق ۋە ئىسيان كۆرۈلمىگەن [32]. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بېقىندى ئەللەردە دەل ئۆزگىرىش بولدى. تارىخىي ئەسەرلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا ئەندىڭ بېقىندى ئېلى، شىخې بېقىندى ئېلى، شاڭجۈن بېقىندى ئېلى، جايى بېقىندى ئېلى، جۈيەن بېقىندى ئېلى بولغان [33]. بېقىندى ئەل يەنىلا كاھ بەگ، بەگلەر ۋە بېقىندى ئەل چەۋاندازلىرى تەسىس قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭشۈي ھۇن چەۋاندازلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، يۇڭپىڭ 2- يىلى (مىلادىيە 52- يىلى) قىشتا، مىڭدى جۇڭشىيەن بېگى لىيۇيەنگە سۈيۈرغال قىلىنغان يېرىدىن كېلىشكە پەرمۇن چۈشۈرگەن ھەم ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ قوغداپ ئەكەلگەن. مىڭدى لىيۇيەنگە: «بۇ ئاتلىق قوشۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى شىمالىي قوشۇندىكى ھۇن چەۋاندازلىرى، يېنىك قوراللانغان، ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا، بىر تال ئوقنىمۇ زايا كەتكۈزمەيدۇ» دېگەن [34]. ئاتالمىش شىمالىي قوشۇندىكى ھۇن چەۋاندازلىرى، دەل چاڭشۈي چېرىكچى بېگىگە قاراشلىق چاڭشۈي ھۇن چەۋەندازلىرى بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭشۈي چېرىكچى بېگى شىمالىي قوشۇن قوشبېشى بولغاچقا [35]، مىڭدى چاڭشۈي ھۇن چەۋاندازلىرىنى شىمالىي قوشۇن ھۇن چەۋاندازلىرى، دېگەن. يەنە مەسىلەن، يۇڭپىڭ 11- يىلى (مىلادىيە 68- يىلى) لىيۇ بەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئاتلىق قوشۇننىڭ ئاتلىق چېرىكچى بېگى بولۇپ تۇرىۋاتقان چېغىدا، مىڭدى ھەر قېتىم سۈيۈرغاللارنى كۆزدىن كەچۈرگىلى چىققاندا، ئۇ دائىم چاڭشۈي ھۇن چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ئۇنى قوغدىغان [36]. ئەندىڭ بېقىندى ئېلىدىكى ھۇنلار غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپلا ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقاچقا، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى پەيدىنپەي خەنزۇلاردىن تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغان. بەزىلىرى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن ۋاز كېچىپ،

دېھقانچىلىق ياكى يېرىم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شىي جىن «كېيىنكى خەننامە. چياڭلار، غۇزلار ھەققىدە قىسسە» دە: «بېقىندى ئەلدە ئەل بولغان چياڭ ۋە ھۇنلاردىن نەچچە مىڭى بار. ئۇلار تاغدا ئولتۇراقلىشىپ چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق قىلىدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن بېقىندى ئەل ئەندىك بېقىندى ئېلى بولۇپ، تاغ چىڭشەن تېغىنى (ھازىرقى گەنسۇدىكى خۇەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەندىك بېقىندى ئېلىدە ئولتۇراقلاشقان ھۇنلارنىڭ (يەنە چياڭلارمۇ بار) چىڭشەن تېغى ئەتراپىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرىنىڭ چارۋىچىدىن دېھقانغا ياكى قوشۇمچە دېھقانچىلىق قىلىدىغان چارۋىچىغا ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ چارۋىچىدىن دېھقانغا ياكى قوشۇمچە دېھقانچىلىق قىلىدىغان چارۋىچىغا ئۆزگىرىش جەريانى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە خەنزۇ فېئودال بيۇروكراتلىرى ۋە پومېشچىكلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراش جەريانى بولغان. ئۇلارنىڭ ئەندىك بېقىندى ئېلىدىكى سەنشۈيدە تۇرۇۋاتقان چاغدا، خەنزۇ دېھقانلىرىغا ئوخشاشلا يەرلىك خەنزۇ فېئودال بيۇروكراتلىرى ۋە پومېشچىكلىرىنىڭ ئېزىشى، ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان. شۇڭا ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، ئۇلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. جىڭشەن تېغىنىڭ يەر شەكلى مۇھىم، تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا باپ كەلگەچكە، قوزغىلاڭچى قوشۇن جىڭشەنگە يىغىلغان. ئۇلارنىڭ قوزغىلىڭى ماھىيەتتە فېئوداللىق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى ھەققانىي خاراكتېردىكى سىنىپىي كۈرەش ئىدى. لېكىن ئۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇش جەريانىدا، دوست-دۈشمەننى ئېنىق ئايرىماي، سەنشۈيدىكى يەرلىك فېئودال بولۇنمىچى لۇفاڭ ۋە چوللۇكنىڭ شىمالىدىكى ھۇن قولدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى بىلەن ئۆز-ئارا تىل بىرىكتۈرگەن. ھۇن قولدار ئاقسۆڭەكلىرى شۇ سەۋەبتىن گۇرىن خاننى ئەسكەر باشلاپ ئۇلارغا

ھەمدەم بولۇشقا ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ قوزغىلاڭ فېئودال بولۇنمە كۈچلەر ۋە تاجاۋۇزچى كۈچلەر پايدىلىنىدىغان بىر قورالغا ئايلىنىپ قالغان. كېيىن (جيەنۋۇ 6- يىلى، مىلادىيە 30- يىلى) چىگشەن تېغىغا توپلانغان بۇ ھونلاردىن بىر تۈمەندىن ئارتۇق كىشى باشلىقى فېيتۇشياۋچىنىڭ رەھبەرلىكىدە بېيدى ۋالىيسى فېڭ يىغا ئەل بولغان. بىر قىسىم ھونلار لۇفاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سەنشۈيگە قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ناھىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئېغىر زۇلۇمى تۈپەيلىدىن جيەنۋۇ 21- يىلى (مىلادىيە 45- يىلى) بوما شاۋبونىڭ رەھبەرلىكىدە قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھون قولدارلىرى بىلەن قايتا ئالاقە باغلاپ، يەنە چىگشەن تېغىغا توپلانغان. ئەمما، ئۇزۇن ئۆتمەي خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، شاۋبو تەسلىم بولۇپ، يىشيەن ناھىيىسىگە (ھازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي) كۆچۈرۈپتىلگە [37]. ئىزاھلار: [1] «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە». [2] «خەننامە» 100- جىلد، «تەرجىمھاللار». [3] «خەننامە» 17- جىلد، «دوەن خۇيزۇڭنىڭ تەرجىمھالى»، «شەرقىي قەسىردىكى خەن خاتىرلىرى» 23- جىلد «پىڭ چۇڭ ھەققىدە خاتىرە». [4] «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە». [5] «خەننامە. 99- جىلد، «ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمھالى». [6] «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە». [7] «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە». [8] «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە». [9] كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد، «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە»، 20- جىلد، «ۋاڭ بانىڭ تەرجىمھالى». [10] «كېيىنكى خەننامە»، 12- جىلد، «لۇفاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «پىڭ چۇڭنىڭ تەرجىمھالى»، 19- جىلد، «گېڭ يەننىڭ تەرجىمھالى». [11] «كېيىنكى خەننامە»، 1- جىلد، «فۇۋاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» ، 89- جىلد «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «لۇفاڭنىڭ تەرجىمھالى». [12] «كېيىنكى خەننامە» 88- جىلد، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [13] «كېيىنكى خەننامە»، 82- جىلد «تەدبىرچى گوشيەننىڭ ئەمەلدارلىق يوسۇنلىرى» ، 1- جىلد. [14] «كېيىنكى خەننامە، گۇاڭدى ھەققىدە خاتىرە» ۋە «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە

قىسسە». [15] «كېيىنكى خەننامە. ۋاڭ بانىڭ تەرجىمھالى» دا، ۋاڭ بانىڭ ھۇنلار بىلەن چوڭ- كىچىك نەچچە يۈز قېتىم ئۇرۇشقان بولسىمۇ، جىيەنۇۋ 10- يىلدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىنلا پىڭ چېڭدا ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قورۇلدىن چىقىپ ھۇنلارغا غەلبىسېرى قوغلاپ زەربە بەرگەنلىكى خاتىرلەنگەن. بۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خەن سانغۇنلىرى قورۇلدىن چىقىپ، ھۇنلارغا بەرگەن بىردىن بىر ئۇرۇش. بۇ ئۇرۇش مىساللىرىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. [16] «كېيىنكى خەننامە»، 30- جىلد، «سۇ جىڭنىڭ تەرجىمھالى». 31- جىلد، «گوچىڭنىڭ تەرجىمھالى»، 22- جىلد، «دۇمانىڭ تەرجىمھالى». [17] «كېيىنكى خەننامە. گۇاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»، «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 22- جىلد، «ماچېڭنىڭ تەرجىمھالى». [18] «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [19] «كېيىنكى خەننامە. گۇاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە». [20] «خەننامە»، 6- جىلد، «ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، 20- جىلد، «جىيەنيۈەن يىللىرىدىن بۇيانقى تۆرىلەرنىڭ يىلنامىسى» ۋە 111- جىلد، «ۋېيۇ چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى». [21]«خەننامە»، 8- جىلد، «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە»، 94- جىلد، «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، چېڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆھپىكار ۋەزىرلەرنىڭ يىلنامىسى». [22] «خەننامە»، 19- جىلد، «ئەمەلدار- تۆرىلەر يىلنامىسى». [23]«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋانداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى». [24] «خەننامە»، 28- جىلد، «جۇغراپىيە تەزكىرىسى». [25] «تارىخىي خاتىرىلەر»، 57- جىلدى، «جىياڭ تۆرىسى جۇيۇ جەمەتى» ۋە 19- جىلد، «خۇيدى ، جىڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆرىلەرنىڭ يىلنامىسى». [26] «تارىخىي خاتىرىلەر. خۇيدى، جىڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆرىلەرنىڭ يىلنامىسى» ۋە «خەننامە. جىڭدى، ۋۇدى، جاۋدى، شۈەندى، يۈەندى، چېڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆھپىكار ۋەزىرلەرنىڭ يىلنامىسى». [27] «خاننامە. جىڭدى، ۋۇدى، جاۋدى، شۈەندى، يۈەندى،

چېڭدى دەۋرلىرىدىكى تۆھپىكار ۋەزىلەرنىڭ يىلنامىسى». [28] «خەننامە»، 54- جىلد، «لى لىڭنىڭ تەرجىمىھالى». [29] داخانلىق ۋەقەسى 10- باپ، 2- تېمىسىغا قارالسۇن. [30] «خەننامە»، 66- جىلد، «لىيۇ چۇماۋنىڭ تەرجىمىھالى». [31] «خەننامە»، 8- جىلد، «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە»، 69- جىلد، «جاۋ چۇڭگونىڭ تەرجىمىھالى». [32] «خەننامە»، 89- جىلد، «فىڭ فېڭشىنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە 9- جىلد، «يۈەندى ھەققىدە خاتىرە»،«فىڭ فېڭشىنىڭ تەرجىمىھالى» دا «شۈەندىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى» خاتا ھالدا «جاۋدىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى» بولۇپ قالغان. «شۈەندى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، شىخې بېقىندى ئېلى ۋۇفېڭ 3- يىلى تەسىس قىلىنغان. جىڧۇدى دەۋرىدە شىخې بېقىندى ئېلى تېخى يوق ئىدى. شۇڭا، ئەسەردە بۇ تۈزىتىلدى. [33] «كېيىنكى خەننامە»، 4- جىلد، «خېدى ھەققىدە خاتىرە»، 7- جىلد، «خۈەندى ھەققىدە خاتىرە»، 12- جىلد، «لۇ فاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، 89- جىلد، «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [34] «كېيىنكى خەننامە»، 42- جىلد، «گۇدڭۇ يىللىرىدىكى ئون بەگ ئىچىدىكى جۇڭشەن بېگى يەننىڭ تەرجىمىھالى». [35] «كېيىنكى خەننامە»، 27- تەپسىرات، «ئەمەل- مەنسەپ تەزكىرىسى». [36] «كېيىنكى خەننامە. گۇاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»، 17- جىلد، «فىڭ يىنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە 12- جىلد، «لۇ فاڭنىڭ تەرجىمىھالى». 7- باپ ھۇنلارنىڭ گۈللىنىشى، خارابىلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (؟) 6. ھۇنلارنىڭ جەنۇۋ- شىمال ئىككىگە پارچىلىنىشى جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى ۋە ھون قۇلدارلىق ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى ھۇنلار مىلادىيە 48- يىلىغا كەلگەندە غايەت زور ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈردى. يەنە جەنۇبىي ۋە شىمال ئىككى قىسىمغا پارچىلاپ، ئىچكىردە ئولتۇراقلاشتى. شىمالىي ھۇنلار داۋملىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئەڭ ئاخىرى غەربكە كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ ئىككى قىسىم ھۇنلار ئۆز ئالدىغا يول تۇتۇپ، ھەر قايسىسى ئوخشىمىغان تارىخىي يۆنىلىشكە قاراپ ماڭدى. شۇ سەۋەبتىن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ غەربىي

خەن دەۋرىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلىنىشىچە، قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ نەۋرىسى، ئۇجۇلۇجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى بى تاغىسى قۇتئەرش تەڭرىقۇت بۇ تەختتە ئولتۇرغان چاغدا (مىلادىيە 18- يىلى) ئۇنىڭ ئۇكەن باتىس خانلىققا تەيىنلىنىپ، ھۇنلارنىڭ جەنۇبىغا جايلىشىپ، جەنۇپتىكى سەككىز قەبىلىنى ۋە ئوغانلارنى باشقۇرغان بولۇپ، تەۋەلىكىدە 40 50 مىڭ كىشى بار ئىدى. ئۇ تەڭرىقۇتلۇق ئورنىنى تارتتۇرۇپ قويغانلىقتىن، تەڭرىقتۇ بۇ ئۆلۈشتىن بۇرۇنلا ئىچىدە غۇم ساقلاپ، تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى يىغىلىشلارغا قاتماشمايدىغان بولىۋالغان ئىدى. يۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ئۇداتقۇ تەختكە چىقتى (مىلادىيە 46- يىلى). بى يەنە تەختكە ئولتۇرالمىغاچقا، بۇنىڭدىن ناھايىتى غەزەپلەندى. شۇ چاغلاردا ھۇنلار رايونىدا ئۇدا نەچچە يىل ئېغىر قۇرغاقچىلىق، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم دائىرىدە گىياھلار قۇرۇپ، قەھەتچىلىك ۋە كېسەل سەۋەبىدىن ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپ تۈگىگەندى. پانۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنىڭ قىيىنچىلىقتا قالغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشتىن ئەنسىرەپ، يۇياڭغا (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى مىيۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتنى ۋاقتىنچە پەسەيتىشكە ئورۇندى. خەن سۇلالىسىمۇ ئەمىر نۆكەر لى ماۋنى سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى. ھالبۇكى، بىمۇ مەخپىي ھالدا گوخرىڭ ئارقىلىق ھۇنلار رايونىنىڭ خەرىتىسىنى خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەۋەتىپ بەردى. جيەنۇۋ 24- يىلى ئەتىيازدا، ھۇنلارنىڭ جەنۇپتىكى سەككىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى بىمۇ تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. بى بۇرۇن بوۋىسى قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۇشان خەن سۇلالىسىنىڭ ياردىمىدە ئەمىنلىككە ئېرىشكەچكە، ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ «قوغۇشار» دېگەن نامنى قوللاندى ھەم ۋۇيۈەن قورۇلىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، «مەڭگۈ خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ شىمالدىكى

قاراقچىلار (شىمالىي ھۇنلار) دىن مۇداپىئە كۆرۈشنى خالايدىغانلىقى» نى بىلدۈردى. خەن سۇلالىسى دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيان ھۇنلار يىلمۇ- يىل تاجاۋۇز قىلغانلىقى، ئۆزلىرىنىڭ قارىشى تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىۋاتقانلىقى ۋەجىدىن، ئۇنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ چېگرىنى قوغداشنى ئويلاپ، ئۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلدى. شۇ يىلى (جىيەنۋۇ 24- يىلى) بى ئۆزىنى قوغۇشار تەڭرىقۇت (يەنى شىلوشجۇت تەڭرىقۇت) دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن، ھۇنلار جەنۇپ ۋە شىمال ئىككى قىسىمغا پارچىلىنىپ كەتتى [1]. جەنۇبىي تەڭرىقۇت ھۇنلار ئېغىر تەبئىي ئاپەتكە ئۇچراپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋەيران بولۇپ، خەل ئاچارچىلىقتا قالغانلىقى ئۈچۈن ھەم شىمالىي ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، يەنە جىيەنۋۇ 25- يىلى خەن سۇلالىسى پايتەختى لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ نازارەت قىلىشنى، ئۆزىنىڭ .ئوغلىنى ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى قايتا تۈزۈشنى (قوغۇشار تەڭرىقۇت ۋە شۈەندى دەۋرىدە ئىمزالانغان ئەھدىنامىنى قايتا تۈزۈشنى) خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن سۇلالىسى ئۇنى قوللاش ۋە كونترول قىلىشنى كۆزلەپ، غەربكە 80 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تەڭرىقۇت ئوردىسى (جەنۇبىي تەڭرىقۇت ئوردىسى) قۇرۇشىغا ياردەم بەردى. ئارقىدىنلا ئۇنى يۇنجۇڭ ئايمىقىغا كۆچۈرۈپ كەلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە شىخې ئايمىقىدىكى مېيجى ناھىيىسىگە كۆچۈرۈپ كەلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاساسىي جەھەتتىن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىخۇشانغا قوللانغان كونا قائىدىسىنى ئۈلگە قىلىپ (جىخۇشاننىڭ ئورنىنى ھەر قايسى بەگلەردىن يۇقىرى قىلىپ)، جەنۇبىي تەڭرىقۇتقا ئالتۇندىن ياسالغان مۆھۈر ۋە مۆھۈر بېغى ئىنئام قىلىپ، كىيىم- كېچەك، كەمەر- تاج، ھارۋا- ئات، ئوقيا، شەمشەر، ساۋۇت، تۇرمۇش بويۇملىرى، چالغۇ ئەۋاپلىرى، ئالتۇن ۋە زور مىقداردا كىمخاپ- شايى، پاختا قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلدى. يەنە خېدۇڭ ئايمىقىدىكى 25 مىڭ پاتمان گۈرۈچ، 36 مىڭ تۇياق قوي- كالا چىقىرىپ ئۇلارغا ياردەم قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي ھۇنلار ھەر قېتىم ئىقتىسادىي قىيىنچىلىققا ئۇچرىغاندا، خەن سۇلالىسى بۇرۇنقىدەك ياردەم بەردى. «كېيىنكى خەننامە.

جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلىنىشىچە، جىيەنۇۋ 29- يىلى (مىلادىيە 53- يىلى) جەنۇبىي تەڭرىقۇتقا نەچچە تۈمەن جىيەنۇۋ قوي ئىنئام قىلىنغان. يەنە جىيەنچۇ 1- يىلى (مىلادىيە 76- يىلى) جەنۇبىي ھۇنلار رايونىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، خەلق ئاچارچىلىقتا قالغاندا، جاڭدى 30 مىڭدىن ئارتۇق نامرات ئائىلىلەرگە قۇتقۇزۇش بەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا، شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنە «ھۇنلار ئەمىر نۆكىرى» تەسىس قىلىپ، مەخسۇس جەنۇبىي تەڭرىقۇتنى قوغدىدى [2]. ھۇنلار ئەمىر نۆكىرىنىڭ تۆۋىنىدە قورۇقچى بەگ بولۇپ، ئۇ جازا ئىجرا قىلغۇچى 50 قوراللىق لەشكەرنى باشلاپ، تەڭرىقۇتنىڭ تۇرارگاھىنى قوغداپ، كۆزەتچىلىك قىلاتتى. جىيەنۇۋ 26- يىلى قىشتا جەنۇبىي تەڭرىقۇت شىمالىي تەڭرىقۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا، ئەمىر نۆكەر دۇەن بىلەن ئاتلىق ئەسكەر، 500 جازا ئىجرا قىلغۇچى لەشكەر بىلەن جەنۇبىي تەڭرىقۇتنى قوغداشقا ھەمدەملەشكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي ھۇن ھاكىمىيىتىنى خەن سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا پەيدىنپەي مۇقىملاشتى. جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن دوستانە بولدى. جەنۇبىي تەڭرىقۇت ھەر يىلى ئوغلىنى ئاستانە لويىغاڭغا ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى ۋە ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلدى. چاغاننى قۇتلۇقلاپ ئىبادەتخانىلارنى تاۋاپ قىلدى. خەن سۇلالىسىمۇ قائىدە بويىچە زور مىقداردىكى تاۋار- دۇردۇن، يىمەكلىكلەرنى ئوڭ قول، سول قول بىلىك خاندىن تۆۋەندىكىلەرگە ۋە «تۆھپە كۆرسەتكەنلەر» گە ھەدىيە قىلدى. كېيىن ھەر بىر تەڭرىقۇت ئۆلگەندە يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ «تەزىيە بىلدۈردى». ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە زور تۈركۈمدىكى تاۋار- دۇردۇنلارنى ھەر قايسى خانلارغاۋە قۇتقۇدىن تۆۋەن ئەمەلدارلارغا ئىنئام قىلىپ بەردى ھەم بۇ ئىشنى دائىملىق قائىدىگە ئايلاندۇردى. شۇ سەۋەبتىن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي ھۇنلارغا سەرپ قىلغان چىقىمى ئىنتايىن زور بولۇپ، ھەر يىلى 190 مىليون يارماقتىن ئېشىپ كەتتى [3]. جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئەل بولۇشىمۇ بىر مۇقەررەر

ھادىسە بولۇپ، بۇ ھۇن تارىخىنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، شىمالدىكى ھۇنلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بىلەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ شىمال بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ، ھۇنلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ بىرلىككە كېلىشى، ئىتتىپاقلىشىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىجتىمائىي ئاساس ئىدى. خەنزۇلارنىڭ ئىغار فېئوداللىق ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنىڭ ھۇنلارغا پائال تەسىر كۆرسىتىشى، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسىمدا خەنزۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئوخشىمايدىغان پوزىتسىيە تۇتىدىغان ئىككى خىل ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەڭسىزلىكىنىڭ ئىنكاسى بولدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىخوشان خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى تەڭسىزلىك تېخىمۇ تېزلەشتى ۋە چوڭقۇرلاشتى. تەڭرىقۇتنى بى مىلادىيە 18- يىلدىن تارتىپ ھۇنلارنىڭ جەنۇپ تەرىپىدە ماكانلاشقان. قول ئاستىدىكى سەككىز قەبىلە ئەينى چاغدىكى بېيدى، سۇفاڭ، ۋۇيۇەن، دىڭراڭ، يۈەنجۇڭ، يەنمېن، دەيجۈن، شاڭگو قاتارلىق ئايماقلارغا، يەنى ھازىرقى لۇڭشى، ئىچكى مۇڭغۇلدىكى خېتاۋ، كونا سەددىچىننىڭ شىمالىي ۋە شىمالى شەنشى، شىمالىي خېبېيغا جايلاشقاندىن باشلاپ، سەككىز قەبىلىنىڭ چارۋىچىلىق يېرى خەن سۇلالىسىنىڭ يەرلىرىگە يېقىن بولغاچقا، خەنزۇلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە باشقا جايلارغا قارىغاندا بەكرە ئۇچرىدى. شۇڭا، خەنزۇلار بىلەن ئەپلىشىپ ھەمكارلىشىش ئارزۇسىمۇ كۈچلۈك بولدى. سەككىز قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ بىنى تەڭرىقۇت قىلىشتا ئۇنىڭ بوۋىسى جىخۇشاننىڭ خەن سۇلالىسىگە تايىنىپ ئەمىنلىككە ئېرىشكەنلىكىنى ئويلاشقىنى ۋە بىنىڭ ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ «قوغۇشار» نامىنى قوللانغانلىقى ئۇنىڭ ئەل بولۇشىنىڭ كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ۋە ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يەنە كېلىپ سەككىز قەبىلە ئىچىدە

نۇرغۇنلىغان خەنزۇلار بولۇپ، بۇلارنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ھۇنلارغا تارقىتىشى ھەم ئۇلارغا ئەقىل ئۆگىنىشى (مەسىلەن، گوخېڭنىڭ تەڭرىقۇت بىغا خەرىتە سىزىپ بەرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن خەرىتە تەقدىم قىلغانلىقى بۇنىڭ بىر مىسالى) ئۇلارنىڭ جەمئىيىتىنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشى ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خەنزۇ مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىشىنى تېزلىتىشتە خېلى روللارنى ئوينىدى. شۇڭا، تەڭرىقۇت بى ۋە ئۇ باشچىلىقىدىكى سەككىز قەبىلە ھۇنلاردىكى جىخۇشان ۋەكىللىكىدىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ھەۋەس قىلىدىغان ھەم خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىشنى قەتئىي قوللايدىغان ئىجتىمائىي كۈچكە بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىش ھەرىكىتى پۈتۈن ھۇن خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كېلەتتى. مۇشۇ ئىجتىمائىي كۈچ مەۋجۇت بولغانلىقتىن، شىمال بىلەن جەنۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ، ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ جىخۇشان سېلىپ بەرگەن ئاساس بويىچە قايتىدىن بىرلىككە كېلىشكە، ئىتتىپاقلىششقا يۈزلىنىشى مۇقەررەر ئىدى. ھالبۇكى، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشىدا بىنىڭ ئاساسلىق رول ئوينىشى تاسادىپىيلىق ئىدى. تەڭرىقۇت ئورنىنى تالىشىش ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ يۈز بېرىشى پەقەت بىر تۈرتۈرۈك بولغانىدى. تارىختىكى مۇقەررەرلىك كۆپ ھاللاردا تاسادىپىيلىق ئارقىلىق ئاندىن ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا، تەڭرىقۇت بىنىڭ خەن، ھۇن مۇناسىۋىتىدە ئوينىغان ئاكتىپ رولىنى تۆۋەنلىتىۋېتىشكە بولمايدۇ. جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئەل بولۇشى ھۇن تارىخى ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىغا ناھايىتى زور ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بىرىنچىدىن، ئۇ ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى تاجاۋۇزچىلىق تەھدىتىنى تۈگەتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، جەنۇبىي تەڭرىقۇت ئەل بولغاندىن كېيىن، جىيەنۇۋ 25- يىلى ئەتىيازدا قوشۇن ئەۋەتىپ شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغىچە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ قوۋمىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتۇپ، ئون مىڭ

تۇياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي غەنىيمەت ئالغان. شىمالىي تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن قورقۇپ، بۇلاپ كەلگەن بارلىق خەزىنە پۇقرالىرىنى قويۇپ بېرىپ، ياخشى كۆڭلىنى بىلدۈرگەن. چەۋەندازلار ھەر قېتىم قورغانلاردىن ئۆتكەندە، بىز قاچقۇن ئۇكەن باتىس خانغا رەدىيە بېرىمىز. خەنلىكلەرگە تەگمەيمىز ، دېگەن [4]. ئىككىنچىدىن، ئۇ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا قورغانلار، سىيانپىلارنىڭ ھۇن قۇلدار تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇشىنى روياپقا چىقىرىپ ھەم ئۇلارنى خەن سۇلالىسىگە تەۋە قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ھۇن تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىنى چەكلەش كۈچىنى كۈچەيتتى. ئوغانلار ۋاڭ ماڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ قوشۇن چىقىرىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا تاجاۋۇز قىلغان ئىدى. جيەنۇۋ 22-يىلى ئېئوغانلار ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنىمەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى شىمالغا نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراققىچە قوغلىۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن "چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بوشاپ قالدى". شەرقىي خەن سۇلالىسى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوغانلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارغا پۇل، رەخت سوۋغا قىلدى. ئوغانلار ئەسلىدە ئوڭ ئۇكەن باتىس خان بىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى، ئەمدىلىكتە بىنىڭ تەۋەلىكىدىن سەككىز قەبىلىنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاچقا، ئوغانلارمۇ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى خالىدى. بولۇپمۇ خەن سۇلالىسىگە ئەڭ يېقىن لياۋشى ئوغانلىرىدىن ئاقساقال خاۋ دەن قاتارلىق 900 دىن ئارتۇق ئادەم جيەنۇۋ 25-يىلى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، ئاستانە لوياڭغا بېرىپ زىيارەت قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئاق ساقاللىرىدىن پايتەختتە قېلىپ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشنى خالايدىغانلىرىدىن 80 نەچچىسىگە بەگ، تۆرىلىك مەرتىۋىسى بەردى ھەم ئۇلارنى قورۇلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ، چېگرىدىكى ھەر قايسى ئايماقلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆز ئادەملىرىنى توپلاتقۇزۇپ، ئاشلىق، كىيىم-كېچەك بىلەن

تەمسىلەپ تۇردى، شۇنداقلا ئۇلارنى خەن سۇلالىسى ئۈچۈن چېگرالارنى چارلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇن ۋە سىيانپىلارغا ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەملىشىدىغان قىلدى[5] . سىيانپىلار غەربى خگن سۇلالىسىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئالاقە قىلمىغان بولۇپ، شەرقى خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە جانلىنىشقا باشلىغانىدى. شۇ چاغدا ھۇنلار كۆچىيىپ كەتكەچكە، ئۇلار ئوغانلارغا ئوخشاشلا ئەلچى ئەۋەتىپ، ھۇن قولدارلىرى بىلەن بىرلىشىپ قوشۇن چىقىرىپ چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىپ، پۇقرا ۋە ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، يىل بويى چېگرىنىڭ ئامانلىقىنى بۇزىدىغان. لېكىن، جيەنۇۋ 21-يىلى ئۇلار ھۇن قولدارلىرى بىلەن بىرلىكتە لياۋدۇڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە ۋالى جەي رۇڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازى ئۆلتۈرۈلۈپ، قاتتىق قورقۇپ كەتتى. جەنۇبى ھۇنلار خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، شىمالىي ھۇنلار يىتىم قالغادىن كېيىن، سىيانپىلار جيەنۇۋ25-يىلىدىن باشلاپ شەرقى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ رەھبىرى قورۇقچى بەگ پيەنخي قاتارلىقلار ھەر يىلى لەشكەر چىقىرىپ خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشىغا ھەمدەم بولدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ئاق ساقلى يۈچۈبىن ۋە مەنتۇ قاتارلىقلار ئۆز قوۋملىرىنى باشلاپ ئاستانىگە كېلىپ ئەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى ئۇلارغا بەگ، تۆرىلىك مەرتىۋىسى بەردى. خەن سۇلالىسى ئوغانلار ۋە سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۈچرىشىش، سوۋغا-سالام ۋە بازار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىيەن شاڭگۇ ئايمىقىنىڭ نىڭچېڭ شەھىرىدە (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شۈەنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئوغان چېرىكچى بېگى تەسىس قىلىپ مەھكىمە قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىڭدى، جاڭدى ۋە خېدى دەۋرلىرىدە (مىلادىيە 58~105-يىللار)چېگرىدا ھېچ ئىش بولمىدى[6]. ئۈچۈنچىدىن، ئۇ ھۇنلارغا قول بولۇپ قالغانلارنىڭ قۇللۇقتىن قۇتۇلۇشقا پايدىلىق بولدى. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» 30-جىلد «ئوغانلار، سىيانپىلار ۋە شەرقتىكى يات قەۋملەر ھەققىدە قىسسە» دە پېيجۇ «ۋېي پادىشاھلىقى تارىخى» دىن نەقىل ئېلىپ، ھۇنلاردا نەچچە تۈمەن ئائىلىلىك“

ئەسىر قۇل" لارنىڭ بارلىقى، ئۇلارنىڭ جىيەنۇۋ يىللىرىدا ھۇنلار پارچىلانغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەينى چاغدىكى جىنچېڭ، ۋۇۋېي، جيۇچۈەننىڭ شىمالىدىكى قاراسۇ دەرياسى ۋە شىخېيىنىڭ غەربى ھەم شەرقىگە، يەنى ھازىرقى گەنسۇدىكى لەنجۇ، مىنچىن، جيۇچۈەن ۋە روشۇي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىنىدىكى جاڭيېدىن خېيچۈەن ئۆتكىچە ئەتراپى ۋە دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى داڭخې دەرياسى ئەتراپىغا قېچىپ كېلىپ، داۋاملىق ھالدا " ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق" تۇرمۇشى كەچۈرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ ئەسىر قۇللارنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلار، غەربىي چياڭلار ۋە غەربى يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى بولۇپ، ئۇلار تاكى، ۋېي پادىشاھلىقى قۇرۇلغىچە (مىلادىيە 219-يىلى) شۇ يەرلەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. بۇ ھۇن جەمىيىتىدىكى كۆلىمى زور بولغان، سىنىپى كۈرەشنى مەزمۇن قىلغان بىر قېتىملىق مىللى كۈرەش ئىدى. بۇ قېتىمقى كۈرەش ھۇن قۇلدارلىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇشتا ناھايىتى زور رول ئوينىدى. تۆتىنچىدىن، چېگرا تىنچلىنىپ خەنزۇلار خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرەلەيدىغان بولدى. جيەنۇۋ 15-يىللار خەن سۇلالىسى يەنمېن، دەيجۈن، شاڭگۇ ئۈچ ئايماق خەلقىنى چاڭشەنگۈەن ۋە جۈيۇڭگۈەننىڭ شەرقىگە كۆچۈرگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت باشقا ئايماقلاردىكى خەلقلەرمۇ ئۆزۈش مالىمانچىلىقىدىن قېچىپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەتكەنىدى. ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ كوونتىروللۇقىدىكى چەۋەندازلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى نەتىجىسىدە، چېگرىدىكى ئايماق، ناھىيىلەر خاراپلىشىپ، ئەمەلا يەر خارابىلىقا ئايلىنىپ، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغاندى[7]. جەنۇبى ھۇنلار ئەل بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرى ئالدىراپ بېسىپ كىرەلمىدى، خەن سۇلالىسىم بىر خەن سۇلالىسىمۇ بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن سېپىل، خەندەكلەرنى رېمۇنت قىلىپ، بىر تەرەپتىن چېگرىدىكى خەلقلەرگە يول خىراجىتى ۋە ئوزۇقلۇق بېرىپ، بېيدى، سۇفاڭ، ۋۇيۈەن، يۈنجۇڭ، دىڭراڭ، يەنمېن، دەيجۈن، شاڭگو قاتارلىق سەككىز ئايماق خەلقىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇپ كەلدى. ئارىدىن خېلى مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، چېگرىدىكى

خەلقلەر جاپالىق تىرىشىش نەتىجىسىدە پەيدىنپەي ئۆزىنى ئۆزى قامدىيالايدىغان بولدى [8]. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىمالدا ئۇرۇش بولمىغاچقا، چېگرىنى قوغداۋاتقان قوشۇنلار ھەربىي سەپتىن چېكىندۇرۇلدى. بۇمۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ناھايىتى پايدىلىق بولدى [9]. بەشىنچىدىن، جەنۇبىي ھۇنلار خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى قوللىشى ۋە ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلدى. خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكتىن نوپۇسى كۆپەيدى. قىسقىغىنە 40يىل ئىچىدە، جۈملىدىن مىلادىيە 90-يىلىغا كەلگەندە، بۇپۇسى شىمالىي ھۇنلاردىن ئارقا-ئارقىدىن كېلىپ ئەل بولغان ۋە ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قوشۇپ ھېساپلىغاندا 34مىڭ تۈتۈن، 237300 ئادەمگە يېتىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 50170 كە يېتىپ [10]. ئىچكىرىگە كۆچكەن چاغدىكى 40-50-مىڭ كىشىدىن بىراقلا تۆت بەش ھەسسە كۆپەيدى. بۇنىڭدىن باشقا، جەنۇبى ھۇنلار قورۇلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، چېگرىدىكى ھەر قايسى ئايماقلارغا تارقىلىپ خەنزۇلار بىلەن ئارلاش ئولتۇراقلاشقانلىقتىن[11]. خەنزۇلار بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ئۆز-ئارا ئۆگىنىش پۇرسىتى تېخىمۇ كۆپىيىپ، خەنزۇلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ ئاسان قوبۇل قىلىپ، بىر قىسىملىرى تەدرىجى ھالدا دېھقانچىلىقنى ئۆگىنىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ھالبۇكى، شىمالىي ھۇنلار ئۇدا نەچچە يىل تەبىئى ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقى ھەم جەنۇبى ھۇنلار، ئوغانلار ۋە سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقى ئۇچۇن، چۆللۈكنى جەنۇبىدا پۇت تىرەپ تۇرالماي چۆللۈكنىڭ شىمالىغا چېكىنگەندىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكى خاراپلىشىپ، كۆچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. شۈڭا، جيەنئۇ 27-يىلى (مىلادىيە 51-يىلى)، 28-يىلى، 31-يىلى، يۇپىڭ 7- يىلى (مىلادىيە 64-يىلى) كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىشتىكى

سەۋەبى، بىرىنچىدىن، خەن سۇلالىسىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇغانلىقى، ئىككىنچىدىن، جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇشىنى ئويلاشقانلىقى؛ ئۈچىنچىدىن، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ۋە ئوغانلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان مايىللىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئارقىلىق سىياسىي ئابرويىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، غەربىي يۇرتنى مەھكەم كونترول قىلىش ۋە ئوغانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى ئويلىغانلىقى؛ تۆتىنچىدىن، قۇدىلىشىش ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بىلەن بازار ئېچىشنى ئويلىغانلىقى ئىدى. ئەينى چاغدا شىمالىي ھۇنلارغا ئەلچىلىككە بارغان جېڭ جۇڭ بۇنى ناھايىتى ئېنىق كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغان بولۇپ، ئۇ: «شىمالىي ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىشتىكى مەقسىتى جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن ئارىمىزنى بۇزۇش، 36 بەگلىكنى (يەنى غەربىي يۇرت) چېكىنىدۈرۈش ئۈچۈندۇر. ئۇلار خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشقانلىقى داۋراڭ قىلىپ، قوشنا مىللەتلەرگە ماختىنىپ، خەن سۇلالىسىگە بېقىنماقچى بولغان غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى ئەنسىرىتىپ ۋە گۇمانغا سېلىپ، خەن سۇلالىسىنى سېغىنغانلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بولغان ئۈمىدىنى ئۈزمەكچى. بۇنداق بولغاندا جەنۇبىي ھۇنلاردا تەۋرىنىش پەيدا بولىدۇ ئوغانلارمۇ ئالا كۆڭۈل بولۇپ قالىدۇ» دېگەن [12]. يۈەن خۇڭ «كېيىنكى خەن خاتىرلىرى» 10- جىلد «مىڭدى ھەققىدە خاتىرە» دىمۇ جېڭ جۇڭنىڭ بايانىنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇ: «ھازىر قۇدىلىشىش ئىشى ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتمەسلىك كېرەك. چۈنكى، ھازىر جەنۇبىي تەڭرىقۇت ئەل بولدى. ئۇمۇ قوغۇشار تەڭرىقۇت جىخۇشاندەك ياردەمگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇڭا، ئالا كۆڭۈللۈك قىلمايدۇ. ئوغانلارمۇ قەلئە- قورۇللارى قوغداپ تەۋەلىك بىلدۈرۈپ تۇرىۋاتىدۇ. ناۋادا ئۇلار شىمالىي تەڭرىقۇت بىلەن داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىشىپ تۇرغانلىقىمىزنى ئاڭلىسا، كەمىنلىرىنىڭ قارىشىچە جەنۇبىي تەڭرىقۇت گۇمانلىنىپ قېلىشى، ئوغانلارمۇ ئالا كۆڭۈللۈك قىلىشىم مۇمكىن. ئەينى چاغدا خەن خانىدانىمۇ جەنۇبىي تەڭرىقۇتنىڭ تەختىدە يېڭىدىن ئولتۇرغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ،

شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىگە ماقۇل بولسا جەنۇبىي تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە يېقىنلىشىش نىيىتىگە تەسىر يېتىشتىن ئەنسىرىگەن» دېگەن [13]. شۇڭا، خەن سۇلالىسى ئاۋال ۋۇۋېي ۋالىيسىغا شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلماسلىقنى ئۇقتۇرۇپ قويدى. كېيىن شىمالىي تەڭرىقۇتى ئاستانىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئات ۋە كىگىز تەقدىم قىلغانلىقى، ئات، كالىلارنى ھەيدەپ كېلىپ چېگرىدا بازار ئېچىش ئۈچۈن ئاتاقلىق خانلىرىنى ئەۋەتكەنلىكى ھەم كۆپ سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلغانلىقى ئۈچۈن، يەنىلا يول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارغا ئىنئام بېرىپ، مەكتۇپ ئارقىلىق جاۋاپ قايتۇرۇپ،ئەلچى ئەۋەتمىدى. ئەڭ ئاخىرىدا شىمالىي ھۇنلار بازار سودىسىغا بەك ئېھتىياجلىق بولغانلىقتىن، قوشۇن تارتىپ ئۇرۇش قوزغىغاچقا، خەن سۇلالىسى قورقۇپ يۈكپىڭ 7- يىلىغا كەلگەندە ئاندىن بازار ئېچىشقا قوشۇلۇپ ئەلچى ئەۋەتتى. بازار ئېچىش ھۇن خەلقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەلىپى بولۇپ، خەنزۇ، ھۇن ھەر ئىككى مىللەت خەلقىگە پايدىلىق ئىدى. ھالبۇكى، شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندا، ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى نورمال سودا مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇن ساقلاپ قالغىلى بولمايتى [14]. خەن سۇلالىسى بىلەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئۆز- ئارا ئەلچى ئەۋەتىشى، دەرۋەقە جەنۇبىي ھۇنلاردىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەرنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويدى. شۇبۇ قۇتقۇسى باشلىق بىر قىسىم كىشلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىش تېرىماقچى بولۇپ، شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىسى كۈچلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە ئورۇندى. بۇ ئىشنى خەن سۇلالىسى سېزىپ قېلىپ جىددىي تەدبىر قوللاندى. يەنە «لياۋشۇيدىن ئۆتۈش بارگاھى» تەسىس قىلىپ، ئەمىر نۆكەر ۋۇتاڭنى قوشۇن لياۋشۇيدىن ئۆتۈپ، ۋۇيۈەن ئايمىقىدىكى مەنبو ناھىيىسىدە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) تۇرۇشقا، يەنە ئاتلىق ئەسكەرلەر چېرىكچى بېگى چېن بېڭنى قوشۇن باشلاپ شىخې ئايمىقىدىكى مېيجى ناھىيىسىدە تۇرۇپ، شۇبۇ قۇتقۇسى قاتارلىق ئاسىيلارنىڭ

شىمالىي ھۇنلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزىۋېتىشكە بۇيرۇدى. يۈكپىڭ 8- يىلى (مىلادىيە 65- يىلى) كۈزدە، شىمالىي ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ سۇفاڭغا كىرىپ، جەنۇپتىكى ئاسىيلارغا ھەمدەم بولماقچى بولدى. لېكىن خەن سۇلالىسى ئالدىن تەييارلىق كۆرۈپ قويغان بولغاچقا، مەقسىدىگە يېتەلمەي غەزەپلىنىپ، خېشىدىكى ھەر قايسى ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەر- قەلئەلەرنى كۆيدۈرۈپ، ناھايىتى پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن خېشىدىكى ھەر قايسى ئايماقلار كېچە- كۈندۈز قوۋۇقلىرىنى تاقاپ، خەلق تومۇ ساراسىمىگە چۈشتى [15]. يۈكپىڭ 15- يىلى (مىلادىيە 72- يىلى) شىمالىي ھۇنلار خېشىغا يەنە تاجاۋۇز قىلدى [16] ھەم غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە تاجاۋىز قىلىشقا مەجبۇرلىدى [17]. 16- يىلى يەنە يۇنجۇڭ ۋە يۇياڭغا تاجاۋۇز قىلدى [18]. شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تاجاۋۇزچىلىقىنى توختاتماسلىقى، خەن سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا باشتىن- ئاخىر تەھدىت سېلىپ كەلدى ۋە توسالغۇلۇق قىلدى. بۇ خۇددى مىڭدى دەۋرىدە بىڭنىڭ «خەن سۇلالىسى كۆپ خىراج سەرپ قىلغان بولسىمۇ، چېگرا ئەمىن تاپمايۋاتىدۇ، بۇ ئاپەتنىڭ يىلتىزى ھۇنلاردۇر» دېگەنىدەك ئىدى [19]. شۇڭا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ ئەمىن تېپىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كېلىشى، خەن سۇلالىسى دۆلەت كۈچىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئاكتىپ قوللىشى بىلەن، ھەقىقىي ئىستىراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى نىيەت قىلغان شىمالىي ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش ھەربىي ھەرىكىتىنى باشلىدى. خەن سۇلالىسى مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 5- يىلىلا دۇگۇ بىلەن گېڭ بىڭنىڭ لياڭجۇغا (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭجياچۇەن ناھىيىسى) ئەۋەتىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىنى قىلغان ئىدى [20]. كېيىنكى يىلى (يۈڭ پىڭ 16-

يىلى، 73- يىلى) ئەتىيازنىڭ 2- ئېيىدا چېگرىدىن زور قوشۇن ئايلاندۇرۇپ، ھەر قايسى سەركەردىلەرگە جەنۇبىي ھۇنلار ۋە ئوغان، سيانپىلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن نەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ، تۆت يول بىلەن قورۇلدىن چىقىپ شىمالغا ئايلىنىشقا بۇيرۇق قىلدى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە دۇگۇ غەرپتىكى جيۇچۇەن قورۇلدىن چىقىپ، تەڭرىتاغدا قۇيان خان قوۋمىنى مەغلۇپ قىلىپ، باركۆل بويىغىچە قوغلاپ بېرىپ، ئىۋىرغول شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن باشقا، قالغان ئۈچ يول قوشۇن، يەنى گېڭ بىڭ باشچىلىقىدىكى جاڭيېدىكى جۈيەن قورۇلدىدىن ئاتلانغان قوشۇن جەي رۇڭ ۋە جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىك خانى شىن باشچىلىقىدىكى سۇفاڭدىن گاۋچۆ قورۇلدىن ئاتلانغان قوشۇن، ھۇنلار شەپىنى سېزىپ قېلىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ كەتكەچكە، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي قايتىپ كەلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە جەنۇبىي ھۇنلار ۋە ئوغانلار، سيانپىلار خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ھۇنلار غەربى يۇرتتىكى ھەر قايسى «بەگلىك» لەرنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتىپ، ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچىدىن باشقا مىللەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى تولۇقلىما كۈچ قىلغانىدى. ئەينى چاغدا غەربىي يۇرتتىكى جەنۇبىي يولنى ئىگەللىۋالغان ئۇدۇن خانى شىمالىي يولنى كونترول قىلغان كۇسەن خانى شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرى يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاقلار ئىدى. شىمالىي ھۇنلار ئۇدۇندا دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەلچى تۇرغۇزۇپ، ئۇدۇننى نازارەت قىلدى ھەم ئۇدۇن خەلقىدىن ھەر يىلى يىپەك قاتارلىق نەرسىلەرنى باج قىلىپ ئالدى. كۇسەن خانىمۇ شىمالىي ھۇنلارنى يۆلەنچۈك قىلىپ، شىمالىي يولدىكى ئاجىز بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قىلدى. غەربىي يۇرت ئەمەلىيەتتە شىمالىي ھۇن قۇلدار ئاقسۆكەڭلىرىنىڭ تاشقى غەزنىسى بولۇپ قالغانىدى. شىمالىي ھۇنلار يەنە غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىدىكى قۇش قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئوت، سۇيى مول رايونلىرىغا كۆز تىكىپ، قۇيان خاننى قوۋمى بىلەن تەڭرىتاغ ۋە باركۆل بويلىرىغا ئەۋەتىپ چارۋىچىلىق قىلدۇردى. بۇ يالغۇز خەن سۇلالىسى غەربىي

يۇرتنىڭ ئالاقىسىگە توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماي، يەنە خېشى كارىدورىغا بىۋاسىتە تەھدىت سالدى. شۇڭا، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكىپىنىڭ 16- يىلى شىمالغا يۈرۈش قىلغاندا، دوگۇ باشچىلىقىدىكى بىر يول قوشۇننى تەڭرىتاغدىكى قۇيۇن خانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىش بىلەن بىللە بەن چاۋنىمۇ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بەن چاۋ ئالدى بىلەن پىشامشانغا (ھازىرقى شىنجاڭدىكى مىرەن ئەتراپى) يېتىپ باردى. پىشامشان خانى گۇاڭ دەسلەپتە ئۇنى ناھايىتى قائىدە- يوسۇنلۇق كۈتىۋالدى. ئەمما شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. بەن چاۋ بىللە كەلگەن 36 نەپەر ھەمراھى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ ھۇنلارنىڭ ئەلچىسىگە ئوت بىلەن تېگىش قىلماقچى بولدى. ئۇ ئاۋال ئون ئادەمنى داقا- دۇمباقلارنى ئېلىپ ھۇنلار قارارگاھىنىڭ ئارقىسىغا مۆكۈنۈشكە، قالغانلارنى قولىغا قورال- ياراق ئېلىپ قارارگاھ ئىشىكىنىڭ ئىككى يېنىغا مۆكۈنۈشكە بۇيرىدى. كېچە شامال يۆنىلىشى بويىچە ئوت يېقىلغان ھامان قارارگاھنىڭ ئالدى- كەينىدىكىلەر قىقاس- چۇقان كۆتۈرۈپ، داقا- دۇمباق چېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ھۇن ئەلچىسى قالايمىقانچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى. قالغان يۈز نەچچە ھۇن ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. بۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن «ئەل» چۆچۈپ ۋەھىمىگە چۈشۈپ، «خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى، ئالا كۆڭۈللۈك قىلمايدىغانلىقىنى» بىلدۈردى. بەن چاۋ ئارقىدىن ئۇدۇنغا باردى. ئۇدۇن خانى گۇاڭدې شىمالىي ھۇنلار ئەلچىسىنىڭ ئۆز «ئېلى» دە تۇرۇۋاتقانلىقى سەۋەبلىك بەن چاۋغا ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ داخان- باخشىلارغا ئىشىنەتتى. شۇڭا ۋەزىر سىلەيبىنى ئەۋەتىپ بەنچاۋنىڭ قارا تۇمشۇقلۇق قۇلا ئېتىنى سورىدى. بەن چاۋ بۇ ئىشلارنى ئاستىرتتىن بىلىپ بولغاچقا، ئاتنى داخاننىڭ ئۆزى كېلىپ ئېلىپ كېتىشىنى ئېيتتى. ھەم كەلگەندە ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، سىلەيبىنى تۇتۇپ باغلاپ، داخاننىڭ كاللىسى بىلەن قوشۇپ گۇاڭدېغا ئەۋەتىپ بەردى. گۇاڭدې بەن چاۋنىڭ پىشامشادىكى ئىشلىرىنى ئاڭلىغان بولغاچقا، قاتتىق قورقۇپ ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ،

بەن چاۋغا ئەل بولدى. غەربىي يۇرتتىكى باشقا «بەگلىك» لەرمۇ ئوغۇللىرىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتتى. جەنۇبىي يولدىكى ھەر قايسى بەگلىكلەر تىنجىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇزۇلۇپ قالغىنىغا 50 ـ60 يىل بولغان ئالاقىسى قايتىدىن ئەسلىگە كەلدى (ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت قۇرغاندىن باشلاپلا خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغان بولۇپ، يۈكپىڭ 16- يىلى قايتا ئەسلىگە كەلدى [21]. يۈكپىڭ 17- يىلى ئەتىيازغا، بەن چاۋ يەنە كۇسەننىڭ ھىمايىسىدە تۇرىۋاتقان سۇلېنى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى قەشقەر) بويسۇندۇردى. كۇسەن خانى جىيەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ كۈچى بىلەن تەختكە چىققان بولۇپ، ئۇ ھۇنلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، سۇلې خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ۋەزىرى دۇتېنى سۇلې خانى قىلىپ تىكلىگەن ئىدى. بەن چاۋ يېقىن يول بىلەن سۇلېغا كېلىپ،دۇتى تۇرىۋاتقان پەنتۇ شەھىرىگە 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا توختىدى ۋە تىيەن لۈنى ئەل بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئەۋەتتى. دۇتى تىيەن لۈنىڭ ئادىمىنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئەل بولۇشقا ئۈنىمىدى. تىيەن لۇ ئۇنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى دەرھال تۇتۇپ باغلىۋالدى. دۇتىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر بۇنداق بولۇشىنى ئويلاپ باقمىغاچقا، قورقۇپ پاتپاراق بولۇپ كەتتى. بەن چاۋ ئارقىدىن يېتىپ كېلىپ، دۇتىنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، سۇلې خانىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇڭنى خان قىلىپ تىكلىدى. سۇلېلىقلار بۇنىڭدىن خوشاللىققا چۆمدى. شۇ يىلى قىشتا، دۇگۇ قوشۇن تارتىپ قايتىدىن بارىكۆل بويىدا قۇيان خانىنىڭ قوۋمىنى مەغلۇپ قىلىپ قوشنى ئىگەللىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى ۋە ۋۇجى چېرىكچى بېگى تەسىس قىلىپ، (بۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى قېتىم تەسىس قىلىشى ئىدى)، قورۇقچى بەگە ۋە ۋۇ چېرىكچى بېگى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ بەش بالىق (ھازىرقى شىنجاڭدىكى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەربىي شىمالىدا) شەھىرىگە ئورۇنلىشىپ، جى چېرىكچى بېگى ئالدى قوش بەگلىكىدىكى لۇكچۇن (ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) شەھىرىگە

ئورۇنلىشىپ، غەربىي يۈرتنى باشقۇرۇپ ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. ئەلۋەتتە، شىمالىي ھۇنلارمۇ غەربىي يۈرتتىن ئاسانلىقچە ۋاز كېچىشنى خالىمايتى. شۇڭا، ئۇلارمۇ خەن سۇلالىسىگە قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا مىلادىيە 75 ~76 يىللىرى (يۇڭپىڭ 18- يىلى ۋە جيەنچۇ 1- يىلى) غەربىي يۈرتنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئۇرۇش پارتلىدى. ئەتىيازنىڭ 2- ئېيىدا، شىمالىي تەڭرىقۇت سول قول خاننى 20 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ قوشقا ھۇجم قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئارقا قوش خاننى ئانتورنى ئۆلتۈرۈپ، بەشبالىق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ۋۇ چېرىكچى بېگى گېڭ گۇڭ زەھەرلىك ئوق بىلەن ھۇنلارغا زەربە بەردى. ھۇن لەزكەرلىرىدىن ئوق تەككەنلەر جاراھەت ئېغىرزىنىڭ قىزىرىپ ئىششىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىنتايىن قورقۇشتى. دەل شۇ كۈنى بوران چىقىپ يامغۇر ياغدى. خەن قوشۇنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇنلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىلاندۇردى. ھۇنلار قورقۇپ قوشۇنىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. گېڭ گۇڭ سۇلې شەھىرىنى (قوش بەگلىكىدىكى سۇلې شەھىرى بولۇپ، سۇلې بەگلىكىدىكى سۇلې شەھىرى ئەمەس) يېنىدىكى جىلغىدا سۇ بار. شۇ يەردە مۇداپىئە كۆرگىلى بولمايدۇ دەپ قاراپ، قوشۇنلىرىنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. 7- ئايدا، ھۇنلار بەشبالىق شەھىرىگە يەنە ھۇجۇم قىلدى ۋە جىلغا سۈيىنى ئۈزۈۋەتتى. گېڭ گۇڭ شەھەر ئىچىدە قۇدۇق قېزىپ سۇنى ھەل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار تەڭرى ئۇلارغا يار بولدى دەپ قاراپ، پۈتۈنلەي چېكىنىپ كەتتى. 11- ئايدا، ئاگنى، كۈسەن بەگلىكلىرى غەربىي يۈرت قورۇقچى بېگى چېن مۇغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. شىمالىي ھۇنلارمۇ جى چېرىكچى بېگى گۇەن چۇڭنى لۇكچۇندە قامال قىلدى. دەل شۇ مەزگىلدە خەن مىڭدى ئاغرىپ ئۆلدى. ياردەمگە قوشۇن كەلمىگەچكە، قوش يەنە ئاسىيلىق قىلىپ ھۇنلار بىلەن بىرلىكتە گېڭ گۇڭغا ھۇجۇم قىلدى. گېڭ گۇڭنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ، ئەسكەرلىرىدىن پەقەت نەچچە ئونلا ئادىمى قالدى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇرۇپ ئەلچى

ئەۋەتكەندە، ئۇ ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن ناھايىتى غەزەپلىنىپ قوشۇننى كۆپەيتىپ ھۇجۇم قىلدى. لېكىن شەھەرنى ئالالمىدى. گوەن چۇڭ ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ ياردەم تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى غەربىكە يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن گېڭ بىڭنى جيۇچۇەنگە ئەۋەتىپ، جيۇچۇەن ۋالىيسى دۇەن پېڭنى جاڭيې، جيۇچۇەن، دۇنخۇاڭدىكى قوشۇنلار ۋە پىشامشان قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇتقۇزۇشقا ئەۋەتتى [22]. جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 1- يىلى 1- ئايدا، دۇەن پېڭ قوشقا ھۇجۇم قىلىپ، يارغول شەھىرىدە (ھازىرقى شىنجاڭدىكى تۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدا) ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. شىمالىي ھۇنلار قورقۇپ قېچىپ كەتكەچكە، قوش يەنە قايتىدىن تەسلىم بولدى. شۇ چاغدا گوەن چۇڭ ئاغرىپ ئۆلدى. گېڭ چۇڭنىڭ سەركەردىسى فەن چياڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى يول بىلەن بېرىپ گېڭ گۇڭنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرغاقچىلىق بولۇپ، خەن قىيىنچىلىقتا قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالىي ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش سەۋەبىدىن ھەربىي خىراجەت ناھايىتى كۆپىيىپ كەتكەنىدى [23]. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بەرداشلىق بېرىشكە ئامالسىز قېلىپ، قورۇقچى بەگ ۋە ۋۇجى چېرىكچى بەگلەرنى قايتۇرۇپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى. كېيىنكى يىلى (جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 2- يىلى) 3- ئايدا ئىۋىربولدىكى تېرىقچى لەشكەرلەرنىمۇ قايتۇرۇپ كەلدى. شىمالىي ھۇنلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ يەرنى قايتىۋاشتىن ئىگەللىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش ھەربىي ھەرىكىتىمۇ بىر مەھەل توختاپ قالدى. لېكىن، بۇ قېتىمقى شىمالغا يۈرۈش خەن سۇلالىسىگە پايدىلىق، ھۇنلارغا پايدىسىز ئاقىۋەتنى ئېلىپ كەلدى. شىمالىي ھۇن قۇلدار ھۆكۈمرانلار گورۇھىنىڭ يات مىللەتلەرگە قىلغان تاجاۋۇزى خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان بولۇپ، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئەل بولۇشىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، نۇرغۇنلىغان ھۇنلار جەنۇپقا بېرىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ۋاقتىنچە پۇرسەت بولماسلىقى ياكى ئىككىلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن،

بۇنىڭغا دەرھال تەمشىلەلمىگەنىدى. بۇ خۇددى جەنۇبىي تەڭرىقۇتنىڭ خېتىدە يازغان خېتىدە: «يېقىندا ئۇلۇغ قول باتىس خان شانتان يېنىق جابدۇنۇپ يىراق شىمالىي خۇن ئوردىسىدىن كېلىپ پېقىر بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شىمالىي خۇن قوۋملىرىنىڭ كۆپچىلىكى بېقىنىشنى خالىسىمۇ، ئۆزلىكىدىن ھەرىكەت قىلىشقا نومۇس قىلىدىكەن، شۇڭا كېلەلمەپتۇ. ئەگەر لەشكەر تارتىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلساق ئۇلار چۇقۇم ئاۋاز قوشىدۇ» دېگىنىدەك ئىدى [24] دەرۋەقە، خەن سۇلالىسى مىلادىيە 73 ~74- يىللىرى شىمالغا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيە 83- يىلىدىن (جىيەنچۇ 8- يىلى) باشلاپ شىمالىي خۇنلاردىن جەنۇپقا كېلىپ ئەل بولىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. شۇ يىلى يازدا سەنمۇلۇ قەبىلىسىدىن 38 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئاقساقلى جىلۇسىنىڭ باشچىلىقىدا ۋۇيۈەن قورولىغا كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ئارقىدىنلا مىلادىيە 85- يىلى (يۈەنخې 2- يىلى) يەنە ئاقساقال چېلىجۇبىنىڭ باشچىلىقىدا 73 تۈركۈم كىشى ئەلگىرى- ئاخىر بولۇپ قورۇلدىن كىرىپ ئەل بولدى. بۇ شىمالىي خۇن تاجاۋۇزچى گورۇھىنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. يەنە كېلىپ جەنۇبىي خۇنلارنىڭ ھۇجۇمى ئارقىسىدا، شىمالىي خۇنلارنىڭ كونتروللىقى ۋە قۇللۇقىدا تۇرىۋاتقان قوۋم ۋە قەبىلىلەرمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. سيانپىلار سول تەرەپتىن، خۇنلار ئالدىدىن، دىڭلىڭلار ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدى [25]». شىمالىي خۇن تاجاۋۇزچى گورۇھى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا پۇت تىرەپ تۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن دەرياسى) غەربىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىيە 87- يىلى (جاڭخې 1- يىلى) سيانپىلار يەنە سول تەرەپتىن شىمالىي خۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى. بۇ خۇنلاردا زور قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شىمالىي خۇنلارغا بېقىنغان چۇلان، چۇپى، قۇتۇش قاتارلىق 58 قەبىلىدىن 200 مىڭ ئادەم، 8000 لەشكەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئارقا-

ئارقىدىن جەنۇپقا بېرىپ سۇفاڭ، ۋۇيۈەن، يۈنجۇڭ، بېيدى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، خەلق ئاچارچىلىققا قېلىپ، ھۇن مىللىتى ئىچىدىكى سىنىپى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. شىمالىي ھۇن ھۆكۈمرۈنلار گۇرۇھى ئىچىدىمۇ ئۇلۇغ تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ئۇڭ قول بىلىك خان (تارىخىي ئەسەرلەردە ئىسمى خاتىرلەنمىگەن) قېرىنداشلىرىدىن ھوقۇق تالاشقانلىقتىن كۆچ بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ خىل ۋەزىيەت، يەنى سىنىپى زىددىيەت مىللى ۋەزىيەت ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى زىددىيەت پەيدا قىلغان ۋەزىيەت شىمالىي ھۇنلاردىكى ئىجتىمائىي كىرزىسنى تولۇق ئاشكارلىدى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىغا يۈرۈش قىلىشىنى پايدىلىق شەرت-شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. شۇڭا، جيەنچۇ 2- يىلىدىن (مىلادىيە 77- يىلى) باشلاپ توختاپ قالغان ھەبىي يۈرۈش ئەمدىلىكتە يەنە كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. ھالبۇكى، شىمالىي ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىم بىر زەربىگە بەرداشلىق بېرەلەمەسلىكى يەنىلا ئۇلاردىكى ئىجتىمائىي كىرزىسنىڭ ناھايىتى چوڭقۇرلۇشىپ كەتكەنلىكىدىن بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا زەربە بېرىپ، شىمالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشى مىلادىيە 89- يىلى (خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 1- يىلى) باشلاندى. 6- دايىدا، ھاۋا- ئاتلىقلار سانغۇنى غۇ شيەن ۋە گېڭ بىڭ سۇفاڭدىكى جىلۇ قورۇلىدىن، جەنۇبىي تەڭرىقۇت مەنيى جىلغىسىدىن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جۇڭغار خوشىدا)، لىياشۇيدىن جەمئىي 38 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بەگ يەن پەن قاتارلىقلار جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ياندىش چېرىكچى بەگ يەن پەن قاتارلىقلار جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق خىل قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى. خەن قوشۇنلىرى سىچۈبىدى كۆلگىچە (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى ئۇسۇبۇ كۆلى) قوغلاپ زەربە بېرىپ، داڭلىق خانلارنىڭ تۆۋىنىدىكىلەردىن 13 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە نۇرشۇن كىشىنى ئەسىر ئالدى.

ھۇنلارنىڭ ھەر قايسى كىچىك خانلىرىنىڭ قوۋمىدىن 81 قەبىلە، 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم كېلىپ ئەل بولدى. دۇ شىيەن، گېڭ بىڭ قاتارلىقلار قورۇلدىن 3000 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەنرەن تېغىغا (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خانگات تېغى) چىقىپ، بۇ قېتىمقى غەلىبىگە ئابىدە تىكلەپ قايتىپ كەلدى [26]. كېيىنكى يىلى (يۈڭيۈەن 2- يىلى) 5- ئايدا، خەن سۇلالىسى يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ ئىسىرغولنى قوغداۋاتقان ھۇن لەشكەرلىرىنى قوغلىۋېتىپ، بۇ يەرنى قايتۇرۇۋالدى. 10- ئايدا، يەنە جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن بىللە جىلۇ قورۇلدىن قوشۇن تارتىپ شىمالىي ھۇنلارغا زەربە بەردى. خەن قوشۇنلىرى كېچىدە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، تەڭرىقۇت يارىلىنىپ قېتىپ كېتىپ، جېنىنى ئاران ساقلاپ قالدى. مىلادىيە 91- يىلى (يۈڭ يۈەن 3- يىلى) 2- ئايدا، خەن سۇلالىسى يەنە زور قوشۇن تارتتى. گېڭ كۈي جۈيەن قورۇلدىن يولغا چىقىپ، جىنۋېي تېغىدا شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. شىمالىي تەڭرىقۇت بىر بۆلۈك ئادەملىرىنى باشلاپ ئۇيسۇن ۋە كانگىيىگە قېچىپ كەتتى [27]. شۇنىڭ بىلەن ھۇن قۇلدارلىق ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىمالىي ھۇنلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چېكىنىپ چىقتى.

ھۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209- يىلى باتۇر تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت قۇرغاندىن باشلاپ مۇشۇ ۋاقىتقىچە چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالىدا تۈپتۈغرا 300 يىل دەۋر سۈردى. مىلادىيە 91- يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا زور قالايمىقانچىلىق ۋەزىيىتى شەكىللەندى. شىمالىي ھۇنلار سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر باشپاناھسىز قېلىپ، ھەر تەرەپكە تاراپ تۆت قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر قىسمى شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى يۈرتاجانغا ئەگىشىپ ماڭدى. شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى سول قول خان يۈرتجان قالدۇق قەۋملەردىن نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ [28]، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، بارىكۆلگە چېكىنىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ

تەلەپىنى قوبۇل قىلىپ، مىلادىيە 92- يىلى (يۈگيۈەن 4- يىلى) گېكڭ كۈينى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، مۆھۇر ۋە مۆھۇر بېغى تەقدىم قىلدى ھەم ئەمىر نۆكەر رېن شاڭنى ئەۋرغولدا تۇرۇپ، ئۇنى خۇددى جەنۇبىي تەڭرىقۇتنى قوغدىغاندەك قوغداشقا (ھەم نازارەت قىلىشقا) ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى ئەسلىدە ئۇنىڭ شىمالىي تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىشىغا ياردەم بەرمەكچى ئىدى. لېكىن پىلان تېخى ئىشقا ئاشماي تۇرۇپلا، كېيىنكى يىلى (يۈگيۈەن 5- يىلى) ئۇ خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ ئۆز ئالدىغا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. بىر قىسمى شىمالىي تەڭرىقۇتقا ئەگىشىپ ماڭدى. شىمالىي تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاۋال قالدۇق قوۋمنى باشلاپ ئۈيسۇنلارنىڭ يېرىگە، ئاندىن كانگيىگە باردى. ئەينى چاغدا زادى قانچىلىك ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ غەرپكە قاچقانلىقى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھۇنلار مىلادىيە 4- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئالانلار (ھازىرقى جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدىكى دون دەرياسىنىڭ شەرقىي ئەتىراپلىرىدا ئولتۇراقلاشقان) بىلەن ئۇرۇش قىلدى ھەم مىلادىيە 374- يىلى ئالان دۆلىتىنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ باسقۇچ ياۋروپاغا بېسىپ كىردى. بۇنىڭ 1- باسقۇچى مىلادىيە 400 ~415- يىللارغىچە بولغان مەزگىل. 2- باسقۇچى 5- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىكى ئاتتىلا باشچىلىق قىلغان مەزگىل ئىدى [29]. مىلادىيە 91- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدە، سىيانپى مىللىتى پەيدىنپەي كۆچىيىشكە باشلاپ، شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ مەغلۇپ بولۇپ غەرپكە كۆچۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ قالايمىقانچىلىقتا قالغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدە شىمالىي ھۇنلارغا تەۋە بولغان رايونلارنى ئىگەللىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قېلىپ قالغان زور بىر تۈركۈم شىمالىي ھۇنلار سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. «كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد، «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «خېدىنىڭ يۈگيۈەن يىللىرىدا، ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شيەن ئوڭ قول چېرىكچى بەگ گېڭ كۈينى ئەۋەتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. شىمالىي تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن سىيانپىلار ھۇنلارنىڭ يېرىنى ئىگەللىدى. ئۆز

جايىدا قېلىپ قالغان يۈز نەچچە مىڭ تۈتۈن ھۇن ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئۆزلىرىنى ‹سىيانپى› دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار كۆچىيىپ كەتتى» دېيىلگەن. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» 30- جىلد، «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ پېي جۇ «ۋېينامە» دىن نەقىل ئېلىپ، «شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، قېلىپ قالغان ھۇنلاردىن يۈز نەچچە مىڭ ئائىلە لياۋدۇڭغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۆزلىرىنى ‹سىيانپى لەشكەرلىرى› دەپ ئاتاشتى» دېگەن. ھەر ئائىلىدە بەش جاندىن ئادەم بار دەپ ھېسابلىغاندا، ئەينى چاغدا سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن ھۇنلار 500 ـ600 مىڭدىن كەم بولمىغان [30]. سىيانپىلار كېيىن مىلادىيە 3- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئۈچ تارماق يۇۋېن قەبىلىسى، توغبات قەبىلىسى ۋە مۇرۇن قەبىلىسى ئىدى. ھالبۇكى، يۇۋېن قەبىلىسى سىيانپىلارغا قوشۇلغان ھۇنلارنىڭ ئىچىدىكى يۇۋېن قەبىلىسىدىن ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى. يۇۋېن قەبىلىسى بۇرۇن چوغاي تاغلىرىدا چارۋىچىلىق قىلغان بولۇپ، مىلادىيە 2- ئەسىردە ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا شەرققە كۆچۈپ، لياۋشىنىڭ سىرتىدىكى شىرامورەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سىيانپىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تانشخۇي پەيدىنپەي سىيانپىلىشىپ كېتىپ، يۇۋېن سىيانپىلارغا ئايلانغانىدى [31]. يۇۋېن سىيانپىلىرى كېيىن گۇەنجۇڭدا (ھازىرقى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمى) شىمالىي چۇللۇكنىڭ جو ھاكىمىيىتىنى قۇردى (مىلادىيە 557- ~ 581 ـ يىللار). شىمالدىكى ھەر قايسى جايلاردا قېلىپ قالغان يەنە بىر قىسىم شىمالىي ھۇنلار، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ جەنۇپقا كۆچۈش جەريانىدا، ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاپ ۋە نىكاھلىنىپ، ئاتىسى ھۇن، ئانىسى سىيانپى بولغان توبالار (ياكى «توا ھۇنلىرى») بولۇپ شەكىللەندى [32]. ئاتىسى سىيانپى، ئانىسى ھۇن بولغانلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ نىمە دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدا تارخىي ماتېرىياللاردا خاتىرە كەمچىل. لېكىن بەزى كىشلەر ئۇلارنى ئېھتىماللىقتىمۇ چەتكە قېقىشقا

بولمايدۇ. «بەش غوز، ئون ئالتە پادىشاھلىق» دەۋرىدە، توبالار قوقان ئۇرۇقى دەپ ئاتىلىپ، تۈگۈن شەھرىدە (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۈلىن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) بۈيۈك شىيا ھاكىمىيىتىنى (مىلادىيە 407 ~ 431- يىللار) قۇردى. توغبات سىيانپىلىرى بولسا جەنۇپقا كېلىپ شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىنى (386 ~ 534 ـ يىللار) قۇردى. شىمالىي ھۇن قولدار ھۆكۈمرانلار گورۇھىنىڭ يات مىللەتلەرگە قىلغان تاجاۋۇزى خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان بولۇپ، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ئەل بولۇشىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، نۇرغۇنلىغان ھۇنلار جەنۇپقا بېرىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ۋاقتىنچە پۈرسەت بولماسلىقى ياكى ئىككىلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭغا دەرھال تەمشىلەلمىگەنىدى. بۇ خۇددى جەنۇبىي تەڭرىقۇتنىڭ خېتىدە يازغان خېتىدە: «يېقىندا ئوڭ قول باتىس خان شانتان يېنىق جابدۇنۇپ يىراق شىمالىي ھۇن ئوردىسىدىن كېلىپ پىقىر بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شىمالىي ھۇن قوۋمىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى بېقىنىشنى خالىسىمۇ، ئۆزلىكىدىن ھەرىكەت قىلىشقا نومۇس قىلىدىكەن، شۇڭا كېلەلمەپتۇ. ئەگەر لەشكەر تارتىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلساق ئۇلار چوقۇم ئاۋاز قوشىدۇ» دېگىنىدەك ئىدى [24] دەرۋەقە، خەن سۇلالىسى مىلادىيە 73 ~74- يىللىرى شىمالغا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيە 83- يىلىدىن (جىيەنچۇ 8- يىلى) باشلاپ شىمالىي ھۇنلاردىن جەنۇپقا كېلىپ ئەل بولىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. شۇ يىلى يازدا سەنمۇلۇ قەبىلىسىدىن 38 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئاقساقلى جىلۇسىنىڭ باشچىلىقىدا ۋۇيۈەن قورولىغا كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ئارقىدىنلا مىلادىيە 85- يىلى (يۈەنخې 2- يىلى) يەنە ئاقساقال چېلىجۇبىنىڭ باشچىلىقىدا 73 تۈركۈم كىشى ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ قورۇلدىن كىرىپ ئەل بولدى. بۇ شىمالىي ھۇن تاجاۋۇزچى گورۇھىنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. يەنە كېلىپ جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمى ئارقىسىدا، شىمالىي ھۇنلارنىڭ كونترول قىلىشى ۋە قوللۇقىدا تۇرىۋاتقان قوۋم ۋە قەبىلىلەرمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. سىيانپىلار سول تەرەپتىن، ھۇنلار

ئالدىدىن، دىڭلىڭلار ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدى [25]». شىمالىي ھۇن تاجاۋۇزچى گۇرۇھى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا پۇت تىرەپ تۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن دەرياسى) غەربىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىيە 87- يىلى (جاڭخې 1- يىلى) سىيانپىلار يەنە سول تەرەپتىن شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى. بۇ ھۇنلاردا زور قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شىمالىي ھۇنلارغا بېقىنغان چۇلان، چۈپى، قۇتۇش قاتارلىق 58 قەبىلىدىن 200 مىڭ ئادەم، 8000 لەشكەر يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئارقا- ئارقىدىن جەنۇپقا بېرىپ سۇفاڭ، ۋۇيۈەن، يۈنجۇڭ، بېيدى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، خەلق ئاچارچىلىققا قېلىپ، ھۇن مىللىتى ئىچىدىكى سىنىپى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. شىمالىي ھۇن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىمۇ ئۇلۇغ تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ئوڭ قول بىلىك خان (تارىخىي ئەسەرلەردە ئىسمى خاتىرىلەنمىگەن) قېرىنداشلىرىدىن ھوقۇق تالاشقانلىقتىن كۈچ بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ خىل ۋەزىيەت، يەنى سىنىپى زىددىيەت مىللى ۋەزىيەت ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت پەيدا قىلغان ۋەزىيەت شىمالىي ھۇنلاردىكى ئىجتىمائىي كىرزىسنى تولۇق ئاشكارلىدى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىشىنى پايدىلىق شەرت- شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. شۇڭا، جيەنچۇ 2- يىلىدىن (مىلادىيە 77- يىلى) باشلاپ توختاپ قالغان ھەربىي يۈرۈش ئەمدىلىكتە يەنە كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. ھالبۇكى، شىمالىي ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىم بىر زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەسلىكى يەنىلا ئۇلاردىكى ئىجتىمائىي كىرىزىسنىڭ ناھايىتى چوڭقۇرلۇشىپ كەتكەنلىكىدىن بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا زەربە بېرىپ، شىمالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشى مىلادىيە 89- يىلى (خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 1- يىلى) باشلاندى. 6-

دايدا، ھاۋا- ئاتلىقلار سانغۇنى غۇ شىيەن ۋە گېڭ بىڭ سۇفاڭدىكى جىلۇ قورۇلىدىن، جەنۇبىي تەڭرىقۇت مەنىي جىلغىسىدىن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جۇڭغار خوشىدا)، لىياشۇيدىن جەمئىي 38 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بەگ يەن پەن قاتارلىقلار جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ياندىش چېرىكچى بەگ يەن پەن قاتارلىقلار جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق خىل قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى. خەن قوشۇنلىرى سىچۇبىدى كۆلىگىچە (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى ئۇسۇبۇ كۆلى) قوغلاپ زەربە بېرىپ، داڭلىق خانلارنىڭ تۆۋىنىدىكىلەردىن 13 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە نۇرشۇن كىشىنى ئەسىر ئالدى. ھۇنلارنىڭ ھەر قايسى كىچىك خانلىرىنىڭ قوۋمىدىن 81 قەبىلە، 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم كېلىپ ئەل بولدى. دۇ شىيەن، گېڭ بىڭ قاتارلىقلار قورۇلدىن 3000 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەنرەن تېغىغا (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خانگات تېغى) چىقىپ، بۇ قېتىمقى غەلىبىگە ئابىدە تىكلەپ قايتىپ كەلدى [26]. كېيىنكى يىلى (يۇڭيۈەن 2- يىلى) 5- ئايدا، خەن سۇلالىسى يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ ئىسىرغولنى قوغداۋاتقان ھۇن لەشكەرلىرىنى قوغلىۋېتىپ، بۇ يەرنى قايتۇرۋالدى. 10- ئايدا، يەنە جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن بىللە جىلۇ قورۇلىدىن قوشۇن تارتىپ شىمالىي ھۇنلارغا زەربە بەردى. خەن قوشۇنلىرى كېچىدە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، تەڭرىقۇت يارىلىنىپ قېتىپ كېتىپ، جېنىنى ئاران ساقلاپ قالدى. مىلادىيە 91- يىلى (يۇڭ يۈەن 3- يىلى) 2- ئايدا، خەن سۇلالىسى يەنە زور قوشۇن تارتتى. گېڭ كۈي جۈيەن قورۇلىدىن يولغا چىقىپ، جىنۋېي تېغىدا شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. شىمالىي تەڭرىقۇت بىر بۆلۈك ئادەملىرىنى باشلاپ ئۇيسۇن ۋە كانگىيىگە قېچىپ كەتتى [27]. شۇنىڭ بىلەن ھۇن قۇلدارلىق ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىمالىي ھۇنلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چېكىنىپ چىقتى. ھۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209- يىلى باتۇر تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت قۇرغاندىن باشلاپ مۇشۇ ۋاقىتقىچە چۆللۈكنىڭ جەنۇب- شىمالىدا

توپتوغرا 300 يىل دەۋر سۈردى. مىلادىيە 91- يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا زور قالايمىقانچىلىق ۋەزىيىتى شەكىللەندى. شىمالىي ھۇنلار سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر باشپاناھسىز قېلىپ، ھەر تەرەپكە تاراپ تۆت قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر قىسمى شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى يۇرتاجانغا ئەگىشىپ ماڭدى. شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى سول قول خان يۇرتجان قالدۇق قەۋملەردىن نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ [28]، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، باركۆلگە چېكىنىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، مىلادىيە 92- يىلى (يۈڭيۈەن 4- يىلى) گېڭ كۈينى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، مۆھۈر ۋە مۆھۈر بېغى تەقدىم قىلدى ھەم ئەمىر نۆكەر رېن شاڭنى ئۇۋرغولدا تۇرۇپ، ئۇنى خۇددى جەنۇبىي تەڭرىقۇتنى قوغدىغاندەك قوغداشقا (ھەم نازارەت قىلىشقا) ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى ئەسلىدە ئۇنىڭ شىمالىي تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىشىغا ياردەم بەرمەكچى ئىدى. لېكىن پىلان تېخى ئىشقا ئاشماي تۇرۇپلا، كېيىنكى يىلى (يۈڭيۈەن 5- يىلى) ئۇ خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ ئۆز ئالدىغا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. بىر قىسمى شىمالىي تەڭرىقۇتقا ئەگىشىپ ماڭدى. شىمالىي تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاۋال قالدۇق قوۋمنى باشلاپ ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىگە، ئاندىن كانگيىگە باردى. ئەينى چاغدا زادى قانچىلىك ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ غەرپكە قاچقانلىقى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھۇنلار مىلادىيە 4- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئالانلار (ھازىرقى جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدىكى دون دەرياسىنىڭ شەرقىي ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلاشقان) بىلەن ئۇرۇش قىلدى ھەم مىلادىيە 374- يىلى ئالان دۆلىتىنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ باسقۇچ ياۋروپاغا بېسىپ كىردى. بۇنىڭ 1- باسقۇچى مىلادىيە 400 ~415- يىللارغىچە بولغان مەزگىل. 2- باسقۇچى 5- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىكى ئاتتىلا باشچىلىق قىلغان مەزگىل ئىدى [29]. مىلادىيە 91- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدە، سىيانپى

مىللىتى پەيدىنپەي كۆچىيىشكە باشلاپ، شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ مەغلۇپ بولۇپ غەرپكە كۆچۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ قالايمىقانچىلىقتا قالغان پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدە شىمالىي هۇنلارغا تەۋە بولغان رايونلارنى ئىگەللىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قېلىپ قالغان زور بىر تۈركۈم شىمالىي هۇنلار سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. «كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد، «سىيانپىلار هەققىدە قىسسە» دە: «خېدىنىڭ يۈڭيۈەن يىللىرىدا، ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شيەن ئوڭ قول چېرىكچى بەگ گېڭ كۈينى ئەۋەتىپ هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى. شىمالىي تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن سىيانپىلار هۇنلارنىڭ يېرىنى ئىگەللىدى. ئۆز جايىدا قېلىپ قالغان يۈز نەچچە مىڭ تۈتۈن هۇن ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئۆزلىرىنى ‹سىيانپى› دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار كۈچىيىپ كەتتى» دېيىلگەن. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» 30- جىلد، «سىيانپىلار هەققىدە قىسسە» دىمۇ يېي جۇ «ۋېينامە» دىن نەقىل ئېلىپ، «شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، قېلىپ قالغان هۇنلاردىن يۈز نەچچە مىڭ ئائىلە لىياۋدۇڭغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۆزلىرىنى ‹سىيانپى لەشكەرلىرى› دەپ ئاتاشتى» دېگەن. هەر ئائىلىدە بەش جاندىن ئادەم بار دەپ هېسابلىغاندا، ئەينى چاغدا سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن هۇنلار 500 ـ 600 مىڭدىن كەم بولمىغان [30]. سىيانپىلار كېيىن مىلادىيە 3- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئۈچ تارماق يۈۋېن قەبىلىسى، توغبات قەبىلىسى ۋە مۇرۇن قەبىلىسى ئىدى. هالبۇكى، يۈۋېن قەبىلىسى سىيانپىلارغا قوشۇلغان هۇنلارنىڭ ئىچىدىكى يۈۋېن قەبىلىسىدىن ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى. يۈۋېن قەبىلىسى بۇرۇن چوغاي تاغلىرىدا چارۋىچىلىق قىلغان بولۇپ، مىلادىيە 2- ئەسىردە ئاقسالىنىڭ باشچىلىقىدا شەرققە كۆچۈپ، لىياۋشىنىڭ سىرتىدىكى شىرامورەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سىيانپىلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىپ، تانشىخۇي پەيدىنپەي سىيانپىلىشىپ كېتىپ، يۈۋېن سىيانپىلارغا

ئايلانغانىدى [31]. يۇۋېن سىيانپىلىرى كېيىن گوەنجوڭدا (ھازىرقى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمى) شىمالىي چۆللۈكنىڭ جۇ ھاكىمىيىتىنى قۇردى (مىلادىيە 557- ~ 581 - يىللار). شىمالدىكى ھەر قايسى جايلاردا قېلىپ قالغان يەنە بىر قىسىم شىمالىي ھۇنلار، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ جەنۇپقا كۆچۈش جەريانىدا، ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاپ ۋە نىكاھلىنىپ، ئاتىسى ھۇن، ئانىسى سىيانپى بولغان توبالار (ياكى «تىوا ھۇنلىرى») بولۇپ شەكىللەندى [32]. ئاتىسى سىيانپى، ئانىسى ھۇن بولغانلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ نىمە دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدا تارخىي ماتېرىياللاردا خاتىرە كەمچىل. لېكىن بەزى كىشلەر ئۇلارنى ئېھتىماللىقتىمۇ چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ. «بەش غوز، ئون ئالتە پادىشاھلىق» دەۋرىدە، توبالار قوقان ئۇرۇقى دەپ ئاتىلىپ، توڭۋەن شەھىرىدە (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۈلىن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) بۈيۈك شىيا ھاكىمىيىتىنى (مىلادىيە 407 ~ 431- يىللار) قۇردى. توغبات سىيانپىلىرى بولسا جەنۇپقا كېلىپ شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىنى (386 ~ 534 - يىللار) قۇردى. بىر قىسىم باشتىن - ئاخىر چۆللۈكنىڭ غەربىي شىمالىدا قېلىپ قالدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىي قالايمىقانلىشىپ كەتكەندە، بىر قىسىم ھۇنلار باشتىن- ئاخىر چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قېلىپ يۆتكەلمىدى. بۇلارنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن، ئۇلار مىلادىيە 4- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 5- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىزچىل شۇ يەردە ياشىغان ھەم كۈچى خېلى كۈچلۈك بولغان. كېيىن جۇرجانلار باش كۆتۈرگەندە ئۇلار تەرىپىدىن قورشىۋېلىنغان. «ۋېينامە» 102- جىلد، «جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ ئىش خاتىرلىنىپ، «غەربىي شىمالدا قالدۇق ھۇنلار بار بولۇپ، يەنىلا كۈچلۈك ئىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى بايىرقۇ قوشۇن تارتىپ سەللانغان ھۇجۇم قىلغاندا، سەللان قارىشى قوشۇن تارىپ ئورخۇن دەرياسى بويىدا ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، كېيىن ھەممىسىنى قورشىۋالدى» دېيىلگەن. يۇقىرىدىكى تۆت قىسىم ھۇنلار ھەر تەرەپكە تاراپ كەتكەندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا شىمالىي ھۇنلار

قالمىدى. ئەمما، مىلادىيە 94- يىلى (يۇڭيۈەن 6- يىلى) خەن سۇلالىسىگە يېقىمدىن ئەل بولغان شىمالىي ھۇنلار، جۇملىدىن مىلادىيە 89- يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئەل بولغان 200 مىڭدىن ئارتۇق ھۇن يېقىندىن تەختكە چىققان تەڭرىقۇت شىرغا قارشى بولغاچقا، (يېقىندىن ئەل بولغان بۇ ھۇنلار ئەسلىدە قورۇلنىڭ سىرتىدىكى ۋاقتىدا شىرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن ئۇنىڭغا ئۆچ بولۇپ قالغان ئىدى). فېڭخۇنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆتەڭلەرنى كۆيدۈرۈپ، سۇفاڭدىن چىقىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. گەرچە خەن سۇلالىسى قوشۇن چىقىرىپ، قوغلىغان بولسىمۇ يېتىشەلمىدى. بۇلار «شىمالىي ھۇنلار» نامىدا خەن سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت قىلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر تۈركۈم ھۇنلار بولۇپ قالدى. شىمالىي تەڭرىقۇت فېڭخۇ قورۇلدىن چىققاندىن كېيىن، قەمىنى ئوڭ، سول ئىككىگە بۆلدى. ئۆزى ئوڭ تەرەپ قەۋمىگە باشچىلىق قىلىپ جۇشىي تېغىدا چارۋىچىلىق قىلدى. سول تەرەپ قەۋم سۇفاڭنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلدى. مىلادىيە 96- يىلى (يۇڭيۈەن 8- يىلى) سول تەرەپ قەۋمىدىكى نۇرغۇنلىغان ئادەم يەنە سۇفاڭ قورۇلىغا قايتىپ كەلدى. خەن سۇلالىسىمۇ ئۆتكەن ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەي، ئۇلارنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سول تەرەپ قوۋمىدىن 4000 دىن ئارتۇق لەشكەر ۋە ئون مىڭدىن ئارتۇق ئاجىز- ئۇششاق ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ خەن سۇلالىسىگە قايتا ئەل بولدى. ئوڭ تەرەپ قەۋمىدىكىلەر جۇشىي تېغىدىمۇ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ئەينى چاغدا فېڭخۇنىڭ قەۋمىدىكىلەر ئاچارچىلىقتا قېلىپ،ئۇنىڭ ئۈستىگە سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن ھېچقانداق يەردە پۇت تىرەپ تۇرالماي، بەس- بەستە ئۆتەڭ- قورۇللارغا ئەل بولغىلى كەلدى. يەنە كېلىپ جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتىمۇ ھەر نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، نەچچە مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى قايتۇرۇپ كەلگەنلىكتىن، فېڭخۇ تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى.ھېچقانداق چىقىش يولى قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ مىلادىيە 104- يىلى

ۋە 105- يىلى ئىككى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا مول سوغا- سالام ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەل بولۇش تەلىپىگە جاۋاپ بەرمىدى، دېيىلگەن. شۇڭا، ئۇ غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قاقتى- سوقتى قىلىشنى كۈچەيتىپ، قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلماقچى بولدى. خەن سۇلالىسى مىلادىيە 76- يىلىدىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى ۋە ۋۇجى چېرىكچى بېگىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانىدى. كېيىن مىلادىيە 91- يىلى شىمالىي ھۇنلارنى زەربە بېرىپ چېكىندۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنى يەنە قايتىدىن تەسىس قىلدى. غەربىي يۇرتتىكى 50 نەچچە «بەگلىك» خەن سۇلالىسىگە بېقىنىۋاشتىن تەۋەلىك بىلدۈردى. مىلادىيە 106- يىلى (يەنپىڭ - يىلى) غەربى يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. خەن سۇلالىسى غەربى يۇرت يىراق ھەم توختىماي توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، سەركەردە- لەشكەرلەرنى ئەۋەتىپ تۇرغۇزۇشقا ھېسابسىز چىقى كېتىدۇ [33] دەپ قارىغانلىقتىن، كېيىنكى يىلى قورۇقچى بەگ قاتارلىق قاتارلىق ئەمەلدارلارنى يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى توختىتىپ، غەربىي يۇرت بىلەن كارى بولمىدى. فېڭخۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ،ھەر قايسى بەگلىكلەرنى بويسۇندۇۋالدى. ئەسلىدە غەربىي يۇرت يۈكيۈەن يىللىرىدىن باشلاپ خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ قۇللۇقتىن قۇتۇلۇپ، ئۇلارغا ئات- ئۇلاق ۋە كىگىز- پالاز قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپشۇرمايدىغان بولغان ئىدى. ئەمدىلىكتە فېڭخۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، ھەر قايسى بەگلىكلەردىن ھۇنلاردىن ئايرىلىپ كەتكەندىن بۇيانقى تاپشۇرمىغان باجلارنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ھەمدە قەرز قالغان باجنى خالىغانچە ئۆستۈرۈپ، بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدە تاپشۇرۇشنى بۇيرىدى. غەربي يۇرتتىكى بەگلىكلەر شۇندىلا خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە ئاسىيلىق قىلىشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. ئۇلار شىمالىي ھۇن قۇلدارلىرىنىڭ شەپقەتسىزلەرچە ئېزىشى ۋە ئېكسپالاتاتسىيىدىن ناھايىتى غەزەپلەنسىمۇ،

قورۇقچى بەگ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، خەن سۇلالىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدىغان يولى توسۇلۇپ قېلىپ، كۆپ پۇشايماندا قالدى [34]. فېڭخۇ باشچىلىقىدىكى شىمالىي ھۇن قوشۇنلىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنى قول قىلىپلا قالماستىن، ئۇلارنى يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرى بولۇشقا ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى ئايماقلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇرلىدى. مىلادىيە 107- يىلىدىن باشلاپ، فېڭخۇ باشلامچىلىقىدا شىمالىي ھۇنلار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى ئەللەر چېگرىدىكى ئايماقلارغا ئون نەچچە يىل پاراكەندىچىلىك سالدى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن قايتۇرما زەربە بەردى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتا ئۇرۇش ئوتلىرى پەسەيمىدى [35]. مىلادىيە 117- يىلى (يۈەنچۇ 4- يىلى) سىيانپىلاردىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قوۋمى چېچىلىپ كېتىپ، كۆپىنچەيلەن سىيانپىلارغا ئەل بولدى. فېڭخۇ يۆلەنچۈكسىز قالغاچقا، مىلادىيە 118- يىلى ئەتىيازدا يۈزدىن ئارتۇق لەشكىرىنى باشلاپ جەنۇپقا بېرىپ سۇفاڭ قورۇلىغا كېلىپ، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ يەنە ھۇنلارنى ئالداپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن قورقۇپ، ئۇنى ئىچكىرىدىكى بىچۈەن ئايمىقىغا (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى يۈشيەن ناھىيىسى) كۆچۈردى [36]. شۇنىڭدىن باشلاپ «شىمالىي تەڭرىقۇت» دېگەن نام تارىخ بېتىدىن يوقالدى ھەم شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ نەسەبىمۇ ئۈزۈلۈپ قالدى. خەن سۇلالىسى خېڭخۇنىڭ كۈچىنىڭ يوقالغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىيە 119- يىلى دورغاپ سۇ بەننى مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرى بىلەن ئىۋىرغولدا تۇرۇشقا ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتنى ئەل بولۇشقا ئۈندىدى. شۇنىڭ بىلەن ئالدى قوش ۋە ئاگنى خانلىرى كېلىپ ئەل بولدى. لېكىن شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئۈزۈندىن بۇيان بارىكۆل بويىدا چارۋىچىلىق قىلغان قۇيان خان قوۋمى ئالھەزەل خەن سۇلالىسى ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتنى تاشلىۋېتىپ (مىلادىيە 107- يىلى) ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن يەنە بىر قۇيان خانىنىڭ باشلامچىلىقىدا يېڭىۋاشتىن بارىكۆل

بويىغا ئورۇنلاشقانىدى. بۇ چاغدا (مىلادىيە 120- يىلى، يۈەنچۇ 1- يىلى) ئۇلار ئارقا قوش خان بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىپ سۇ بەننى ئۆلتۈرۈپ، ئالدى قوش خانى بىلەن بىرلىشىپ خېشىغا تاجاۋۇز قىلدى. خەن سۇلالىسى توسۇشقا ئامالسىز قېلىپ، پەقەت بەن يۇڭنى غەربىي يۇرت دورغابى قىلىپ لۇكچۇندە تۇرغۇزدى. مىلادىيە 124- يىلى بەن يۇڭ كۇسەن قاتارلىق ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئالدى بىلەن قوش ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ئىل خانىنى يىخى جىلغىسىغىچە (ھازىرقى شىنجاڭدىكى تەڭرى تېخى) قوغلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئالدى قوش بەگلىكىمۇ خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. مىلادىيە 125- يىلى بەن يۇڭ يەنە ئارقا قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە شىمالىي ھۇنلارنىڭ بۇ يەردىكى ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. مىلادىيە 126- يىلى (يۇڭجىيەن 1- يىلى) بەن يۇڭ ھەر قايسى ئەل قوشۇنلىرى بىلەن قۇيان خان قەۋمىغا ھۇجۇم قىلغاندا، قۇيان خان قېچىپ گۇۋۇ دەرياسى (ھازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس) بويىغا كەتتى. ئۇنىڭ قەۋمىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق كىشى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شىمالىي تەڭرىقۇت شەخسەن ئۆزى ياردەمگە ئاتلىنىپ بىر تۈمەندىن ئاتلىق قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ ئارقا قوش خانلىقىغا يۈرۈش قىلىپ، جىلىجۇ جىلغىسىغا (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بوغدا تېغىدا) يېتىپ كەلدى. ئەمما ، خەن قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بەرگەچكە، چېكىندى. لېكىن، شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاگنى، كۇسەن، ئۇدۇن، ساكارائول ۋە سۇلې قاتارلىق 17 بەگلىكنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى [37].

خەن سۇلالىسى ئۆزگەرگەن غەربىي يۇرتقا يېقىن، شىمالىي ھۇنلار دائىم بۇ يەرنى تاجاۋۇزچىلىقنىڭ بازىسى قىلىدۇ دەپ قاراپ، شىمالىي ھۇن قالدۇق كۈچلىرىنىڭ يەنە پاراكەندىچىلىك سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مىلادىيە 131- يىلى بۇ يەردە بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، خۇددى يۈكىيۈەن يىللىرىدىكىدەك ئەمىر لەشكەردىن بىرنى تەسىس قىلدى. شىمالىي ھۇنلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى پاك- پاكىز تازىلاش ئۈچۈن، مىلادىيە 134- يىلى (جىياڭ 3- يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ ئارقا قوشتىكى

ئەمىر لەشكىرى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ چاۋۇل جىلغىسىدا (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بوغدا تېغىدا) شىمالىي ھۇنلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسىنى ئەسىر ئالدى ھەم يۈز مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي- كالا، مىڭدىن ئاتۇق ھارۋا ۋە نۇرغۇن قورال- ياراق غەنىيمەت ئالدى. كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا، شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇيان خانى يەنە 2000 دىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئارقا قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي سېن ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلالمىدى. كۆزدە ئارقا قوش مەغلۇپ بولدى [38]. مىلادىي 137- يىلى (ياڭخې 2- يىلى) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي سېن قوشۇن چىقىرىپ بارىكۆلدە (ھازىرقى شىنجاڭدىكى بارىكۆل ناھىيىسى) قۇيان خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى [39]. لېكىن، 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، (يۈەنجىيا 1- يىلى، مىلادىيە 151- يىلى) غەربىي يۇرتتا يەنە بىر قۇيان خان پەيدا بولۇپ، 3000 دىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئىۋىرغولغا كەلگەندە، قۇيان خان چېكىنىپ كەتتى [40]. شۇنىڭدىن كېيىن، تارىخى ئەسەرلەردە شىمالىي ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى قايتا تىلغا ئېلىنمىغان. ئەمما،«كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، يەنە ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن (يۇڭشىڭ 1- يىلى، مىلادىيە 153- يىلى) ئارقا قوش خانى ئالدۇ خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، شىمالىي ھۇن زېمىنىغا (ئورنى ئېنىق ئەمەس) قاچقانلىقى، خەن سۇلالىسى بىجۇننى ئارقا قوش خانى قىلىپ تەيىنلىگەندە، ئالدۇ شىمالىي ھۇنلارنىڭ يېنىدىن قايتىپ كېلىپ، بىجۇن بىلەن تەخت تالاشقانلىقى، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ يەنە شىمالىي ھۇنلارنى تارتىپ كېلىپ، غەربىي يۇرتنى قالايمىقان قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى يەنە ئارقا قوشنىڭ خانى قىلغانلىقى تىلغان ئېلىنغان. بۇ مەلۇمات تارىخىي ئەسەرلەردىكى شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق خاتىرىدۇر. شىمالىي ھۇنلار مىلادىيە 91- يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى يەنىلا غەربىي يۇرتتا 60 يىلدىن ئارتۇق پائالىيەت قىلدى. مىلادىيە 126- يىلى

بەن يۇڭ قۇيان خان قوۋمىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئەل قىلغان بولسىمۇ، كېيىن قۇيان خان ۋە شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ ھەر قېتىمقى پاراكەندىچىلىكتىكى ئەسكىرى نەچچە مىڭ، ھەتتا ئون نەچچە مىڭدىن كۆپ بولدى. مىلادىيە 134- يىلى چاۋۇل جىلغىسىدىكى ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرىنىڭ بىر قېتىمدىلا يۈز مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي- كالا، مىڭدىن ئارتۇق ھارۋا ۋە نۇرغۇن قورال- ياراق غەنىيمەت ئالغىنىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئادىمى خېلى كۆپ بولغان. لېكىن بۇ شىمالىي ھۇنلارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ، ياۋروپاغا بارغان شىمالىي ھۇنلار بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بىلىشكە ھازىرچە ئامال يوق. 7. شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى شىمالىي تەڭرىقۇت مىلادىيە 91- يىلى (يۇڭيۈەن 3- يىلى) خەن سۇلالىسى سەركەردىسى گېڭ كۈي تەرىپىدىن جىنۇبىي تېغىدا (ھازىرقى ئالتاي تېغى) مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، بىر قىسىم ئادەملىرىنى (سانى ئېنىق ئەمەس) باشلاپ غەربكە قېچىپ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈش سەپىرىنى باشلىدى. ئۇنىڭ بىرىنچى مەزىلى ئۇيسۇنلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونى بولدى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، «ئۇيسۇنلار شەرقتە ھۇنلار بىلەن، غەربىي شىمالدا كانگىيە بىلەن، غەربتە پەرغانە بىلەن، جەنۇپتا شەھەر بەگلىكلىرى بىلەن چېگرىلىنەتتە» دەپ خاتىرلەنگەن. ئۇرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. ئەينى چاغدا شىمالىي ھۇنلار كەينى- كەينىدىن يېڭىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىي قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغانلىقتىن، شىمالىي تەڭرىقۇت باشلاپ ماڭغان ھۇنلارنىڭ قايسى تەرەپكە كەتكەنلىكىنى خەن سۇلالىسى بىر مەزگىلگىچە بىلەلمەي قالغان. شۇڭا، «كېيىنكى خەننامە. دىكى خاتىرىلەر بىردەك ئەمەس. «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «دۇ شىيەننىڭ تەرجىمھالى» دا ئوخشاشلا «شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قاياققا قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىدى» دەپ خاتىرلەنگەن. «يۈەن ئەننىڭ تەرجىمھالى» دا بولسا

«شىمالىي تەڭرىتاغ فېڭ كۈي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىگە كۆچۈپ كەتتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىي بوش قېلىپ، قالغان قوۋملارنىڭ كىمگە قارام بولغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى» دەپ خاتىرلەنگەن. يەنە «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە «مۇھاكىمە» دىمۇ «تەڭرىتاغ ئەندىشىگە چۈشۈپ، چېدىرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىگە كەتتى» دېيىلگەن. يۇقارقى ئەھۋاللارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئۇيسۇنلارنىڭ يېنىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شىمالىي تەڭرىتاغنىڭ قوۋمى ئۇيسۇنلار رايونىدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، زەبەر دەرىست- قاراۋۇللىرى داۋاملىق غەربى شىمالغا، يەنى كانگىيىگە كۆچۈپ بادى. ئاجىز- ئۇششاقلىرى يەنىلا ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىدە قېلىپ قالدى. ئۇلارنىڭ داۋاملىق غەربكە كۆچكەن ۋاقتى ۋە كۆچۈش سەۋەبى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن غەربكە كۆچۈشىنىڭ نەتىجىسى مىلادىيە 554- يىلى (شىمالىي چىن پادىشاھلىقى يەنباۋ 5- يىلى) كىتاپ بولۇپ پۈتۈپ چىققان «ۋېينامە» دە ئانچە- مۇنچە خاتىرلەنگەن. مەزكۇر كىتابنىڭ 102- جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «ياپبان ئېلى ئۇيسۇنلارنىڭ غەربى شىمالىدا، ئارىلىقى 10 مىڭ 930 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادى شىمالىي تەڭرىتاغ قوۋملىرىدىن بولۇپ، شىمالىي تەڭرىتاغ خەن سۇلالىسىنىڭ ھارۋا- ئاتلىقلار سانغۇنى دۇ شىيەن تەرىپىدىن قوغلىۋېتىلگەندە، جىنۋېي تېغىدىن ئۆتۈپ، غەربتىكى كانگىيگە كۆچۈپ كەتكەن. كېتەلمەي قالغان ئاجىز- ئۇششاقلىرى كۇسەننىڭ شىمالىدا قېلىپ قالغان. يېرى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان بولۇپ، ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ. لياڭجۇلۇقلار ئۇنى ‹تەڭرىتاغ خان› دېيىشىدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ يەردە ئېنىقلىۋېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، جەنۇبىي- شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ياپبان ئېلىنىڭ ئورنى خەن دەۋرىدىكى ئۇيسۇن ئېلىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدىغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇيسۇن غەربىي شىمالىدا ئەمەس. ئۇيسۇنلار جەنۇبىي- شىمالى سۇلالىلەر دەۋرىدە توختىماستىن جورجۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ، ئەسلىدىكى يېرىنى تاشلاپ

پامىردىن ئېشىپ غەربكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ھۇنلار ئۇلارنىڭ يېرىنى ئىگىلەپ يايپان ئېلىنى قۇرغان. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئۇيسۇن ئېلى، پايتەختى قىزىل قورغان شەھىرى، كۇسەننىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ئارىلىقى 10 مىڭ 800 چاقىرىم كېلىدۇ. دۆلىرىنى جۇرجانلار بېسىۋالغانلىقتىن، پامىرنى ئېشىپ غەربكە كۆچۈپ كەتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۇسەن ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچا بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالى ھازىرقى ئېلى دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، يۇقارقى بايانىدىكى شىمالىي تەڭرىتاغ جەنۇبىي تېغىدىن ئۆتۈپ «غەربتىكى كانگيىسىگە كۆچۈپ كەتتى. كېتەلمەي قالغان ئاجىز- ئۇششاقلىرى كۇسەننىڭ شىمالىدا قېلىپ قالدى» دېگەندىكى كېتەلمەي قالغانلار ئەمەلىيەتتە ئۇيسۇنلار يېرىدە قېلىپ قالغانلارنى كۆرسىتىدۇ. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» يايپان ئېلى بايانىدىكى «بۇ ئەلنىڭ چېگرىسىدا يانار تاغ بار. بۇ تاغدىن گۈڭگۈرت چىقىدۇ» دېگەن بايان بىلەن كۇسەن ئېلى بايانىدىكى «كۇسەن ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چوڭ تاغدا ماگمىلار قايناپ تۇرىدۇ... ئاغرىپ قالغان كىشىلەر ئىچىدە ساقىيىدۇ» دېگەن بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ «يانار تاغ» ۋە «چوڭ تاغ» ئەمەلىيەتتە ھازىرقى شىنجاڭدىكى تەڭرى تېغىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى كۇسەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى يايپان ئېلى ئەمەلىيەتتە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيسۇنلار يېرىدۇر [41]. شىمالىي تەڭرىتاغ قوۋمىنىڭ ئىككىنچى مەنزىلى كانگيە بولدى. كانگيە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان شەرقىي جەنۇبىدا، «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە:«كانگيە پەرغانىنى غەربىي- شىمالىدىن ئىككى مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا» دەپ خاتىرلەنگەن. پەرغانە ھازىرقى پەرغانە ئويمانلىقىدا بولۇپ، سىردەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە. كانگيە پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولغان ئىكەن. ئۇ ھالدا ئۇ سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى رايونلار بولغان بولىدۇ. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «چېن تاڭنىڭ تەرجىمھالى» دا، كانگيەنىڭ شەرقىي

چېگىرسى چىجى شەھىرى (ھازىرقى تالاس دەرياسى) ئەتراپى ئىكەنلىكى خاتىرلەنگەن. ھازىرقى جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا ئاساسلانغاندا، تالاس دەرياسى مىلادىيە 91- يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چېكىنگەندىن تارتىپ مىلادىيە 290- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىگىچە بولغان 200 يىل جەريانىدىكى غەربكە كۆچۈش ئەھۋالى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە ناھايىتى ئاددىي خاتىرلەنگەن. ھەتتا مۇئەييەن دەرىجىدە ئاق قالغان. مىلادىيە 290- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدىن باشلاپ، غەربنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە ھۇنلارنىڭ پائالىيىتى خاتىرلىنىشكە باشلانغان. بۇ توغرىدا ئامېرىكا ئالىمى ۋ. م . مېكگوۋرىن ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇپ: «شۇنىڭدىن كېيىنكى 200 مىڭ ئىچىدە، يەنى مىلادىيە 170- يىلدىن 370- يىلغىچە بولغان ئارلىقتىكى، بۇ شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا بىز ھېچنىمە بىلمەيمىز، دېسەك بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتا جۇڭگو ئىچكى نىزا بىلەن ئالدىراش بولغانلىقى، يەنە سىياسىيلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەھدىتىگە دۇچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، يىراق تۈركىستاندىكى ھۇنلار بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى. ھۇنلارمۇ جۇڭگوغا قايتا قايتا تاجاۋۇز قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە غەربتە ئالانلار ۋە گوتلار بىلەن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئارىلىقىنى توسۇپ تۇرغاچقا، مەيلى يۇنان ياكى لاتىن ئاپتورلىرى بولسۇن، ھۇنلارنىڭ پائالىيىتى توغرىلۇق ھېچنىمە يازالمىدى. ئۇلار پەقەت ئەرمەنىيە پادىشاھى تىگرانېسنىڭ (تىگرانەس، تەخمىنەن مىلادىيە290- يىلى(قوشۇنىدا ئالان ياللانما قوشۇنى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىر بۆلەك ھۇن قوشۇنىنىڭمۇ بارلىقىنى يېزىشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە يېرىم ئەسىردىن كېيىن (تەخمىنەن مىلادىيە 356- يىلى) پېرسىيەنىڭ شىمالىي چېگىرسىنىڭچىونىتەس لارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقى مەلۇم. چىنويتەس لار بەلكىم ئاشۇ ھۇنلار بولۇشى مۇمكىن» دېگەن [42]. ئېلىمىز ئالىمى سېن جۇڭمىيەنمۇ سىكىسنىڭ «پېرسىيە تارىخى» 1- تومىدىكى شاپۇر خانىنىڭ ئىشلىرى توغرىسىدىكى بايانىدىن نەقىل ئېلىپ: «شاپۇر (شاپۇر) نىڭ شەرقىدىكى ئۇرۇش مىلادىيە

350- يىلىدىن 357- يىلىغىچە داۋاملاشقان. بۇ ھەقتە تارىخي ئەسەرلەردەر ئېنىق خاتىرلەر بار. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، تاجاۋۇز قىلغۇچىلار چىنوىتەس لار بولۇپ، بۇلار بۇرۇنلار دۇنياغا تونۇلغان ھۇنس لاردۇر» دېگەن [43]. مىلادىيە 4- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، ھۇنلار دون دەرياسى بويىدا ئالانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربنى لەرزىگە سالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار غەرب تارىخچىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھۇنلارنىڭ غەربتىكى پائالىيەتلىرى تارىخ ئەسەرلىرىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئالانلار بۇرۇن ئائورسى دەپ ئاتالغان بولۇپ، كېيىن نامىنى ئۆزگەرتكەن. ئۇلارنىڭ نامى دەسلەپ «تارىخي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» كۆرۈلىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا: «ئائورسى كانگىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا ئىككى مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن ئەل، ئۆرپ- ئادىتى ئاساسەن كانگىيلىكلەر بىلەن ئوخشايدۇ. يۈز نەچچەمىڭ ئەسكىرى بار، يېرى بىپايان دېڭىزغا تۇتىشىدۇ، ئۇ شىمالىي دېڭىز دېيىلىدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى. ئوغانلار، سىيانپىلار ۋە شەرقتىكى يات قەۋملەر ھەققىدە قىسسە» دىمۇ يېىي جۇ «ۋېي پادىشاھىنىڭ تارىخى» دىن نەقىل ئېلىپ: «««غەربىي شىمالدا ئۈيسۇن ۋە كانگىيە بار ... يەنە ئائورسى ئېلى بولۇپ، ئالان دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۆرپ- ئادىتى كانگىيلىكلەر بىلەن ئوخشايدۇ. غەربتە داكچىن (يەنى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى) بىلەن، شەرقىي جەنۇپتا كانگىيە بىلەن چېگىرلىنىدۇ. بۇ ئەلدە بۇلغۇن كۆپ بولۇپ، خەلقى ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. يېرى بىپايان دېڭىزغا تۇتۇشىدۇ، بۇرۇن كانگىيەگە قارىغان، ھازىر ھېچكىمگە قارىمايدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. يۇقارقىلاردىن ئالان دۆلىتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ھازىرقى جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدىكى دون دەرياسىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى، ئاتالمىش «بىپايان دېڭىز»نىڭ دون دەرياسى قويۇلىدىغان ئازوۋ دېڭىز ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئومۇمەن دون دەرياسىنىڭ شەرقىدىن ۋولگا دەرياسى ئارلىقى ۋە جەنۇپتا كاۋكاز تېغىغىچە بولغان جايلار

ئالانلارنىڭ زېمىنى بولغان. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى تارىخشۇناس ئاممىئانۇس مارسېللىنۇس (ئاممىنانۇس مارچېللىنۇس)، مىلادىيە 350 ~ 390- يىللار)ئۆزىنىڭ مەشھۇر «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە (بۇ ياۋروپا تارىخچىلىرى ھۇنلارنىڭ پائالىيىتىنى ئەڭ بۇرۇن خاتىرىلىگەن ئەسەر) بۇ ھەقتە تېخىمۇ تەپسىلىي مەلۇماتلارنى قالدۇرغان بولۇپ، ئۇ: «تانناي دەرياسى (دون دەرياسى) ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى ئايرىپ تۇرىدۇ. ئالانلار شىسىت دەرياسىنىڭ (دون دەرياسى) شەرقىدىكى بىپايان، چەكسىز كەتكەن غەربىي ئائورسى [44] چۆللۈكىدە ئولتۇراقلاشقان. ئۇ يەردە ئالان تېغى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالانلار ئاشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇلار نۇرغۇنلىغان قەۋملەرنى بويسۇندۇرۇپ..... ئۇلارنى قوشىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئالان دەپ ئاتالغان. .... ئالان تېغى شەرققە سوزۇلغان بولۇپ، ئاھالىسى زىر، يېرى كەڭ ئەللەرگە، جۈملىدىن يەنى ئاسىياغىچە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ ئارلىقى شۇنچە يىراق بولسىمۇ، يەنە كېلىپ كەڭ رايونلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلسىمۇ، كېيىن يەنىلا ئورتاق بىر نام ئاستىدا بىرلىككە كېلىپ، ھەممىسىلا ئالان دەپ ئاتالغان» دېگەن [45]. ھۇنلارنىڭ ئالانلارنى يوقىتىش ھەققىدە «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئازراق خاتىرىلەر (لېكىن بۇلار ناھايىتى مۇھىم) بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا ئائورسى بىلەن سوغىيانا ئارلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭدا: «سوغدىيانا، پامىرنىڭ غەربىدە بولۇپ، بۇرۇن ئائورسى، يەنى ئۇنناش دەپمۇ ئاتالغان. چوڭ دېڭىزنىڭ بويىدا بولۇپ، كانگىيەنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىدە، ئارلىقى 10 مىڭ 600 چاقىرىپ كېلىدۇ. ھۇنلار بۇرۇن ئۇلارنىڭ پادىشاھىنى ئۆلتۈرۈپ يېرىنى ئىگەللىۋالغان. بۇ ئەلدىكى سودىگەرلەر سودا- سېتىققا ناھايىتى ماھىر. گاۋزۇڭ (ۋېي چىڭدى توغبات جۈن، مىلادىيە 452- 465- يىللار) دەۋرىنىڭ دەسلىپىدە سوغدىيانا پادىشاھى ئەلچى ئەۋەتىپ سودا قىلىشنى تەلەپ قىلدى ۋە پەرمانىنى قوبۇل قىلدى» دېيىلگەن. سوغدانىيا ھەرگىزمۇ ئائورسى ئەمەس، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە سوغدانىيا بىلەن ئائورسى ئايرىم-ئايرىم ئىككى دۆلەت دەپ ناھايىتى ئېنىق يېزىلغان. لېكىن

«ۋېيىنامە» دە بۇ ئىككى دۆلەت ئايرىلاشتۇرۇۋېتىلگەن («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىمۇ زەرەپشان دەرياسى ۋادىسىدا بولۇپ، ئالان دۆلىتى بىلەن بولغان ئايرىلىقى ناھايىتى يىراق بولۇپ، ھەرگىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىر ئەل ئەمەس [46]. بەزى ئالىملار ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ كۆرمەيلا، ھۇنلار غەربكە كۆچۈشتە سوغدىياناغا بارغان، دەپ خاتا ھۆكۈم چىقىرىشقان [47]. ھۇنلارنىڭ ئالانلارنى يوقىتىش ئۇرۇشىنىڭ تەپسىلىي ۋاقتى ۋە جەريانى ئېنىق ئەمەس. غەرب ئالىملىرىمۇ بۇ ئۇرۇش مىلادىيە 350- يىلى باشلىنىپ 374- يىلى ئاخىرلاشقان، دەپ پەرەز قىلىشقان. بۇ قېتىمدا ھۇنلار تۇنجى قېتىم سون دەرياسى ساھىلىدا پەيدا بولۇپ، ياۋروپاغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىغان. ئاممىئانۇس بۇ ھەقتىمۇ قىسقىچە خاتىرە قالدۇرغان بولۇپ، ئۇ: «ھۇنلار......ئالانلارنىڭ يېرىنى دەپسەندە قىلدى. ھۇنلار كەڭ كۆلەمدە قىرغىنچىلىق قىلغاندىن كېيىن، قېلىپ قالغان ئالانلار بىلەن ئىتتىپاقلىق ئەھدى تۈزۈپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ قوشۇنىغا قاتنىششقا مەجبۇرلىدى. ھۇنلار ئالانلار بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، ھەيۋىسى تېخىمۇ ئۆسۈپ كەتتى» [48] دېگەن. ئالان دۆلىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان ئالانلار ھۇنلارغا بويسۇنۇپ، ئۇلارغا ئەگىشىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بىر قىسمى بولسا جەنۇپقا ـ كاۋكاز تاغلىرىغا قېچىپ كەتتى. يەنە بىر قىسمى بولسا غەربكە يۈرۈپ، شەرقىي گوتلارنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، شەرقى گوتلەرنىڭ تېرىتورىيىسىگە كىردى (ھازىرقى دون دەرياسىنىڭ غەربى بىلەن دېنىستىر دەرياسىنىڭ ئارلىقىدىكى رايونلار). ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇنلار داۋاملىق ئالغا ئىگىرلەپ دون دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مىلادىيە 374- يىلى شەرقى گوتلارنىڭ زىمىنىغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. شەرقىي گوتلار ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرالمىغانلىقتىن، دېنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىدىكى غەربى گوتلارنىڭ تېرىتورىيىسىگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. غەربىي گوتلارمۇ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر قىسىملىرى جەنۇپقا دوناي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئورمانلىققا قاچى. يەنە بىر قىسمى دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تېرىتورىيىسىگە كىردى. شۇنداق

قىلىپ، ھۇنلار ياۋروپادىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە ياۋروپاغا تاجاۋۇز قىلىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى. جەنۇبىي ھۇنلاردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەنۇبىي ھۇنلار ئەل بولغاندىن كېيىن خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتىغا ئېرىشتى. بۇ ھەقتە جەنۇبىي تەڭرىقۇت تۈندۇق مىلادىيە 88-يىلى (جاڭخې2-يىلى) پادىشاھ خېدىغا يازغان خېتىدە؛ «ئەجدادلىرىم خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن بېرى خاننىڭ ھەددى-ھېسابسىز ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ كەلدى. خەن قوشۇنىنىڭ ھىمايىسىدە چېگرا-قورۇللار ئەمىن تاپتى، بۇ ھال 40 يىل داۋام قىلدى. مەن خەن سۇلالىسى يېرىدە تۇغۇلۇپ ئۆستۈم، خەن ئوردىسىغا تايىنىپ ياشىدىم، ھەر يىلى يۈز مىليون يارماقلاپ ئىنئامغا ئېرىشىپ تۇردۇم، بىز خاتىرجەم بولغان بولساقمۇ ياخشىلىقىغا جاۋاپ قايتۇرۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگىنىمىز ئۈچۈن خىجالەت بولماقتىمىز» دەپ يازغان ئىدى [49]. شۇڭا ئۇ خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشلىرىنى ئاكتىپ قوللاپ، قول ئاستىدىكى كونا-يېڭى ئەسكەرلەرنى يۆتكەپ ئىشلىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كۈچىنىڭ بارىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. مىلادىيە 89 ~ 91-يىللاردىكى بىر نەچچە قېتىملىق چوڭ ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىگە جەنۇبى تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى خانلىرى قەۋمىنى باشلاپ ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشتى. كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇشلىرىغىمۇ كۆپ كۈچ چىقاردى ۋە ئېغىر بەدەل تۆلىدى. مەسىلەن، جەنۇبى تەڭرىقۇت مىلادىيە 177-يىلى (جياڭپىڭ 6-يىلى) ئەمىر نۆكەر زاڭ مىن بىلەن ھەر قايسى ئون مىڭ كىشىلىكتىن قوشۇن باشلاپ سىيانپىلار رەھبىرى تانشىخۇيغا قارشى ئۇرۇش قىلغاندا، جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئەسكەرلىرىنىڭ ئوندىن يەتتە ـ سەككىزى چىقىم تارتتى[50] خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىشى ۋە سىيانپى قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشى، خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن ھەققانى ھەركەت ئىدى، شۇڭا

جەنۇبىي هۇنلار بۇ ئۇرۇشلارنى قوللاپ ياردەم بېرىشمۇ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ۋە هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىگە تۆھپە قوشقانلىق ئىدى. شەرقى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى تەخمىنەن يۈز يىل جەريانىدا، بىرنەچچە قېتىم بەزى قەبىلىلەر ئاسىيلىق قىلغان بولسىمۇ، جەنۇبى هۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسى جەھەتتىن ياخشى بولدى. هالبۇكى، بەزى توپىلاڭلارنى خەن سۇلالىسىنىڭ ئايرىم ئەمەلدارلىرىنىڭ خاتا قىلمىشلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. مەسىلەن مىلادىيە 124-يىلىدىكى (يەنگۋاڭ 3-يىلى) ئاسۇز باشچىلىقىدىكى بىر قېتىملىق توپىلاڭ دەل لياۋشۈيدىن ئۆتكۈچى سانغۇنى گېڭ كۈينىڭ يېڭىدىن ئەل بولغان هۇنلارغا هۇجۇم قىلىش تۈپەيلىدىن يۈز بەرگەن ئىدى[51]. تىنچ، مۇقىم ۋەزىيەن جەنۇبى هۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جەنۇبى هۇنلار قورۇلدىن كىرگەندىن باشلاپ چېگرىدىكى هەر قايسى ئايماقلارغا تارقاق جايلىشىپ، خەنزۇلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى. «جىننامە. شىمالىي دىلار ۋە هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «بەش مىڭ تۈتۈندىن كۆپ هۇن سوفاڭدىكى هەر قايسى ئايماقلاردا خەنزۇلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراتتى» دېگەن بايان دەل شەرقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەنۇبىدىكى هۇنلارغا قارىتىلغان. هۇنلاردىكى «تۈتۈن» ئائىلە دېگەن مەنىدە بولۇپ، هەر بىر تۈتۈننى بەش جان هېساپلىغاندا، ئەينى چاغدا هەر قايسى ئايماق، ناھىيىلەردىكى هۇنلارنىڭ توپۇسى20-30 مىڭ بولغان بولىدۇ. خەنزۇلار بىلەن ئارلاش ئولتۇراقلاشقانلار ۋە هەر قايسى ئايماق ناھىيىلەرگە تارقالغان بۇ جەنۇبى هۇنلار خەنزۇلار بىلەن بىللە ياشىغانلىقى ۋە دائىم خەنزۇلار بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، تەبئى هالدا خەنزۇلار مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. شۇڭا 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى، جەمئىيەت تەشكىلى ۋە سىنىپى مۇناسىۋىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش مەيدانغا كەلدى. هۇنلارنىڭ جەمىيەت تەشكىلىدە، ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىل بىلەن هەربىي تەشكىل بىرلەشتۈرۈلگەن

ئىدى. «تارىخى خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئەرلەر ئوقيا تارتقىدەك بولغاندىلا ساۋۇتلۇق چەۋەنداز بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇلار تىنىچ ۋاقىتتا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە ئاتلىناتتى، دېمەك ئۇلار ھەم چارۋىچى ھەم ئاتلىق ئەسكەر ئىدى. ئەمما، جەنۇبى ھۇنلار قورۇلدىن كىرگەندىن كېيىن، مىلادىيە 90-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە «لەشكەرلىك» تۈزۈم مەيدانغا كەلدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبى ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دەپ خاتىرىلىنىشچە، شۇ چاغدا جەنۇبىي ھۇنلار ئۇرۇشتا ئارقا-ئارقىدىن غەلىبە قىلىپ، كۆپلەپ ئەسىر ئالغانلىقى ۋە ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن قوۋمى كۆپىيىپ، نوپۇسى 34 مىڭ تۈتۈن، 237300 ئادەمگە، لەشكىرى 50170 كە يەتكەن. بۇ يەردىكى «لەشكەر» لەر دەل ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ ئۇرۇش قىلىش ۋەزىپىسىنىلا ئۈستىگە ئالغان مۇنتىزىم ئەسكەرلەر ئىدى. ئەينى چاغدا جەنۇبى ھۇنلارنىڭ نوپۇسى 200 مىڭدىن ئېشىپ، 50مىڭدىن ئارتۇق مۇنتىزىم ئەسكىرى بولغىنىغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن ھەر بەش ئادەمنىڭ بىرى مۇنتىزىم ئەسكەر بولغان. قالغان ئەرلەر ۋە ئاجىز-ئۇششاقلار ھەم ئايالLAR مەخسۇس چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. لەشكەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئۈچ تۈرلۈك سەۋەپ بولۇپ، بىرىنچىسى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىمۇ تەرەققى قىلىشى، ئىككىنچىسى، دېھقانچىلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە چوڭ سالماقنى ئىگەللىشى، ئۈچىنچىسى، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربى تۈزۈمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە بىرىنچى سەۋەپ ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالدى بىلەن بەش ئادەمنىڭ بىرىنىڭ لەشكەر بولۇشى، بەش ئادەمنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلا بېقىشتىن يەنە ئېشىنچا ئەمگىكى بىلەن بىرئادەمنى كۆپ بېقىشتىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ گۈللەنگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، دېھقانچىلىق ئەمگىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوخشىمايدىغان بولۇپ بىرقەدەر مۇقىم ئەمگەك كۈچى

ۋە بەلگىلىك تېرىقچىلىق تېخنىكىسى بولغاندىلا ئاندىن ئىگىلىكنى ياخشى باشقۇرغىلى ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا بىر قىسىم كىشىلەر خاس ئەسكەر بولۇپ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر مەخسۇس چارۋىچىلىق ياكى تېرىقچىلىق (ياكى يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن) شۇغۇللانغاندا، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولىدۇ. بۇ خىل ئەسكەرلىك ۋە دېھقان، چارۋىچىلىق ئىش تەقسىماتى. ھۇنلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىلنىڭ ئايرىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، جەنۇبى ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققى قىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھەم جەنۇبى ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە جەنبىي ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ھۇن ھۆكۈمرانلىرى ئىزچىل ھالدا ئۆز خەلقىنىمۇ ئېزىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار باتۇر تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت قۇرغاندىن باشلاپ، ئەسلىدىكى ئۇرۇقداشلىق جامائەسى ئومۇم ئىش ئۈچۈن ۋاقىتلىق يىغىدىغان خىراجەتنى مۇقىم يىغىدىغان باج-سېلىققا ئۆزگەرتىپ، ئاتالمىش «ئۇرۇق جامائەسىنىڭ مەنپەئەتى» نامى ئاستىدا سىنىپى ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ كەلگەندى. جەنۇبى ھۇنلار قورۇلىدىن كىرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆز خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى ھەم تۇرمۇشىنىڭ خاتىرجەم بولۇشى، نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققى قىلىشى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىمۇ چوڭايدى، بۇنى «لەشكەرلىك» تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان لەشكەرلەر باشقىلارنىڭ بېقىشىغا مۇھتاج بولۇپ، جەنۇبى ھۇن ھۆكۈمرانلىرى ئادەتتىكى دېھقان چارۋىچىلار (بۇ يەنىلا ئاساسى ئورۇندا تۇراتتى) ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن بايلىقلاردىن بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ ئۇلارنى باققان. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ،

هۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشمۇ بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتى، شەپقەتسىزلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈپەيلىدىن نامراتلىشىپ كەتكەن ھۇنلار بارغانسېرى كۆپەيدى. ئۇلارنىڭ كېيىنچە ئەگەرتەبىئى ئاپەتكە يولۇقسا ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قېلىش خەۋپى بار ئىدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبى ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيە 76-يىلى (جيەنچۇ 1يىلى) جەنۇبى ھۇنلار رايوندا چېكەتكەن ئاپەتتى تۆز بېرى پخەلق ئاچارچىلىقتا قالغاچقا، پادىشاھ جاڭدى 30 مىڭدىن كۆپ نامرات ئاھالىگە قۇتقۇزۇش بەرگەن. نامرات خەلقنىڭ 30مىڭدىن ئېشىشىدىن سىنىپىي بۆلۈنۈشنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. جەنۇبى تەڭرىقۇت ئەل بولغاندىن باشلاپ، شىمالىي چېگرىدىكى ھەر قايسى ئايماقلار، يەنى بېيدى، سۇفاڭ، ۋۇيۈەن، تۈنجۇڭ، دىڭراڭ، يەنمېن، دەيجۈن ھەم شاڭگۇلارغا جەنۇبى ھۇنلار ۋە شىمالىي ھۇنلاردىن يېڭىدىن ئەل بولغانلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار توختىماستىن ئىچكىرىگە كۆچۈشكە باشلىدى. مەسلەن، مىلادىيە 96-يىلى فېڭخۇ تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى خەلقتىن 4000 لەشكەر ۋە ئون مىڭدىن ئارتۇق ئاجىز-ئۇششاق خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندا، خەن سۇلالىسى ئۇلارنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا شىمالىي چېگرىدىكى ھەر قايسى ئايماقلارغا ئورۇنلاشتۇردى. شۇيلى ئونئوت خان ئۇكۆيكەن جەنۇبى تەڭرىقۇتقا ئاسىيلىق قىلىپ، قەۋمىنى باشلاپ قورۇلدىن چىقىپ كەتكەندە، خەن سۇلالىسى قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە 20 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئەندىڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جېنيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى جەنۇبىدا) ۋە بېيدىغا ئورۇنلاشتۇردى. مىلادىيە 140- يىلى (يۇڭخې 5-يىلى) جەنۇبى ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، سول تەرەپتىكى قۇلۇن خان ئۇس ئوڭ قول بىلىك خان بىلەن بىرلىشىپ شىخې ئايمىقىدىكى مېيجىغا ھۇجۇم قىلدى. كېيىن يەنە شەرقتىكى ئوغانلار، غەرپتىكى چياڭلار، غۇزلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بىڭجۇ، لياڭجۇ، يۇجۇ ۋە يىجۇ تۆت ئايماققا

تاجاۋۇز قىلدى. خەن سۇلالىسى بۇلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شىبخى ئايمىقىنىڭ مەركىزىنى لىشىغا (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسى)، شاگجۇن ئايمىقىنىڭ مەركىزىنى شىياياڭغا (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا)، سۇفاڭ ئايمىقىنىڭ مەركىزىنى ۋۇيۇەنگە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىدە) كۆچۈردى. بۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدە شىخې، شاگجۇن، سۇفاڭ قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلاشقان ھۇنلار تېخىمۇ جەنۇبقا كۆچۈپ، كۆپ قىسىم بېگجۇ ئايمىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى فېنشۇي دەرياسى ۋادىسىغا ئورۇنلاشتى[52]. بۇ ئۇلارنىڭ كېيىنكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈشىنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. مىلادىيە187-يىلى (جۇڭپىڭ 4- يىلى) جەنۇبى ھۇنلاردا ئىچكى نىزا يۈز بەردى. بۇ ئىش بۇرۇنقى جۇڭشەن ۋالىيسى جاڭ چۇننىڭ خەن سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ سىيانپىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ چېگرىدىكى ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلىشىدىن باشلاندى. لىڭدى جەنۇبى ھۇن قوشۇنلىرىغا يۇجۇ چوپاندارى لىيۇيۈگە ماسلىشىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەندە، جەنۇبى تەڭرىقۇت قانقۇي سول قول بىلىك خاننى قوشۇن بىلەن يۇجۇ ئايمىقىغا ئەۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن قانقۇينىڭ ئۈزلۈكسىز لەشكەر تارتىشىدىن ئەنسىرەپ مىلادىيە 188-يىلى ئوڭ تەرەپتىكى شىلو قەبىلىسى بىلەن توغا ھۇنلىرىدىن [53] يۈز نەچچە مىڭ ئادەم ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇنى ئۆلتۈردى. مانقۇي ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى ئوڭ قول بىلىك خان يۇفۇلو تەختكە چىقتى. قانقۇينى ئۆلتۈرگۈچىلەر يۇفۇلونىڭ ئاتا قىساسىنى ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، شۇبۇ قوتقۇسىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. يۇفۇلو بۇنىڭغا قايىل بولماي خەن ئوردىسىغا بېرىپ دەۋا قىلدى ۋە خەن سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ دەل خەن لىڭدى ئۆلگەن، سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى پارتلاپ ئەل قالايمىقانلىشىپ، ھەر قايسى جايلادىكى فېئودال بۆلگۈنچى كۈچلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرۈپ، خەن سۇلالىسى مەركىزى ھاكىمىيىتى تېز سۇرئەتتە

پارچىلىنىۋاتقان مەزگىل بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋاسىنى ئاقتۇرالىشىدىن ۋە يارمەدەمگە ئېرىشەلىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. شۇڭا، يۇفۇلو نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، ئەينى، چاغدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بىر تارمىقى بولغان بەيبو قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، خېنبېي (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي ئەتراپى)، تەييۈەندىكى هەر قايسى ئايماق، ناهىيىلەرگە هۇجۇم قىلدى. بۇ هەر قايسى جايلاردىكى فېئودال بۆلۈنمىچى كۈچلەر ۋە فېئوداللىق تۈزۈمگە زەربە بېرىش، دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنغا ياردەم بېرىشتەك ئىلغار ئەهمىيەتكە ئىگە ئىدى. لېكىن، هەر قايسى جايلاردىكى فېئوداللار سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش جەريانىدا تىل بىرىكتۈرۈۋالغان بولغاچقا، بۇمۇلونىڭ هۇجۇمى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمايلا قالماستىن، خەلق ئۇنى قوبۇل قىلمىدى. مۇشۇنداق ئەهۋال ئاستىدا، ئۇ ئادەملىرىنى باشلاپ خېدۇڭ ئايمىقىدىكى پىڭياڭ ناهىيىسىدە (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىنفېن شەهىرى) تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى[54]. شۇبۇ قۇتقۇسى تەڭرىقۇت بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن ئۆلدى. جەنۇبى هۇنلار قايتا تەڭرىقۇت بەلگىلىمىدى، «شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبى هۇن ئوردىسىدا تەڭرىقۇتلۇق ئورنى بوش قېلىپ» پېشقەدەم ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ئەل ئىشلىرىنى ۋاكالەتەن باشقۇرۇپ تۇردى[55]. يۇفۇلو كېيىن ئېسىلزادە پومىشچىكلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يۈەن شاۋ، يۈەن شۇ قاتارلىق فېئودال بۆلۈنمىچىلەر گۇرۇهى بىلەن ئوتتۇرا-تۆۋەن پومىشچىكلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ساۋ ساۋ گورۇهى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغىمۇ قاتناشتى، بەيبو قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرىدىن ياڭ فېڭ، خۇسەي قاتارلىقلار دۇڭ جۇ ۋە خەن شيەندىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يۇفۇلونىڭ ئوڭ قول بىلىك خانى چۈبى مىلادىيە 195-يىلى (شىڭپىڭ 2-يىلى) قىشتا ياڭ فېڭ ۋە خۇ سەي قاتارلىقلار بىلەن بىللە خەن شيەندىنىڭ چاڭئەندىن شەرققە قايتىشىغا هەمدەم بولۇپ، دۇڭ جۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلەردىن لى چۆ، گوفەنلەرگە زەربە بەردى. شۇنداق قىلىپ جەنۇبى هۇنلارنىڭ بۇ هۆكۈمرانلىرى ئەمدىلىكتە

ياڭ فېڭ،خۇسەيلەرگەئوخشاش دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ئاسىيلىق قىلىپ، خەنزۇ فېئودال ھۆكۈمرانلار ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن تامامەن بىر تەرەپتە تۇرىدىغان ئاتامانلارغا ئايلاندى ھەم بىر فېئودال بۆلۈنمىچى سۈپىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى فېئودال بۆلۈنمىچىلەرنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشىغا قاتناشتى. يەنە كېلىپ قالايمىقان ئۇرۇشلار جەريانىدا ھەممىلىدا يەردە بۇلاڭ- تالاڭ قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئالىم سەي يۇڭنىڭ قىزى سەي ۋېنجى دەل مۇشۇ چاغدا بولاپ كېتىلگەن ئىدى [56]. يۇفۇلو مىلادىيە 195- يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى خۇچۇچان چىقىپ يەنىلا پىڭياڭدا تۇردى. ئوغلى لىيۇباۋ سول قول بىلىك خان بولدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا لىيۇ باۋ «بەش غوز، ئون ئالتە پادىشالىق» دەۋرىدە «خەن» ھاكىمىيىتىنى قۇرغان لىيۇ يۈەننىڭ (يەنە بىر سىمى لىيۇ يۈەنخەي) ئاتىسى ئىكەن. مىلادىيە 202- يىلى (جيەنئەن 7- يىلى) ساۋ ساۋ جۇڭ خۇيىنى خۇچۇچان تەڭرىقۇت تۇرۇشلۇق پىڭياڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، خۇچۇچان ساۋ ساۋ ئەل بولدى. ساۋ ساۋ ئۇنىڭ قەۋمىنىڭ خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدىكى ھەر قايسى ئايماقلارغا تارقىلىپ جايلاشقانلىقى، كۈچىنىڭ بارغانسىرى كۈچىيىپ بىرىۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە شىمالنىڭ بىرلىككە زور تەھدىت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ھۇن يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە بۆلۈنمىچىلىك خەۋپىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تۇتۇپ تۇرۇش ۋە پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى چىقىش قىلىپ، ئۇلارغا قارىتا پارچىلاش سىياسىتىنى قوللىنىپ ۋە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش دائىرىسىنى چەكلەپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى تېزگىنلىدى ۋە ئاجىزلاشتۇردى. مىلادىيە 216- يىلى (جيەنئەن 21- يىلى) خوچۇچان تەڭرىقۇت ھەر قايسى خانلىرىنى باشلاپ ۋېي پادىشاھلىقىغا زىيارەتكە كەلگەندە، ساۋ ساۋ ئۇنى يېيجىڭ شەھىرى (ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ئاستانىسى، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى، سىسيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتى) دە

قالدۇرۇپ، چۈبنى پىكىياڭغا قايتىپ، ئۇنىڭ قوۋملىرىنى نازارەت قىلىشقا ۋە باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى [57] ھەم ئۇلارنى بىكجۇنىڭ شىخې، ئەيىۋەن، يەنمېن، شىنشىڭ، شاڭجۈن قاتارلىق ئايماقلىرىغا ۋە خېدۇڭ قاتارلىق ئالتە ئايماققا تارقاق ئورۇنلاشتۇردى [58]. كېيىن ساۋ يەنە خوچۇچاننىڭ قەۋمىنى بەش قىسىمغا بۆلۈپ، سول تەرەپتىكى قەۋمدىن ئون مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق كىشىنى تەيىۋەندىكى زىشى ناھىيىسىگە (ھازىرقى سەنشىدىكى فېنياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى جەنۇبىدا)، ئوڭ تەرەپتىكى قەۋمدىن ئالتە مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق كىشىنى چىشيەن ناھىيىسىگە (ھازىرقى سەنشىدىكى چىشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، جەنۇپ تەرەپتىكى قەۋمدىن ئۈچ مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق كىشىنى پۇزى ناھىيىسىگە (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىيەنشىيەن ناھىيىسى)، شىمال تەرەپ قەۋمدىن تۆت مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق كىشىنى تەيلىڭ ناھىيىسىگە (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋېنشۈي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) ئاتامان قىلدى ھەم خەنزۇلاردىن بىرنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، ئۇلارنى نازارەت قىلدى [59]. شۇنىڭدىن باشلاپ تەڭرىقۇتنىڭ گەرچە نامى بولسىمۇ، ئەمەلىي كونترول قىلىدىغان يېرى قالمىدى. خان تۆرىلەردىن تۆۋەنلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك ئاددى پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. تەڭرىقۇت ئوردىسى يەنىلا پىڭياڭدا بولسىمۇ ھەم بەش قىسىمنىڭ ئاتامانلىرى ئۆز قوۋمى ئارىسىدا تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەممىسىنىڭ ئائىلىسى جىنياڭ ۋە فېنشۈي دەرياسى ساھىلىدا بولدى [60]. بۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ قەبىلە تەشكىلى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ھۇن ھۆكۈمرانلار سىنىپى قەۋمنى بىۋاستە باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قېلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئەمەلى ھوقۇقى ساۋ ساۋ ھاكىمىيىتى ۋە ئۇ ئەۋەتكەن ئەمىر لەشكەرلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇڭا، ئۇلار ئۆز قەۋملىرىدىن بۇرۇنقىدەك «ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلىدىغان» قورال سۈپىتىدە پايدىلىنالمايدىغان بولدى. ساۋ ساۋ يەنە ئۆزى ئەۋەتكەن بىگجۇ دەرياسى دورغايى لىياڭ شى ئارقىلىق بېڭجۇدىكى ھۇنلارغا يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەرنى يەلىك ھۆكۈمەتلەردە ئەمەل تۇتۇشقا قىزىقتۇرۇپ، ئۇلارنى

قەۋملىرىدىن تامامەن ئايرىۋەتتى. ئىككىنچىدىن، قاۋۇل ھۇن چارۋىچىلىرىدىن «بويسۇنغان مەرت ھۇنلار» ۋە «پىداكار ئەزىمەتلەر» قوشۇنى تەشكىللەپ، ھەر قايسى جايلارغا مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ياكى ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى يىچېڭغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئۈچىنچىدىن، قېلىپ قالغان ھۇنلارنى دېھقانچىلىق قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى. يۇقارقى بىر قاتار تەدبىرلەر ئارقىلىق، ساۋ ساۋ جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ مەيلى يۇقىرى قاتلامدىكىلەر ۋە ياكى تۆۋەن قاتلامدىكىلەر بولسۇن، ھەممىسىنى ناھايىتى ئۈنۈملۈك باشقۇردى. تارىخىي ئەسەرلەردە خاتىرلىنىشىچە، شۇنىڭدىن باشلاپ «تەڭرىقۇت ئىتائەتچان بولۇپ، ئاتاقلىق خانلىرى قائىدە- يوسۇنلارغا بويسۇنۇپ ۋەزىپە ئۆتەپ، قوشۇنلىرى بۇيرۇق بويىچە ئىش قىلىدىغان بولۇپ، قوۋمىنىڭ ئاددى خەلقتىن ھېچقانداق پەرقى قالمىغان. چېگرالار تىنچلىنىپ، پۇقرالار ھەممىلا يەرگە تارىلىپ، پىلە بېقىپ، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچۈپ يۈرمەيدىغان بولغان». بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى «ھۇنلار بىگىۋ تەۋەسىدە ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلىدىغان» ۋەزىيەت ئۆزگەرگەن [61]. ساۋ ساۋ خۇچۇچان تەڭرىقۇتنى يىچېڭدا تۇرغۇزغاندىن كېيىن، جەنۇبىي ھۇنلار ئۆزلىرى تۇرىۋاتقان ئايماق، ناھىيىلەردىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىپ، نوپۇسقا كىرىپ، خەنزۇ خەلقى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغان بولسىمۇ، ئەمما «باج، پاراق تاپشۇرماسلىق» تەك ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغانىدى [62]. لىياڭ شى يۇقارقىدەك تەدبىرلەرنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئاددى خەلققە ئايلانغان نۇرغۇنلىغان ھۇنلار خەنزۇلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، تېرىقچىلىق قىلىشنى ئۆگىنىۋالدى. ھۆكۈمەت «پىلە بېقىش ۋە تېرىقچىلىق قىلىش» نى ئاكتىپلىق بىلەن يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىششىغا ئىلھام بەرگەنلىكتىن، تېخىمۇ كۆپ كىشى تەبئىي ھالدا تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنى جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈشىنىڭ باشلىنىشى دېيىشكە بولىدۇ. ھالبۇكى ئادەتتىكى

ھۇنلار يېرى بولمىغاچقا، ئەمما تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغاندا بىگجۇدىكى ھەر قايسى ئايماق ناھىيىلەردىكى خەنزۇ بىيۇروكراتلار ۋە پومىشچىكلاردىن يەر ئىجارە ئېلىپ، نۇرغۇنى خەنزۇ ئائىلىلەردىكى ئىجراكەش ئوتاقچىلاردىن بولۇپ قالدى. «جىننامە» 93- جىلد «يات بەگلەرنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرلىنىشىچە، ساۋ ۋېي ئوردا مۇتىمۇرلىرىدىن تۆۋەنلەرنىڭ كالا ئىجارىگە ئېلىشى ۋە ئوتاقچى ئىشلىتىشىگە سان بەلگىلەپ بەرگەن. كېيىن ئاددى خەلق ھاشار- ئالۋاڭدىن قېچىپ كۆپلەپ ئوتاقچى بولغان. تەسىرى ۋە كۈچى بار ئائىلىلەردە بۇنداق ئوتاقچىلار يۈزدىن ئاشقان. يەنە تەيىۋەن قاتارلىق ئايماقلاردىكى بەزى ئائىلىلەردە ھۇن ياكى باشقا غۇز ئوتاقچىلار كېيىنكى دەۋردىكى ئىجارىكەش دېھقانلار ۋە يالانما دېھقانلار بولۇپ، بۇلار كېيىنچە يانچىلارغا، ھەتتا قۇللارغا ئايلىنىپ قالاتتى. شۇڭا ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە بىگجۇ ۋە خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدىكى باشقا ئايماق، ناھىيىلەردە ھۇنلارنى ۋە ئارىلاشما غۇزلارنى قۇل سۈپىتىدە ئېلىپ- سېتىش ھادىسىسى ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» 22- جىلد «چېن تەيننىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرلىنىشىچە، چېن تەي جېڭشى يىللىرى (مىلادىيە 240 ~ 248- يىللار) بىگجۇ دورغابى، ھەيۋەتلىك سانغۇڭىن، تەتەكدار ۋە ھۇنلارنى قوغدىغۇچى ئەمىر نۆكەر بولۇپ تۇرىۋاتقاندا، ئاستانىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاقسۆڭەك بىيۇروكراتلار قىممەتلىك سوۋغاتلارنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ھۇن قۇللىرىنى سېتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. باشقا ئارىلاشما غۇزلارنىڭ قۇل قىلىنىپ ئېلىپ- سېتىلىشى «جىننامە» 104- جىلد «شىلېنىڭ تەرجىمھالى» دە تەپسىلىي بايان قىلىنغان [62]. نەتىجىسىدە جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئاددى خەلق بىلەن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئوتتۇرىسىدا مىللى زىددىيەتتىن باشقا يەنە سىنىپى زىددىيەت پەيدا بولدى. كېيىن ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى لىيۇ يۈەن جىن سۇلالىسىگە قارشى چىققاندا، دەل مۇشۇ زىددىيەتلەردىن پايدىلاندى. لىيۇ يۈەننىڭ ئىشنىڭ جەريانى ۋە ئۇنىڭ ناچار ئاقىۋىتى، ساۋ

ساۋنىڭ ھۇن يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈچىنى كونترول قىلىش ۋە ئاجىزلىتىشنىڭ سىياسى يىراقنى كۆرەرلىككە ۋە ئىجابى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ھالبۇكى ئادەتتىكى ھۇن خەلقىنىڭ كېيىن ۋېي، جىن سۇلالىسىدىكى ئائىلىلەرنىڭ ئوتاقچىسى بولۇپ قېلىشى بولسا، ئەينى چاغدىكى فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى ئالاھىدە تارىخى شارائىتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. چۈنكى، ۋېي، جىن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى فېئودال پومىشچىكلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغان خەنزۇ دېھقانلاردىن نۇرغۇنىمۇ ئاددى ھۇن خەلقى دۈچ كەلگەن تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. شۇڭا، غەربىي جىن ھۇلالىسى دەۋرىدە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەممىشە مىللىي چەك- چېگرانى بۇزۇپ تاشلاپ، ھەر مىللەت ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە بىرلىشىپ قارىشى تۇرۇشى ھەرگىزمۇ تاساددىپىيلىق ئەمەس ئىدى. ئىزاھاتلار: [1] «كېيىنكى خەننامە. گۇۋاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»، « جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە 19- جىلد «گېڭ گونىڭ تەرجىمھالى» 28- تەپسىرات. [2] «كېيىنكى خەننامە. گۇۋاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» ۋە82- تەپسىرات «ئەمەلدارلار تەزكىرىسى». [3] «كېيىنكى خەننامە. 54- جىلد «يۈەن ئەننىڭ تەرجىمھالى» دا: «يۈز مىليون 900 مىڭ يارماقتىن ئارتۇق» دېيىلگەن. بۇ يەردە يۈەن خۇڭنىڭ «كېيىنكى خەن خاتىرىلىرى» 13- جىلد «خېدى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلىنىلدى. [4] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [5] «كېيىنكى خەننامە» 90- جىلد «ئۇغانلار، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە». [6] يۇقىرقىغا ئوخشاش. [7] «شەرقىي قەسىردىكى خەن خاتىرلىرى» 1- جىلد «بۇزۇرۇكۋار گۇۋاڭ ۋۇ پادىشاھ ھەققىدە خاتىرە». [8] «كېيىنكى خەننامە. گۇۋاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» ۋە 35- جىلد «جاڭ چۈننىڭ تەرجىمھالى». [9] «كېيىنكى خەننامە» 20- جىلد «جەي رۇڭنىڭ تەرجىمھالى». [10] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [11] «جىننامە» 97- جىلد «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «ھۇنلاردىن بەش مىڭدىن ئارتۇق ئائىلە

سۇفاڭ ئەتىراپىدىكى ئايماقلاردا خەنزۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى» دېگەن خاتىرىدە دەل جەنۇبىي ھۇنلار كۆزدە تۇتۇلغان. [12] «كېيىنكى خەننامە» 36- جىلد «جېڭ جۇڭنىڭ تەرجىمىھالى». [13] يۈەن خۇڭنىڭ «كېيىنكى خەن خاتىرىلىرى» 8- جىلد «گۇاڭ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە». [14] بۇ قېتىمقى بازار ئېچىشنىڭ ۋاقتى ئون يىلغا بارمىغان. يۇڭپىڭ 15- يىلىغا كەلگەندە (مىلادىيە 72- يىلى) شىمالىي ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالغان. يۈەنخې 1- يىلى (مىلادىيە 84- يىلى) غا كەلگەندىلا ئاندىن ئەسلىگە كەلگەن. بىر قېتىمدىلا ئون مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات- كالا سودىسى بولغىنىدىن ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادى ئالاقىسىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. («كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ). [15] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [16] يۈەن خۇڭنىڭ «كېيىنكى خەن خاتىرىلىرى. مىڭدى ھەققىدە خاتىرە». [17] «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [18] «كېيىنكى خەننامە. مىڭدى ھەققىدە خاتىرە» ۋە «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [19] «كېيىنكى خەننامە. 19- جىلد «گېڭ بىڭنىڭ تەرجىمىھالى». [20] «كېيىنكى خەننامە. مىڭدى ھەققىدە خاتىرە». [21] «كېيىنكى خەننامە» 88- جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [22] «كېيىنكى خەننامە. مىڭدى ھەققىدە خاتىرە»، «جاڭدى ھەققىدە خاتىرە» ، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ۋە 19- جىلد «گېڭ گۇڭنىڭ تەرجىمىھالى» ، «گېڭ بىڭنىڭ تەرجىمىھالى». [23] «كېيىنكى خەننامە» 48- جىلد «ياڭ دۇڭنىڭ تەرجىمىھالى». يەنە 54- جىلد «يۈەن ئەننىڭ تەرجىمىھالىدا» دا شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى يىللىق خىراجىتى 74 مىليون 800 مىڭ يارماق، دېيىلگەن. [24] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [25] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [26] «كېيىنكى خەننامە. خېدى ھەققىدە خاتىرە»، «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە 23- جىلد «دۇشيەننىڭ تەرجىمىھالى». [27] «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «دۇشيەننىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە

«شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتتى، نەگە كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىدى» دەپ خاتىرلەنگەن. لېكىن «يۈەن ئەننىڭ تەرجىمھالى» دا بولسا «شىمالىي تەڭرىقۇت ئۇيسۇنلارنىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. كېيىن.ئۇ كانگكىيىگە كەتكەن. [28] بۇ يەردە «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلىنىلدى. «كېيىنكى خەننامە» 19- جىلد «گېڭ كۈينىڭ تەرجىمھالى» دا بولسا «سەككىز قەبىلە، 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم» دېيىلگەن. [29] فىرانسىيە ئالىمى دېگۇيگىنىسدەگۇىگنەس) .ج) ۋە ئېلىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى ئالىمى خۇڭ قۈننىڭ پەرىزىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 1- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كانگكىيەگە بارغان ۋە ھۇنلار مىلادىيە 4- ئەسىردە ياۋرۇپادا پەيدا بولغان ھۇنلارنىڭ ئەجادى ئىكەن. دېگۇيگىنىسنىڭ «ھۇنلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە غەرپتىكى تاتارلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» (1756 ~ 1758- يىللار، پارىژ)، خۇڭ جۈننىڭ «يۈەن سۇلالىسى تارىخىدىكى تەرجىمىلەرگە تولۇقلىما» 27- جىلد «غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى جايلار ھەققىدە تەمسىل» گە قاراڭ. « [30] تۈتۈن» ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشنى ۋە ھەر بىر «تۈتۈن» نىڭ جان سانىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى 2- باپتىكى «تۈتۈن» گە بېرىلگەن ئىزاھاتتىن كۆرۈڭ. [31] «ۋېينامە» 103- جىلد «ھۈن يۈۋېن موخۈينىڭ تەرجىمھالى». [32] «ۋېينامە» 95- جىلد «توبا ليۇ خۇننىڭ تەرجىمھالى». [33] «ۋېينامە» 47- جىلد «ليۇ چىننىڭ تەرجىمھالى». [34] «كېيىننكى خەننامە. خېدى ھەققىدە خاتىرە»، غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ۋە «بەن يۈڭنىڭ تەرجىمھالى». [35] «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [36] « كېيىنكى خەننامە . جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» [37] «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى » ۋە «بەن يۈڭنىڭ تەرجىمھالى». [38] «كېيىنكى خەننامە» 6- جىلد «شۈندى ھەققىدە خاتىرە»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» [39] «مېتال، تاش پۈتۈكلەر» دىكى «خەن سۇلالىسى دۈنخۇاڭ ۋالىيسى پېي سېننىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى». [40] «كېيىنكى خەننامە.«غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». [41]

«تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1978- يىل 7- سانىدىكى شىياۋ جىشىڭنىڭ «ھۇنلارنىڭ غەرپكە كۆچۈشى توغرىسىدىكى ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىدا بۇ تەپسىلى دەلىللەنگەن، پايدىلىنىشقا بولىدۇ. [42] مېككوۋرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ تارىخى» (جۇڭخۇا كىتاپ ئىدارىسى 1958- يىلى نەشرى، جاڭ جۈن تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى) ، 6- باپ (ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ھۇنلار»، 166 ~ 167- بەتلەر. مېككوۋرىن ئوتتۇرغان قويغان 200 يىل (170 ~ 370- يىللار) شىمالىي ھۇنلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چېكىنگەندىن كېيىن، قۇيان خان قوۋمىنىڭ يەنىلا ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىدە مىلادىيە 170- يىلىغىچە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىدىن تارتىپ 370- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدە شىمالىي تەڭرىقۇت قوۋمىلىرىنىڭ ئالان دۆلىتىنى يوقاتقىنىغىچە بولغان ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، خەنزۇچە ماتېرىياللار شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇيان خان قوۋمىنىڭ شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى پائالىيىتى ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خاتىرە مىلادىيە 151- يىلى كۆرۈلىدۇ. شىمالىي ھۇنلار توغرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خاتىرىمۇ 153- يىلى كۆرۈلىدۇ. لېكىن، بۇ شىمالىي ھۇنلار بىلەن غەربكە كۆچكەن شىمالىي ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بارلىقى تېخى نامەلۇم. [43] سېن جۇڭمىيەن: «ئىران غوزلىرى ۋە ھۇن غوزلىرى»، «ھەقىقەت ژورنىلى» نىڭ 1944- يىلى 5- ئايدىكى 1- تومىلام 3- سانى. [44] ئەسلى ئىزاھاتتا: «ئائورسى جۇڭگو تارىخنامىلىرىدىكى ئائورسى بولۇپ، ئۇلار غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقى ياۋرۇپانىڭ جەنۇبىغا تارقالغان. ئۇلارنىڭ ياۋرۇپادىكىلىرى قاراباقان تېغى بىلەن دون دەرياسى ئارىلىقىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان............ ئالانلار ئائورسىلارنىڭ بىر تارمىقى» دېيىلگەن. [45] چى سىخې قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «دۇنيا تارىخى ماتېرىياللىرى مەخمۇئەسىنىڭ دەسلەپكى توپلىمى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي ياۋرۇپا» ، سەنلىيەن كىتاپخانىسى 1958- يىلى نەشرى، 31 ~ 32- بەتلەر. [46] شىياۋ جىڭشىڭنىڭ ماقالىسىدا بۇمۇ دەلىللەنگەن. [47] ئالىم ياۋ سۈڭۋۇ «ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ھۇنلار ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى» دېگەن ماقالىسىدا

(بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ «دۆلەت ئىلمى پەسىللىك ژورنىلى» نىڭ 1930- يىلى 2- توپلام 3- سانىغا بېسىلغان) چى سىخې «ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ياۋروپادىكى پائالىيىتى» دېگەن ماقالىسىدا («تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1977- يىللىق 3- سانىغا بېسىلغان) خاتا ھالدا «ۋېينامە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى خاتىرىلەرگە ئىشىنىپ قېلىپ، سوغدىيانا بىلەن ئائورسى (ئالان) نىڭ بىر دەپ يەكۈن چىقارغان. شۇڭا، ھۇنلار ياۋروپاغا كۆچۈش جەريانىدا سوغدىيانادىن ئۆتكەن، دەپ قارىغان. [48] چى سىخې قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «دۇنيا تارىخى» ماتېرىياللىرى مەجمۇئەسىنىڭ دەسلەپكى توپلىمى»، 34- بەت. [49] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [50] «كېيىنكى خەننامە. سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە». [51] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [52] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [53] «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (59- جىلد) گە خۇ سەنشىڭنىڭ ئىزاھ بېرىشىچە، جىيەنۋۇ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئوڭ ئۇكەن باتىس خان بى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ شىلوجۇت تەگرىقۇت دەپ ئاتالغان. شىلولار ئۇنىڭ قوۋمىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئوڭ تەرەپتە تارقىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، ئۇنىڭ قوۋمىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. توغالارمۇ ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، «جىننامە. شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، شىمالىي دىلاردىن قورۇل ئىچىگە كىرگەنلەر توغا قاتارلىق 19 قەبىلە ئىدى، دېيىلگەن. ۋېي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە توغالار ئارىلاشسا غۇزلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان بولغاچقا، يەنە توغا ھۇنلىرى دەپمۇ ئاتالغان. [54] «كېيىنكى خەننامە. لىڭدى ھەققىدە خاتىرە»، «شىيەندى ھەققىدە خاتىرە» ۋە «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى. ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىكى پېي جۇ «ۋېينامە» دىن ئالغان نەقىلگە قاراڭ. [55] «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [56] «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى، ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى، ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» ، 8- جىلد «جاڭ ياڭنىڭ تەرجىمھالى» ،

«كېيىنكى خەننامە. شيەندى ھەققىدە خاتىرە» ، 74- جىلد «يۈەن شاۋنىڭ تەرجىمھالى» ،
75- جىلد «يۈەن شۈنىڭ تەرجىمھالى» ، 84- جىلد «ئىپپەتلىك ئاياللارنىڭ تەرجىمھالى.
[57] «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى. ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» ،
15- جىلد «جاڭ جىنىڭ تەرجىمھالى»، «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە
قىسسە». [58] «جىننامە» 56- جىلد «جىياڭ تۇڭنىڭ تەرجىمھالى». [59] «جىننامە.
شىمالىي دىنلار ۋە ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». [60] «جىننامە» 101- جىلد «لىيۇ يۈەنخىيەنىڭ
تەرجىمھالى» [61] «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» 15- جىلد،
«لىياڭ شىنىڭ تەرجىمھالى». [62] «جىننامە. شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».
[63] «جىننامە. شىلېنىڭ تەرجىمھالى» دا: «تەيئەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، مىڭجۇدا
قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، شىلې ۋە بەزى غوزلار سەرسان بولۇپ،يەنمېندىن يىنىڭغا رايونىغا
قېچىپ كەلدى. بىيزې چېكچى بېگى لىيۇ جيەن ئۇلارنى سېتىۋالاندىن كېيىن، قۇللۇقتىن
ئازات قىلدى. ...... كېيىن ھەيۋەتلىك سانغۇن يەن سۈي بىڭجۇ دورغايى، ئەمىر لەشكەر تېڭ
جىغا شەندۇڭدىن قوشۇن تولۇقلاشنى ئېيتقاندا، تېڭ جى سانغۇن گوياڭ، جاڭ لۇڭ
قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، يىجۇدىن غوزلارنى تۇتۇپ ئىككىدىن قىسىپ تاقاق سېلىپ ھەيدەپ
كەلدى. شىلې شۇ يىى يىگىرمە نەچچە ياشتا بولۇپ، ئۇ شۇلارنىڭ ئىچىدە بار ئىدى. كەلگىچە
جاڭ لۇڭ تەرىپىدىن كۆپ ھاقارەتلەندى..... كېيىن رېنپىڭلىق شى خۈەن دىگەن كىشىگە
قۇللۇققا سېتىۋېتىلدى» دەپ خاتىرلەنگەن. 8- باب ھۇنلارنىڭ ئىگىلىكى 1. ھۇنلارنىڭ تۆمۈر
قوراللار مەدەنىيىتى ماركىس: «ئاللىقاچان نەسلى قۇرۇپ كەتكەن ھايۋانىنىڭ تەن
تۈزۈلۈشىنى بىلىشتە قالدۇق ئۇستىخانلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەتقىق قىلىش زۆرۈر.
ئاللىقاچان يوقالغان ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى بىلىشتىمۇ ئەمگەك
ۋاستىلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئوخشاشلا زۆرۈر... ئەمگەك ۋاستىلىرى
ئوخشاشلا ئىنسانىيەت ئەمگەك كۈچى تەرەققىياتى دەرىجىسىنىڭ ئۆلچىگۈچىسى بولۇپلا

قالماي، يەنە ئەمگەك تەۋە بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ كوۆرسەتكۈچىدۇر» دېگەن[1]. شۇڭا، هۇنلارنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى تەتقىق قىلىش، هۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى بىلىشتىكى ئاچقۇچ هېسابلىنىدۇ. هۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىكى گۈللەنگەن چاغلىرىدا ئىگىلىگەن ئەمگەك ۋاستىلىرى مىس قوراللار بولماستىن، بەلكى تۆمۈر قوراللار بولغان يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بويانقى دۆلىتىمىز ئىچى -سىرتىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار بىزنى بۇ جەھەتتىكى ماددى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. چەتئەلدىكى ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار ئىچىدە موڭغۇلىيە خەلق جۇمهۇرىيىتى تەۋەسىدىكى هەر قايسى جايلاردىن (ئەينى ۋاقىتتىكى هۇنلارنىڭ ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى) قېزىلغان هۇنلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چاسا شەكىللىك تاش قەبرىلىرى ۋە نويان تېغىدىن (هازىرقى ئۇلانباتورنىڭ 70 مىل شىمالىدا، ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىقۇت ئوردىسىغا تەۋە ئىدى) قېزىلغان هۇنلارنىڭ قەدىمكى قەۋرىلىرىدىن چىققان نەرسىلەر بىر قەدەر مول. ئەڭ قەدىمكى دەۋرگە بولغان ئارلىقتا مەنسۇپ بولغان چاسا قەبرىلەردىن چىققان تۆمۈر پالتا، تۆمۈر خەنجەر ۋە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا مەنسۇپ بولغان تۆمۈر يۈگەندۇر . 1954-يىلى نويان تېغىدىكى 3-،8-،9-نومۇرلۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ۋە 2- ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان تۆمۈر قوراللار ئىچىدە ئۈچ قىرلىق تۆمۈر باشاق، يوغان تۆمۈر يۈگەن هالقا (يۈگەننىڭ ئىككى چېتىدە هالقىسى بار)، چوڭ-كىچىك تۆمۈر هالقا (بەزىلىرى ئاتنىڭ قورساق تاسمىسىنىڭ هالقىسى بولۇپ، تۆمۈر تىلى بار). تۆمۈر ياپراقچە (بەزىلىرى ئات شەكىللىك تۆمۈر ياپراقچە بولۇپ، توشۇكچىلىرى بار) . ۋە تۆمۈر ئۈزۈڭگىلىرى بار. يۇمىلاق تاش قەبرىلەردىن چىققىنىمۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-، 2- ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان ئۈچ قىرلىق ئۇزۇن نەيزە باشقى، تۆمۈر شەمشەر، قىلىچ (پارچىسى)، تۆمۈر يۈگەن ۋە تۆمۈردىن ياسالغان باشقا بويۇملار دۇر [2]. 1944-يىلدىن 1951-يىلغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى بۇرىيات

ئىتتىپاقداش ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى ئۇلانئۇد ئەتراپىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان ھۇنلار ئىشلەتكەن تۆمۈر قوراللار ۋە تۆمۈر قورال قويىدىغان قېلىپ،تۆمۈر ئېرىتىدىغان ئوچاق، شۇنداقلا يەنە تۆمۈر ئورغاق ۋە تۆمۈر سوقىدىن بىر نەچچىسى قېزىۋېلىنغان[3]. ئۇنىڭدىن باشقا، 1924-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگى پ. ك. كوزلوۋ نويان تېغىدىكى 6-نومۇرلۇق ھۇن قەبرىسىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىرگە ،مەنسۇپ بولغان تۆمۈردىن ياسالغان يۈگەن ۋە تۇرلۇك مىخلارنى قېزىۋالغان[4]. يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرىمۇ ئىچكى موڭغۇلنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھۇن قەبرىلىرىدىن ھۇنلارنىڭ خېلى كۆپ تۆمۈر قوراللىرىنى قېزىۋالدى. مەسىلەن: 1979-يىلى ئىكجاۋ ئايمىقى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ شىگۇپەن دېگەن يېرىدىكى ھۇن قەبرىسىدىن يېغىلىق دەۋرىنىڭ (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475-يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221-يىلىغىچ) ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە بولغان سۆگەت يوپۇرمىقى شەكىللىك ئۇزۇن تۆمۈر خەنجەر، تۆمۈر يۈگەن، تۆمۈر نەيزە، تۆمۈر بىگىز، تۆمۈر ئىلمەك قاتارلىق قېزىۋېلىندى [5]. 1974-يىلى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ تيولۇڭتەي دېگەن يېرىدىكى ھۇن قەبرىسىدىن يېغىلىق ۋە خەن دەۋرىگە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206-يىلىدىن مىلادىيە8-يىلىغىچە)مەنسۇپ بولغان تۇرنا تۇمشۇق شەكىللىك تۆمۈر جوتو (بىر ئۇچى تۈز بىسلىق، يەنە بىر ئۇچى تۇرنا تۇمشۇغى شەكلىدە، ئوتتۇرىسىدا يۇمۇلاق تۆشۈكى بار)، ئىككى بوغۇملۇق تۆمۈر يۈگەن، تۆمۈر ئەندىۋا قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى[6] 1980-يىلى دۇڭشېڭ ناھىيىسىنىڭ پۇدۇڭگو دېگەن يېرىدىكى ھۇن قەبرىسىدىن خەن دەۋرىگە تەئەللۇق ھالقا، يوللۇق تۆمۈر شەمشەر، بېسى ۋە قىرى ئويمان ياسالغان تۆمۈر خەنجەر ، رومبا شەكىللىك ئۈچ قىرلىق ۋە ياپپاڭ ئۈچ قىرلىق تۆمۈر باشقا، ئىككى بوغۇملۇق تۆمۈر يۈگەن (ئوتتۇرىسىدا كىچىك ھالقىسى، ئىككى تەرىپىدە ئاتنىڭ چۇلۇۋۇرىنى باغلايدىغان چوڭ ھالقىسى)، تۆمۈر داڭقان، تۆمۈر قازان، تۆمۈر ھالقا، چاسا شەكىللىك تۆمۈر تۈگمەن ۋە تۆمۈر زىننەت بويۇملىرى

قېزىۋېلىندى[7]. 1969-يىلى بايىنغول ئايمىقى چاخار ئوۋ ئارقا خۇشۇنى جاۋجىيافاڭ كەنتىدىكى ھۇن قەبرىسىدىن خەن دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان تۆمۈر شەمشەر، تۆمۈر نەيزە ۋە تۆمۈر خەنجەر قېزىۋېلىندى[8]. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدىمۇ ھۇنلارنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەتكەنلىكىگە ئائىت خاتىرىلەر بار. مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش قىلغاندا يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ، نەيزە ئىشلىتىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۇنلارنىڭ«جىڭلۇ» دېيىلىدىغان بىر خىل ئېسىل قىلىچى بولۇ، بۇ دائىم ئىشلىتىلىدىغان شەمشەر ئىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 116-يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى دېڭ زۇن شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندىمۇ 3000 شەمشەر، ئىككى مىڭ داش قازان ئولجا ئالغان[9]. بارلىق قېزىلما ۋە يازما ماتېرىيالار بىرگە ھۇنلارنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن ئىلگىرىلا تۆمۈر قوراللارغا ئىگە ئىكەنلىكى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن كېيىن تۆمۈر قوراللارنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلىكى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2- ئەسىردىن كېيىن تۆمۈرچىلىك تېخنىكىسىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلانغانلىقىنى ئۈنۈملۈك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە تۆمۈر قوراللار ئىچىدىن سىرت، يەنە مىس قوراللارمۇ بار. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ قەدىمكى چاسا تاش قەبرىلەردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى7 ~3 ئەسىرلەرگە مەنسۇپ مىس پالتا، مىس پىچاق، مىس باشاق، مىس يۈگەن، مىس كۆزگۈ (مىس ئەينەك) ۋە مىس بويۇن باغ قاتارلىقلار قېزىۋېلىنغا. 1954-يىلى نويان تېغىدىكى 8-9-نومۇرلۇق قەبرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنى 3~2- ئەسىرلەرگە تەۋە كىچىك مىس قوڭغۇراق (قوڭغۇراق تىل تۆمۈردىن ياسالغان)، ئۈچ قىرلىق مىس باشقا (بەش تال)، تۆت قىرلىق مىس باشقا (ئىككى تال)، قوپال ياسالغان مىس قوشۇق، قىس تۇتقۇچ، مىس چەينەك جوغىسى ۋە نۇرغۇن مىس ئەسۋاب پارچىلىرى چىققان. نەپىس ياسلغان مىس بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇن بويۇنلۇق، يۇمۇلاق شەكىللىك، بەزىلىرىنى تەگلىگى ئىگىز، ئىككى تەرەپىگە نەقىش چېكىلەن، تۇتقۇچى بار، ئۇلارنىڭ

سىرتىغا كۆپ مىقداردا قۇرۇم چاپلىشىپ قالغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ مىس بۇيۇملار چاي قاينىتىدىغان ئەسۋابلار بولۇشى مۇمكىن 3-نومۇرلۇق قەبرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى2 ~1- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىككى ئاقۇش مىس كۆرگۈ (بىرسىنىڭ بىر تەرەپى سىلىق يەنە بىر تەرىپىگە كۆپ قىرلىق نەقىش چېكىلگەن تۇتقۇچى بېكىتىلگەن، يەنە بىرسىگە«؟» خېتى شەكىللىك نەقىش چۈشۈرۈلگەن) قېزىۋېلىنغان. 24-نۇمۇرلۇق قەبرىدىن تۆت قىرلىق، ئوتتۇرىسىدا بەش تۆشۈكى بار مىس ئەسۋاب، 26- نۇمۇرلۇق قەبرىدىن ئۈچ قۇلاقلىق، تۇتقۇچى بار يۇمۇلاق مىس ئەسۋاب چىققان. يۇملاق شەكىللىك تاش قەبرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3~2- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئۈچ قىرلىق مىس ئوق، مىس خەنجەر، مىس شەمشەر (پارچىسى)، چاسا شەكىلىك مىس داڭ، مىس يۈگەن، قوڭغۇراق شەكىللىك، ئۈچ تۆشۈكلۈك مىس زىننەت بۇيۇمى قېزىۋېلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا، 1924-يىلى لوزلوۋ نويان تېغىدىكى ھۇن قەبرىلىرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇقى 3~1-ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان مىس داڭقان ۋە مىس ئوچاق، مىس ھالقا، مىس دوبۇلغا قاتارلىقلارنى قېزىپ چىققان. 1928-1929-يىللاردا سوسنوۋسكىيمۇ موڭغۇلىيەنىڭ يىلىم جىلغىسىدىكى ھۇن قەبرىسىدىن مىستىن ياسالغان ئات ھەيكىلى قېزىۋالغان. تەكشۈرۈپ دەلىللەشكە ئاساسلانغاندا، بۇ مىستىن ياسالغان ئات ھەيكىلى قېزىۋالغان، تەكشۈرۈپ دەلىللەشكە ئاساسلانغاندا، بۇ مىس ئات ھەيكىلى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىرگە تەۋە ئىكەن[10] ئېلىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇلىنى ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھۇن قەبرىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدىمۇ خېلى كۆپ مىس بويۇملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ھەربى قوراللار، ئەسۋاب-سايمانلىرى، ئات جابدۇقلىرى ۋە زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، 1972-يىى ئىكجاۋ ئايمىقى كاڭجىن خوشۇنى تاۋخوڭبالا كەنتىدىكى ھۇن قەبرىسىدىن يېغىلىق دەۋرىگە مەنسۇپ بىر تۈركۈم مەدنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالغان بولۇپ، ئاساسلىقى مىس بۇيۇملار، جۈملىدىن قاقىرا تۇمشۇغىسىمان قىسس پالتا،مىسى بىگىز،مىس ئوتۇغۇچ، مىس ئۇشكە، مىس پىچاق، مىس

خەنجەر، مىس تۇگمەن، مىس ھالقا، قۇش شەكىللىك، ھايۋانات بېشى شەكىللىك ، تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك، سىلىندىر شەكىللىك، تۇگمەن شەكىللىك مىسى زىننەت بۇيۇمى، مىسى تۇگمەن، مىسى ئات جابدۇقى قاتارلىقلار بولغان، بۇنىڭدىن باشقا ئاز ساندىكى ئالتۇن ھالقا ۋە قۇڭگۇزدىن ياسالغان بۇيۇملار چىققان[11]. 1974-يىلى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ يۇلۇڭتەي دېگەن يېرىدىكى يېغىلىق دەۋرى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ھۇن قەبرىلىرىدىنمۇ ئاساسلىقى ئات جابدۇقلىرى قاتارلىق مىس بۇيۇملار چىققان[12]. 1979-يىلى باينغول ئايمىقى ئۇيرات ئوتتۇرا ئارقا بىرلەشمە خوشۇنىنىڭ قىر ئۇستاي رايونىدىكى ھۇن قەبرىلىرىدىن چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمۇ ئاساسلىقى مىس بۇيۇملار بولۇپ، ئىچىدە قاقىرا تۇمشۇغىسىمان مىسى پالتا، مىس پىچاق، مىس خەنجەر، مىس كەكە، مىس باشاق، كىرىست شەكىللىك، سىلىندىر شەكىللىك ، بۇغر شەكىللىك مىس زىننەت بۇيۇمى ۋە ھارۋا، ئات جابدۇقلىرىدىن 30 ئى بولغان[13]. يەنە 1962-يىلى ئىكجاۋ ئايمىقى جۇڭغار خوشۇنى سۇجىگۇ كەنتىدىن بايقالغان خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ھۇن مىس بۇيۇملىرى ئىچىدىمۇ ئۆرە تۇرغان ئۇزۇن مۈڭگۈزلۈك مىس بۇغا، تۇرنا بېشى، قوي بېشى، بۆرە بېشى ۋە شىر بېشى شەكىللىك مىس زىننەت بۇيۇمى ۋە مىس قوڭغۇراق قاتارلىقلار بولغان[14]. يەنە نويان تېغىدىكى ھەر قايسى ھۇن قەبرىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2~1-ئەسىرلەرە تەئەللۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە سۆڭەكتىن ياسالغان يا پارچىلىرى، سۆڭەك چوكا، ھايۋانات سۈرىتى سىزىلغان سۆڭەك بۇيۇم قاتارلىقلار بولسىمۇ، سانى ناھايىتى ئاز بولۇپ، تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق[15]. بۇ مىس قوراللار، بولۇپمۇ تۆمۈر قوراللار بارلىقاق كەلگەندىن كېيىن سۆڭەك قوراللارنىڭ شاللىنىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. چوڭ چۆللۈكنى شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن كېيىنكە مەنسۇپ بولغان يۇقىرىقى تۆمۈردىن ياسالغان ھەربى قوراللار (قىلىچ، شەمشەر، باشقاق)، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى (ئوغاق، سۇقا) ۋە تۇرمۇش ئەسۋابلىرى (يۇگەن،

ھالقا، تۆمۈر پارچىلىرى، تۆمۈر مىق) دىن قارىغاندا، ئەينى چاغدا ھۇنلار تۆمۈر قوراللارنى ھەربىي ئىشلاردىن ئەمەس، يەنە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەتكەن، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە بۇ تۆمۈر قوراللارنىڭ تۈرى ۋە سانىدىن، بولۇپمۇ تۆمۈر قورال قۇيىدىغان قېلىپ ۋە تۆمۈر ئېرىتىش پېچلىرىنىمۇ (ئو چاقلىرىنى) بايقىلىشىدىن قارىغاندا تۆمۈر قوراللىرىنى ياساش كۆلىمى خېلىلار چوڭ بولغان. بۇ تۆمۈر رودىسىغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يەن ئۇلارغا تۆشۈك ئېچىلغانلىقى ، قېلىپ ۋە تۆمۈر باشاقلارنىڭ ئۈچ قىرلىقلىقى، تۆمۈر ھالقىلىرىغا تىل بېكىتىلگەنلىكىگە قارىغاندا، تۆمۈر قورالنىڭ شەكلى مۇرەككەپلەشكەن، قۇيمىچىلىق تېخنىكىسىمۇ نەپىسلەشكەن. بۇنىڭدىن ئەينى چاغدا تۆمۈرچىلىك ۋە قۇيمىچىلىق تېخنىكىسىنىڭ بەلگىلىك سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى. شۇنىڭ بىلەن يەنە سوقۇپ ياپلاقلايدىغان، ئېگىپ تۈزلەيدىغان، تۆشۈك ئاچىدىغان ۋە نەقىش چېكىدىغان سايمانلارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا، يەنە ئاساسلىقى ھەربىي قوراللار (قىلىچ، شەمشەر) ۋە يوگەننىڭ كۆپىنچە تۆمۈردىن ياسىلغانلىقى، ئورغاق سوقا قاتارلىقلار نىڭمۇ تۆمۈردىن ياسالغانلىقى، ئوق باشىقىنىڭمۇ تۆمۈردىن ياسالغانلىقى، ئوق باشقىنىڭمۇ تۆمۈردىن ياسالغانلىقى، تۇرمۇش ئەسۋابلىرىنىڭ (چەينەك، قوشۇق) ۋە زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بولسا كۆپىنچە مىستىن ياسالغانلىقىدىن مىلادىيىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن كېيىن تۆمۈر قوراللارنىڭ ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىدا مىس قوراللارنى بېسىپ يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تۆمۈرنىڭ ئوق باشىقى ياساشقا ئىشلىتىلىش ئۇنىڭ ئەينى چاغدا ئىنتايىن ئومۇملاشقانلىقى ۋە تەننەرخىنىڭمۇ تۆۋەن بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى، ئوق ئېتىلسىلا ئۇنى قايتۇرۇپ كەلگىلى بولمايدۇ. «ھۇنلار ئوقياچىلار ئېلى» بولۇپ، ئوقيا ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قوراللىرىنىڭ بىر بولغاچقا، ئوقيانىڭ خورىشى تەبىئىيكى ناھايىتى زور بولىدۇ.

باتۇر تەكرىقۇت دەۋرىدە «ئوقيالىق چەۋەنداز» لار 300 مىڭدىن كۆپ بولغان بولۇپ، مىلادىيە 200-يىلى پىڭچېڭدا ليۇباڭنى قورشاۋغا ئالغان چاغدا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 400 مىڭغا يەتكەن[16]. ئەگەر ھەر بىر ئادەمدە بىردىن ئوقيا بار دەپ ھېساپلىساق ، ئۇنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولغان بولىدۇ. شۇڭا، ئەگەر يېتەرلىك خام ئەشيا مەنبەسى ۋە كەڭ كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىش بولمىغاندا، بۇنداق زور سەرپىياتنى ۋاقتىدا تەمىنلىگىلى ۋە تولۇقلىغىلى، تەننەرخىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرمىگەندە، بۇنداق زور چىقىمغا بەرداشلىق بەرگىلى بولمايدۇ. يەنە ھەر قايسى جايلاردىن چىققان ھەربى قوراللار ئىچىدىن مىستىن ياسالغانلىرى بولىسىمۇ، بۇنىڭلىق بىلەن تۆمۈر قوراللارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي شىشلەپچىقىرىشتىكى يېتەرلىك ئورنىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، نۇغۇنلىغان مىس ھەربى قوراللارن (مىستىن ياسالغان شەمشەر، باشاق،) ئىھتىمال بۇرۇنقى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يالدامىسى بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى تۆمۈر ھەربى قوراللارنىڭ مەيدانغا كېلىش شۇ ھامانلار يوقۇلىشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئىلغار قوراللارنىڭ قالاق قوراللارنىڭ ئورنىنى ئېلىشىدىكى تارىخى قائىدىگە ئاساسلانغاندا، بۇنىڭغا بىر پەيدىنپەي شالالاش جەريانى كېتىدۇ. ئىككىنچىدىن، كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدا قىستىن ياسالمىنىنىڭ كۆپ بولۇشى دەل مىس قوراللىرىنىڭ پەيدىنپەي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى ۋە ھەربى ساھەدىن چېكىنىپ (تۆمۈر قوراللارغا ئورۇن بوشىتىپ)، ئاساسلىقى كۈندۈلۈك تۇرمۇش ساھەسىدە ئىشلىتىشكە يۈزلەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۈچىنچىدىن، يەنە نويا تېغى ۋە ئىچكى موڭغۇلدىن تېپىلغان مىس قوراللارنىڭ نەپىس ياسىلىش تېخنىكىسىدىن قارىغاندا، ئەگەر ئەينى چاغدا تۆمۈردىن ياسالغان ئۆتكۈر ئەسۋابلار بولمىسا بۇنداق يۇقىرى تېخنىكا سەۋىيىگە يەتكىلى بولمايتتى. شۇڭا، ئەينى چاغدا مىسى قوراللارنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىمۇ تۆمۈر قوراللارنىڭ تېخنىكا ئاساسى ئۈستىگە قۇرۇلغان. تارىخي قانۇنىيەتكە ئاساسلانغاندا، ھەر بىر خىل مەدەنىيەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ گۈللەنگىچە چۇقۇم بىر ئۇزاق مەزگىللىك

ئۆزگىرىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ھەرگىزمۇ تويۇقسىز پەيدا بولۇپ، بىردىنلا گۈللىنىپ كەتمەيدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7 ~ 3 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان ئەڭ قەدىمكى چاسا شەكىللىك تاش قەبىلىلەردىن تېپىلغان تۆمۈر قوراللار، بولۇپمۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىرنىڭ ئاخىرى 3- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا مەنسۇپ بولغان تۆمۈر يۇگەن، شۇنداقلا نويان تېغى ۋە ئۇلانئۇدودىن چىققان تۆمۈر قوراللارنىڭ سەۋىيىسىدىن قارىغاندا، ھۇنلار چىن شىخۇاڭ دەۋرىدىن بۇرۇنلا، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 4- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدە تۆمۈر قوراللارنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2- ئەسىردە تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش تېخىمۇ ئومۇملاشقان. شۇڭا، مېنىڭچە ھۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدىلا تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىرگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بىرونزا قوراللار مەدەنىيىتى دەۋرىدە تۇرغان. دەل ھۇنلار يېغىنىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتىنى ئىگەللىگەچكە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى يۈكسىلىپ، يەككە ئىشلەپچىقىرىش ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئۇلار سىنىپى جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ھەم ئاجايىپ كۈچەيگەن. شۇڭا، ئۇلار ئەينى چاغدا تۆمۈر قىلىچ، تۆمۈر شەمشەر، تۆمۈر ئوق ۋە تۆمۈر يۇگەن بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، «ئالابانلارنىڭ تۆۋىنىگىچە بېسىپ كەلگەن[17]» ھەم جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرىلىرىنى پاراكەندە قىلغان. بۇنىڭ بىلەن «چېگرىدا تېرىقچىلىق قىلغىلى، مال باققىلى بولمايدىغان [18]» بولۇپ قالغان. چىن سۇلالىسى كۈچەيگەندىمۇ ئامالسىز «سەددىچىن سېپىلى» نى ياساپ مۇداپىئە كۆرۈشكە مەجبۇر بولغان. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىمۇ ئۇلار ئاجايىپ كۈچىيىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى ئاساسلىق تەھدىت سالغۇچى كۈچ

بولۇپ قالغان. 2. چارۋىچىلىقى، ئوۋچىلىقى ۋە دېھقانچىلىقى تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتى ھۇنلار جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يېڭى بىر تارىخى باسقۇچقا كۆتىرىپ چارۋىچىلىقنىلا زور دەرىجىدە گۈللەندۈرۈپ قالماستىن، يەنە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن. (1) چارۋىچىلىق ھۇنلارنىڭ ئىگىلىكى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان، ئۇلار ئوت - سۇ قوغلىشىپ ھەر تەرەپلەردە كۆچۈپ يۈرۈپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى كەچۈرگەن. ھۇنلارنىڭ ئىگىلىكى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغاچقا، چارۋا ئۇلارنىڭ ئاساسلىق بايلىقى، تۇرمۇش ۋاستىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ئىدى. چارۋىلارنىڭ ئىچىدە ئات،كالا، قوي ئاساسى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمىكى، كىيىم-كېچىكى ۋە نۇرغۇنلىغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى چارۋىدىن كېلەتتى. تارىخى ئەسەرلەردە خاتىرلىنىشىچە، «مال-چارۋىلارنىڭ گۆشىنى ئوزۇق، تېرىسىدىن كىيىم قىلىپ، كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرغان». يەنە مال- چارۋىلارنىڭ سۈتىدىن ياسالغان قېتىق ۋە قۇرۇت ئىستىمال قىلغان. ئۇلار بۇ خىل قېتىق ۋە قۇرۇتنى «جۇڭلاۋ» [19]، «مىلى» [20] دەپ ئاتىغان. ئۇلار يەنە كۆن خۇرۇمدىن چېدىر، تۇلۇم، ساۋۇت قاتارلىقلارنىمۇ ياسىغان. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھۇن قەبرىلىرىدىن ئومۇمىيۈزلۈك زور مىقداردىكى ھايۋانات (ئات، كالا، قوي) سۆڭەكلىرىنىڭ بايقىلىشى، ھۇنلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ مال-چارۋىلارنىڭ گۆشىنى ئوزۇق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يەنە قەبرىلەردىن بۇغا، ياۋا ئېشەك، قۇشلارنىڭ سۆڭەكلىرى چىققانلىقىدىن [21] قارىغاندا، ئۇلار ياۋايى ھايۋانلارنىمۇ ئوزۇق قىلغان. بۇ دەل ھۇنلارنىڭ يالغۇز چارۋىچىلىق قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئوۋچىلىق قىلغانلىقىنىڭمۇ ماددى ئىسپاتىدۇر. ھۇنلاردا ئاتنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200- يىلى باتۇر تەڭرىقۇت پىڭچېڭدا (ھازىرقى سەنشىدىكى داتۇڭنىڭ شەرقى) 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ليۇ باڭنى قورشىۋالغاندا قوشۇننى ئاتنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن توپقا ئايرىغان. غەرب تەرەپتە پۈتۈنلەي ئاق ئاتلىقلار، شەرق تەرەپتە پۈتۈنلەي

كۆك ئاتلىقلار، شىمال تەرەپتە پۇتۇنلەي قارا ئاتلىقلار، جەنۇب تەرەپتە تورۇق ئاتلىقلار تۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ يەنە تۆگە، خېچىر، دۇلدۇل، قۇلان قاتارلىق ئېسىل چارۋىلىرى بولغان[22]. ھۇنلاردا ئاتنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغان، مەيلى ئىقتىسادىي ساھە بولسۇن ياكى ھەربىي ساھە بولسۇن، ئات ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق قورالى بولغان. ھۇنلار كىچىكىدىن باشلاپلا ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا پىششىپ، چوڭ بولغاندا بىردەك ئاتلىق ئەسكەر بولاتتى. ئۇلار شىمالنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئادەتتە« ئوقيانىڭ كىرىچىنى بوشاتمايتتى، ئىگىرىنى ئاتتىن ئالمايتتى» [23]، ئات مىنىپ ئوقيا ئېتىش ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى چاۋسو ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئارتۇقچىلىقىنى تەسۋىرلەپ: «ھۇنلارنىڭ ماھارىتى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بىلەن ئوخشىمايدۇ، تاغ- ئېدىرلاردا چېپىپ يۈرۈش، دەريا- ئېقىنلاردىن ئۆتۈشتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ ئاتلىرى ئۇلارنىڭكىگە يەتمەيدۇ. خەتەرلىك جىلغا- داۋانلاردا بىر تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ئوقيا ئېتىشتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك چەۋەندازلىرى ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ. بۇ ھۇنلارنىڭ ئەڭ پىششىق ماھارەتتۇر»، دېگەن [24]. ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى گۈللەنگەن. تارىخى ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 127- يىلى خەن سۇلالىسى سەركەردىسى ۋېي چىڭ ھۇنلارغا زەربە بەرگەندە، «دەريانىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەر» دە بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق كالا، قوي ئولجا ئالغان [25]. يەنە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 124- يىلى سۇفاڭدىكى گاۋ چۆ ئارقىلىق ئوڭ قول بىلىك خانغا ھۇجۇم قىلغاندا، نەچچە ئون مىليون تۇياق چارۋا ئولجا ئالغان [26]. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71- يىلى خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلار بىرلىشىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، چېرىكچى بەگ چاڭخۇي قاتارلىقلار ئات، كالا، قوي، خېچىر، تۆگە بولۇپ 700 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا ئولجا ئالغان [27]. مىلادىيە 89- يىلى خەن سۇلالىسى سەركەردىسى دۇ شيەن شىمالىي تەڭرىقۇتنى سىچۈبىدى

كۆلى (موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇبسۇ كۆلى) بويىدا قاتتىق مەغلۇپ قىلغاندا، ئات،كالا، قوي، تۆگىدىن بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق ئولجا ئالغان [28]. مىلادىيە 134- يىلى ئارقا قوش ئەمىر لەشكەرلىرى چاۋۇل جىلغىسىدا (شىنجاڭدىكى بۇغدا تېغىدا) شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، يۈزمىڭ تۇياقتىن ئاتۇرق كالا، قوي ئولجا ئالغان [29]. يۇقارقىلار پەقەت بىر رايون، بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئولجا ئېلىنغان مال- چارۋىلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر قېتىمدا كۆپ بولغاندا مىليوندىن، ئاز بولغاندا يۈزمىڭدىن كۆپ بولغىنىدىن ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىقىنىڭ قانچىلىك تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنە ھۇنلارنىڭ دىڭلىڭ ۋېي لۈنىڭ «ئات، كالىلىرىنىڭ تاقىقا توشۇپ كەتكەنلىكى» دەك [30] ئەھۋالدىن ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقى چارۋىلارنىڭمۇ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى، ناھايىتى تۇراقسىز ئىدى. چۈنكى چارۋىلارنى بېقىش ۋە كۆپەيتىش مول ئوت- سۇغا ۋە مۇۋاپىق كېلىماتقا ئېھتىياجلىق بولغانلىقتىن، زور دەرىجىدە تەبىئىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى. يەنە كېلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولغاچقا، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىمۇ ئىنتايىن ئاجىز ئىدى. بوران- چاپقۇن، قاتتىق سوغۇق، قۇرغاقچىلىقىقا ئۇچرىسىلا چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىگىلىك چېكىنىپ، خەلق ئاچارچىلىقتا قېلىپ، قوۋم ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالاتتى. مەسىلەن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 68- يىلى، 8- يىلى، 71- يىلى قىشتا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 68- يىلى ۋە مىلادىيە 46- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدە مۇشۇنداق ئەھۋاللار يۈز بەرگەن [31]. ئىگىلىكنىڭ بۇ خىل تۇراقسىزلىقى سىياسىي جەھەتتە ھاكىمىيەتنىڭ تۇيۇقسىز گۈللىنىپ، تۇيۇقسىز خارابىلىشىشىغا سەۋەب بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئوت- سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ، بۇرۇنقى جەريان چوڭ جەھەتتىن، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانى ئەمەس. پەقەت تەبىئەتتىن پايدىلىنىش جەريانى بولغاچقا، تەبىئىي شارائىتنى

ئۆزگەرتىش جەريانى ناھايىتى ئاستا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇقىم ئولتۇراقلاشماي ئوت- سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنىڭ توپلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلاتتى. (2) چارۋىچىلىق ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ئوۋچىلىقمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە، ھۇنلار كىچىكىدىنلا قويغا مىنىپ قۇشقاچ، چاشقان ئاتاتتى. سەل چوڭ بولغاندا تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئۇلجىنى ئوزۇق قىلاتتى، دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە ئۇلار پادا باققاندا ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئوزۇق قىلىشنى ئادەت قىلغان. ئەمەلىيەتتىمۇ تۆمەن تەڭرىقۇت، باتۇر تەڭرىقۇت ۋە چەتقۇ تەڭرىقۇتلار دائىم قوۋمىنى باشلاپ ئوۋغا چىقىپ تۇرغان. چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئۆكەن خانمۇ دائىم بايقال كۆلى ئەتراپىغا ئوۋغا چىقىپ تۇرغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 43- يىل ئەسلىدە قورۇلنىڭ ئىچىگە كىرىپ ماكانلاشقان قوغۇشار تەڭرىقۇتنىڭ شىمالغا قايتىپ كەتمەكچى بولۇشىنىڭ بىر سەۋەبىمۇ دەل «قورۇل ئىچىدە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈگەپ، ئوۋلىغۇدەك بىر نەرسە قالمىغان» لىقى [32] بولغان. بۇنىڭدىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىنمۇ ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا تېخى ئۆز ئورنىنى يوقىتىپ قويمىغانلىقىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئوۋ غەنىيمەتلىرى ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش ۋاستىسى بولماي، پەقەت قوشۇمچە ئوزۇقلۇقى بولۇپ قالغان. شۇڭا، ئوۋچىلىق ئانچە مۇھىم بولمىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، بەزى چاغلاردا ئەسكەرلەر ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىغان ۋە ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلىدىغان ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالغان [33]. بەزى ئەھۋاللاردا يەنە ئوۋ ئوۋلاش بىلەن يۇرۇشكە چىقىش بىرلەشتۈرۈۋېتىلىپ، ئوۋ قىلىش خالىغان چاغدا دۈشمەنگە قارشى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇلغان [34]. (3) دېھقانچىلىق ئاخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ھۇنلارنىڭ خېلى

بۇرۇنلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەسىلەن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا مەنسۇپ بولغان ھۇنلارنىڭ چاسا شەكىللىك قەبرىلىرىدىن دېھقانچىلىققا باغلىنىشلىق بولغان تاش توغۇر (ياغۇنچاق) [35] بايقالغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ~ 1- ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان نويان تېغىدىكى 23- نومۇرلۇق ھۇن قەبرىسىدىن زىرائەت ئۇرۇقى [36] بايقالغان. بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان ھۇن قەبرىلىرىدىن كۆپلىگەن دانلىق زىرائەت، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە دېھقانچىلىققا باغلىنىشلىق بولغان چوڭ ساپال قاچىلار [37] بايقالغان. ھۇنلار ئادەتتە دانلىق زىرائەتلەرنى چوڭ ساپال قاچىلارغا سالغان بولۇپ، بايقالغان بۇ خىل چوڭ ساپال قاچىلاردىن دائىم دانلىق زىرائەتلەر چىققان (مەسىلەن، نويان تېغىدىكى 12- ، 23- ۋە 25- نومۇرلۇق قەبرىلەر) [38]. يازما ماتېرىياللاردىمۇ ھۇنلارنىڭ دېھقانچىلىققا ئائىت كۆپلىگەن ماتېرىياللار بار. مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋانداز سانغۇننىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرلىنىشىچە، ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 4- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 119- يىلى) ۋېي چىڭ ھۇنلارغا قويغان ئىنتايىن كۆپ تېرىقنى قولغا چۈشۈرگەن. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلىنىشىچە، ۋۇدىنىڭ خۇيۈەن 1- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 88- يىلى) كۈزدە، ھۇنلار رايونىدا ئۇدا بىر نەچچە ئاي قار- يامغۇر ياغمىغاچقا، «زىرائەتلەر پىشمىغان». يەنە شۇ كىتابنىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرلىنىشىچە، جاۋدى دەۋرىدە ئۈيسۇن مەلىكىسى مەكتۇپ سۇنۇپ ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ قوشتا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلغان. يەن شۈەندى تەختتىكى ۋاقىتتا بەش سانغۇننى قوشۇن باشلاپ قوشقا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، قوشتا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان 4000 كىشىلىك ھۇن قوشۇنى قورقۇپ قېچىپ كەتكەن. بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولۇدىكى، ھۇنلار ھەقىقەتەنمۇ ناھايىتى بۇرۇنلا دېھقانچىلىق قىلغان ھەم تۆمۈر دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ (مەسىلەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆمۈر ئورغاق، تۆمۈر ساپان) ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ دېھقانچىلىقى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلغان. شۇڭا، مىلادىيىدىن

بۇرۇنقى 2- ئەسىردىن كېيىن هۇنلارنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدا زور مىقداردا ئاشلىق ساقلانغان. «خەننامە. هۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلىنىشىچە، جاۋدىنىڭ شىيۈەن 4- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 83- يىلى) ۋېيلۈ تەڭرىقۇتقا ئەقىل كۆرسىتىپ، شەھەر قۇرۇپ ئۆي- ئىمارەتلەرنى سېلىپ، زىرائەتلەرنى ساقلاشنى، خەنزۇلاردىن پايدىلىنىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ئوبدان ساقلاپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇزاققىچە قارىشىلىشىشقا جۈرئەت كۆرۈشنى ئوتتۇرغا قويغان. بۇنىڭدىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، هۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە دېهقانچىلىقمۇ مۇئەييەن ئورۇننى ئىگەللىگەن. ئەمما ئورغاق، ساپان (خەنزۇلار ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن دېهقانچىلىق قوراللىرى) لارنىڭ بايقىلىشىدىن ۋە ئۆي- ئىمارەت سېلىپ دانلىق زىرائەتلەرنى ساقلاشتا خەنزۇلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىدىن قارىغاندا، هۇنلارنىڭ دېهقانچىلىقى خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە زور دەرىجىدە ئۇچرىغان بولۇپ، دېهقانچىلىق تېخنىكىسى خەنزۇلاردىن تارقىلىپ كىرگەن ھەم دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەمگەكچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلار بولغان. يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، هۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىردە باش كۆتۈرۈپ، مىلادىيە 1-ئەسىردە زاۋاللىققا يۈز تۇتقىچە ئىزچىل كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى كەچۈرگەن بولۇپ، مۇقىم ئولتۇراقلاشمىغان. دېهقانچىلىقنى پەقەت كۆچمەن چارۋىچىلىق جەريانىدا قىلغان. ھالبۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى، موڭغۇلىيە ئارخېئولوگلىرى 1960- يىلغىچە بايقال كۆلىنىڭ يېقىن ئەتراپى يەنسەي دەرياسى، سېلىنگا دەرياسى، تۇۋۋا دەرياسى، ئورخۇن دەرياسى ۋە قۇرۇلۇن دەرياسى ۋادىلىرىدا ئون نەچچە يەردە هۇنلارنىڭ شەھەر- قەلئەلىرىنىڭ خارابىسىنى بايقىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بەش (بىرسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا، تۆتى موڭغۇلىيىدە) قىسمەن ھالدا قېزىلغان [39]. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بۇريات ئىتتىپاقداش ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى ئۇلانئۇدۇدىكى ئىۋولگە بازىرى، ئىپىتىشلارغا قارىغاندا، هۇنلارنىڭ بىر چوڭ مۇداپىئە قەلئەسى بولۇپ، بۇ قەلئەدە مۇداپىئەچى قوشۇنلار تۇرۇپلا قالماي، يەنە

دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەرمۇ تۇرغان. قەلئەدە پۇقرالارنىڭ كىچىك ئۆيلىرى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چوڭ ئۆيلىرىمۇ بولۇپ، چوڭ ئۆيلەردە ئۇچاق، كاڭ قاتارلىقلار بولغان. دورجى سورۇڭ بۇنى يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپقان ھۇنلار تۇرالغۇسى دەپ قارىغان. بۇ يەردىن يەنە نۇرغۇن ساپال بويۇملار تېپىلغان بولۇپ، كېسىلپېيىۋ بۇنى ھۇنلارنىڭ تىپىك ساپال بويۇمى دەپ قارىغان. تېپىلغان بويۇملار ئىچىدە يەنە يىپ ئىگىردىغان چاق، تېرىقچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ساپان، مىس قەدەھ، مىز قازان، تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر ياپراقچە، تۆمۈر مىخ، مى، تۆمۈر تاۋلىغاندا تاشلىۋېتىلگەن مىس داشقىلى، مىس پارچىسى ۋە تۆمۈر داشقىلى، سۆڭەك باشاق ۋە زىننەت بويۇمى قاتارلىق نەرسىلەر بولغان. كېسىلپېيىۋ ساپاننى خەن دەۋرىدىكى دېھقانچىلىق سايمىنى دەپ قارىغان. دورجى سورۇڭ مىس ۋە تۆمۈر داشقاللىرىغا ئاساسلىنىپ، بۇ ھۇنلارنىڭ مىس ۋە تۆمۈر تاۋلىغانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ قاراپ، ئەينى چاغدا مەخسۇس تۆمۈر تاۋلايدىغان ئىشچىلار ۋە تۆمۈر ئېرىتىدىغان يۇقىرى ھارارەتلىك ئوچاق بولغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيە ئارخېئولوگلىرى بۇ قەلئەنىڭ سېپىل بىلەن قورشالغانلىقى ۋە ئۈچ قات خەندەك قېزىلغانلىقىغا قاراپ، بۇ ھۇنلارنىڭ بىر چوڭ مۇداپىئە قەلئەسى دەپ بېكىتكەن. يەنە بۇ قەلئەنىڭ شىمالىدىن باشقا ھۇن قەلئەلىرى ۋە قەبرىلىرىنىڭ تېپىلغانلىقىغا قاراپ، بۇنى ھۇنلارنىڭ ئەڭ شىمالدىكى شەھىرى ھەپ ھۆكۈم قىلغان. بۇ شەھەرنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن مىلادىيە 1- ئەسىرگىچە بولغان ئارلىقتا مەنسۇپ، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2- ئەسىرنىڭ ئالدى- كەينىدە ھۇنلار شەھەر- قەلئە ياساشنى ۋە دېھقانچىلىق قىلىشنى بىلگەن. بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرلىنىشىچە، ۋۇدىنىڭ جېڭخې يىللىرىدا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 92 ~ 89- يىللار)، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھۇنلارغا غەلبىسېرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، فەن خانىم قەلئەسىگىچە بارغان يەن شىگۇ جاڭ يەننىڭ سۆزىدىن

نەقىل ئېلىپ «فەن خانىم ھۇنچە ئەپسۇن ئوقۇيالايتتى» دەپ ئىزاھلىغان. باشتا ئېلىنغان دېيىلگەن ھۇنلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قۇرغان جاۋشىن قەلئەسى ۋە ۋېيلۇنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن قۇرۇلغان قەلئەلەرنىڭ ھەممىسى زىرائەت (ئاشلىق) ساقلاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بۇ فەن خانىم قەلئەسىدە تۇرىدىغان فەن خانىم بىر قامان (باخشى) بوغلان. بۇ قەلئەلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى توغرىسىدا ئېلىمىز ئالىملىرى تېخىچە تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان. نۆۋەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيە ئارخېئولوگلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا بىر نەچچە يەردە ھۇنلارنىڭ شەھەر، قەلئە خارابىلىرىنى قازدى ھەم ئۇلارنىڭ مۇقىم تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى، شەھەرلەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقانلىرىنىڭ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى دەلىللىدى. بۇنى ھۇنلار ئارخېئولوگىيىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان يېڭى مەسلە ياكى ئىلگىركىلەر تەتقىق قىلمىغان مەسلە دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلانئودۇنىڭ ئىۋولگا بازىرىدىكى ھۇن قەلئەسىنىڭ خارابىسىنى ئەمەلىي تەكشۈرمىگەنلىكىمىز ۋە قېزىۋېلىنغان نەرسىلەرنى كۆرمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن بۇ توغرىدا ھۆكۈم چىقىرىشقا ئامالسىزمىز. لېكىن، دەسلەپكى قەدەمدە خەنزۇ يېزىقىدىكى ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرساق، بىر نوقتىدىن شۈبھىلىنىشكە بولمايدۇ. يەنى تارىخىي ئەسەرلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھۇنلارنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن چېگرىلىنىدىغان يېرىدە دائىم «ئوتتۇرا» (خوشنا قەبىلىلەر ياكى ئۇلۇسلار ئوتتۇرىسىدىكى «بىتەرەپ رايون» ياكى «ئارىلىق يەر» نى كۆرسىتىدۇ. دەپ ئاتالغان ئارىلىق بولغان. ئەينى چاغدا شەرقتە توڭگۇسلار بىلەن چېگرىلىنىدىغان يەردىمۇ، جەنۇپتا خەنزۇلار بىلەن چېگرىلىنىدىغان يەردىمۇ، ئوتتۇرا بولغان. ئوتتۇرادا چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى چارلاش ۋە قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇلارغا ئوتتۇرا خانى باشچىلىق قىلغان. جىددىي ئەھۋاللارغا دۇچ كەلگەندە ھۇن ھۆكۈمرانى يەنە دەرھال زور تۈركۈمدىكى چارۋىچىلارنى ئوتتۇراغا كۆچۈرۈپ، چېگرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرغان [40]. ئوتتۇراغا بارغان چارۋىچىلار ۋە ئوتتۇرانى قوغداش، چارلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان

چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى مۇھىم ئولتۇراقلاشمىغان بولۇپ، دېھقانچىلىق قىلمىغان. گەرچە ئوتتۇرادا تۇرغان ھۇن چارۋىچىلىرى ھەر ۋاقىت دېھقانچىلىق قىلالايدىغان بولسىمۇ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىش باشقا بىر گەپ. شۇڭا ئۇلارغا بازىرىدىكى قەلئە خارابىسىنى يەنىمۇ ئەستايىدىل ھالدا چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈشكە ئەرزىيدۇ.